

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ТЕРЕЩЕНКО Роман Анатолійович

УДК 32:327(4-191.2:477)«2014/2021»

Дисертація

**РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА
В ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ (2014–2022)**

032 «Історія та археологія»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник: Біла Світлана Ярославівна, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, кандидат історичних наук, доцент

Дрогобич – 2026

АНОТАЦІЯ

Терещенко Р. А. Російсько-українська війна в політиці пам'яті України (2014–2022). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному вивченню інституційного, нормативно-правового та соціокультурного вимірів державної політики пам'яті в Україні щодо російсько-української війни у період 2014–2022 рр.

Актуальність теми зумовлена необхідністю глибокого наукового осмислення процесів трансформації політики пам'яті в Україні протягом 2014–2022 років. Цей період ознаменувався докорінними змінами суспільної свідомості: під впливом збройної агресії Російської Федерації відбулася радикальна зміна – від остаточного прощання з радянськими міфами до формування нового національного нарративу на основі героїзму спротиву та цінностей свободи. Війна Росії проти України являє собою не лише конвенційне військове протистояння, а й боротьбу за ідентичність та цивілізаційний вибір; Росія використовувала дезінформацію та маніпуляцію історичними фактами як інструменти виправдання агресії та формування викривлених гранд-нарративів. Державна політика пам'яті еволюціонувала від тактичної комеморації (реактивних дій у відповідь на інформаційні атаки) до стратегічної (формування системної інфраструктури національної пам'яті). Вивчення досвіду 2014–2022 років є необхідним для розробки ефективних стратегій меморіалізації як в умовах триваючої війни, так і після завершення її активної фази, що робить тему дослідження важливою у науковому та суспільно-політичному вимірах.

Об'єктом дослідження є політика пам'яті в Україні як сфера державної та суспільної діяльності. Предметом дослідження є процеси формування,

інституціоналізації та реалізації політики пам'яті щодо подій російсько-української війни у період 2014–2022 років.

Метою роботи є комплексне вивчення інституційного, нормативно-правового та соціокультурного вимірів державної політики пам'яті в Україні щодо російсько-української війни у період 2014–2022 рр. Для досягнення мети поставлено завдання: здійснити історіографічний огляд та проаналізувати джерельну базу; визначити теоретико-методологічні засади та концептуальний апарат дослідження; розкрити чинники, механізми та етапи еволюції національної пам'яті в Україні; з'ясувати інституційні засади формування політики пам'яті, проаналізувавши роль державних (Президент, КМУ, УІНП, Мінветеранів) та недержавних акторів; охарактеризувати формування нормативно-правової бази в умовах гібридної агресії РФ; дослідити владні комеморації через аналіз системи нагород, ритуалів та комеморативного календаря; систематизувати практики маркування символічного простору; розкрити освітні та просвітницькі виміри політики пам'яті.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 2014–2022 рр. Нижня межа (лютий 2014 року) зумовлена початком російської окупації Криму, що спричинила якісні зміни в українській політиці пам'яті та актуалізувала необхідність інституційного осмислення новітньої війни. Верхня межа (лютий 2022 року) обумовлена початком повномасштабного вторгнення Росії, яке призвело до суттєвої трансформації інституційної архітектури і змістових акцентів політики пам'яті.

Методологічна основа дисертації ґрунтується на принципах наукової об'єктивності, історизму, системності та міждисциплінарності. Базовим епістемологічним підходом обрано соціальний конструктивізм. Дослідження спирається на інтеграцію здобутків історичної науки, політології та міждисциплінарних студій пам'яті (*memory studies*). Застосовано інституційний, аксіологічний, соціокультурний, цивілізаційний, біографічний та безпековий підходи (зокрема концепт «мнемонічної безпеки»). Серед методів використано:

історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, контент-аналіз, дискурс-аналіз, метод кейс-стаді, біографічний та статистичний методи. Концептуальний апарат побудовано на розмежуванні понять «колективна пам'ять», «національна пам'ять», «культурна пам'ять» і «політика пам'яті». На основі синтезу підходів запропоновано авторське визначення: політика пам'яті України щодо російсько-української війни – це цілеспрямована, багаторівнева діяльність державних інституцій у синергії з громадянським суспільством, спрямована на забезпечення мнемонічної безпеки нації через деколонізацію символічного простору та героїзацію збройного спротиву.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше в українській історіографії на рівні дисертаційного дослідження комплексно проаналізовано політику пам'яті щодо російсько-української війни в період до повномасштабного вторгнення. Класифіковано державні та недержавні інституції, що формують політику пам'яті. Здійснено класифікацію нормативно-правових актів 2014–2022 років на дві функціональні групи: ті, що трансформували символічний простір (декомунізаційне законодавство), та ті, що формували комеморативні стандарти (статус ветеранів, термінологія війни). Проведено аналіз трансформацій суспільної свідомості через зіставлення даних соціологічних опитувань за досліджуваний період. Простежено взаємозв'язок між етапами політики пам'яті та цілеспрямованими діями Президентів України. Розроблено дворівневу періодизацію: загальну (чотири етапи еволюції державної політики пам'яті, 1991–2022 рр.) та спеціальну (п'ять етапів політики пам'яті саме про російсько-українську війну: спонтанна комеморація, законодавча інституалізація, інституційна консолідація, радикалізація меморіального дискурсу та кодифікація). Доведено паралельний, а не послідовний характер інституалізації пам'яті про війну. Проаналізовано зміни до шкільних програм та підручників з погляду візуального та текстового нарративу.

У дисертації встановлено, що еволюція державної політики пам'яті пройшла чотири етапи: 1991–2004 рр. – пошук балансу між національним становленням і радянськими реліктами; 2005–2010 рр. – активізація меморіальної політики, визнання Голодомору актом геноциду, створення УІНП; 2010–2013 рр. – регрес, повернення до радянських наративів; 2014–2022 рр. – радикальна трансформація під впливом Революції Гідності та збройної агресії РФ. Встановлено, що трансформацію зумовив комплекс детермінант чотирьох рівнів: історичних (колективні травми – Голодомор, сталінські репресії), суспільно-політичних (Революція Гідності та збройна агресія), державно-інституційних (декомунізаційне законодавство, діяльність УІНП) та інформаційно-просвітницьких (система освіти, медіа, цифрові технології). Доведено, що до початку повномасштабного вторгнення 2022 р. Україна підійшла з уже сформованим базисом національної пам'яті як ресурсом суспільної стійкості.

З'ясовано, що у 2014–2022 рр. було здійснено масштабну інституційну перебудову політики пам'яті, яка набула характеру багаторівневої системи: інститут Президента забезпечував концептуальне бачення та легітимізацію нового наративу, реформований УІНП перебрав роль ідеологічного модератора, новостворене у 2018 р. Міністерство у справах ветеранів інституціоналізувало статус захисника як центральної фігури героїчного наративу. На локальному рівні органи місцевого самоврядування перетворилися на активних суб'єктів меморіальної політики. Важливою рисою стала синергія державних інституцій та громадянського суспільства: волонтерські фонди, ветеранські спілки, музейні ініціативи (Національний музей Революції Гідності, Музей АТО в Дніпрі) сформували мережу недержавних акторів комеморації.

Охарактеризовано процес формування нормативно-правової бази: декомунізаційний пакет 2015 р. із чотирьох законів трансформувал символічний простір, а закони про статус ветеранів АТО/ООС та термінологію війни формували комеморативні стандарти. Водночас виявлено фрагментованість

правового поля: понад 156 нормативно-правових актів від 19 органів влади; процедури надання статусу учасника бойових дій характеризувались надмірною бюрократизацією; формування переліку пам'ятних дат мало ситуативний характер.

Досліджено владні комеморації: формування нового комеморативного календаря (День захисників і захисниць України 14 жовтня, День пам'яті захисників 29 серпня, День Героїв Небесної Сотні 20 лютого), оновлення нагородної системи (понад 150 захисників отримали звання Героя України) та еволюцію публічних церемоній від мілітарних демонстрацій до людиноцентричних перформансів. Масштаб маркування символічного простору виявився безпрецедентним: понад 51 000 перейменованих топонімів, 991 населений пункт, демонтовано близько 2 500 пам'ятників. Серед територіальних громад 69,6 % обрали меморіальні дошки, 66,4 % – перейменування вулиць. Простежено гібридну модель комеморації: держава задавала нормативні рамки, тоді як громадські ініціативи нерідко випереджали офіційні структури.

Розкрито освітні та просвітницькі виміри політики пам'яті на трьох рівнях: формальної освіти, позаурочної діяльності та публічної просвіти. Встановлено концептуальну еволюцію підручників: від обережного опису подій «АТО» до запровадження дефініцій «російсько-українська війна» та «збройна агресія». Контент-аналіз чотирьох підручників виявив різні наративні та візуальні стратегії подачі теми війни. Синергія макронаративу підручників та персоналізованого досвіду позаурочних практик (шкільні музеї, зустрічі з ветеранами, дослідницька робота МАН) дозволила сформувати основи «постпам'яті» у покоління, що дорослішало в умовах гібридної війни, забезпечивши необхідний рівень мнемонічної стійкості суспільства.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що запропонована дворівнева періодизація політики пам'яті може використовуватися УІНП та МКІП як аналітична рамка для планування меморіальних стратегій повоєнного періоду. Виявлена фрагментованість

нормативно-правового поля (понад 156 актів від 19 органів влади) обґрунтовує потребу в його систематизації, актуальність якої підтверджена ухваленням у 2025 р. базового закону «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». Результати порівняльного контент-аналізу чотирьох шкільних підручників, де виявлено різні наративні та візуальні стратегії подачі теми війни, можуть бути використані МОН для розробки методичних рекомендацій щодо висвітлення російсько-української війни у навчальній літературі. Матеріали дисертації можуть слугувати основою для підготовки спецкурсів з новітньої історії України, політології та музеєзнавства у закладах вищої освіти.

Ключові слова: політика пам'яті, російсько-українська війна, комеморація, декомунізація, мнемонічна безпека, Український інститут національної пам'яті, меморіалізація, символічний простір, національна ідентичність, ветеранська політика, історична пам'ять, комеморативний календар.

SUMMARY

Tereshchenko R. A. The Russian-Ukrainian War in Ukraine's Memory Politics (2014–2022). – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in specialty 032 «History and Archaeology». – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the institutional, legal, and sociocultural dimensions of the state memory politics in Ukraine regarding the Russian-Ukrainian war in the period 2014–2022.

The relevance of the topic is determined by the necessity of a profound scholarly comprehension of the transformation processes of memory politics in Ukraine during 2014–2022. This period marked a fundamental shift in public consciousness: under the

influence of the armed aggression of the Russian Federation, a radical change occurred – from the definitive abandonment of Soviet myths to the formation of a new national narrative based on the heroism of resistance and the values of freedom. Russia's war against Ukraine constitutes not merely a conventional military confrontation but also a struggle for identity and civilizational choice; Russia employed disinformation and manipulation of historical facts as tools for justifying its aggression and constructing distorted grand narratives. State memory politics evolved from tactical commemoration (reactive responses to information attacks) to strategic policy (the formation of a systemic infrastructure of national memory). The study of the 2014–2022 experience is essential for developing effective memorialization strategies both during the ongoing war and after the cessation of its active phase, making the research topic significant in both scholarly and socio-political dimensions.

The object of the study is memory politics in Ukraine as a sphere of state and public activity. The subject of the study is the processes of formation, institutionalization, and implementation of memory politics regarding the events of the Russian-Ukrainian war in the period 2014–2022.

The aim of the work is a comprehensive study of the institutional, legal, and sociocultural dimensions of the state memory politics in Ukraine concerning the Russian-Ukrainian war in the period 2014–2022. The tasks set include: conducting a historiographical review and analyzing the source base; defining the theoretical-methodological foundations and conceptual apparatus; revealing the factors, mechanisms, and stages of evolution of national memory in Ukraine; establishing the institutional foundations of memory politics formation, analyzing the role of state (the President, the Cabinet of Ministers, the UINM, the Ministry of Veterans Affairs) and non-state actors; characterizing the formation of the regulatory framework under the conditions of hybrid aggression; investigating state commemorations through the analysis of the awards system, rituals, and commemorative calendar; systematizing practices of symbolic space marking; and revealing the educational and awareness-raising dimensions of memory politics.

The chronological framework encompasses 2014–2022. The lower boundary (February 2014) is determined by the beginning of the Russian occupation of Crimea, which caused qualitative changes in Ukrainian memory politics and necessitated institutional comprehension of the new war. The upper boundary (February 2022) is conditioned by the beginning of the full-scale Russian invasion, which led to a substantial transformation of the institutional architecture and content emphases of memory politics.

The methodological basis of the dissertation is grounded on the principles of scientific objectivity, historicism, systematicity, and interdisciplinarity. Social constructivism was chosen as the basic epistemological approach. The study draws on the integration of achievements of historical science, political science, and interdisciplinary memory studies. Institutional, axiological, sociocultural, civilizational, biographical, and security-oriented approaches (including the concept of «mnemonic security») were applied. The methods employed include: historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, historical-systemic, content analysis, discourse analysis, the case study method, biographical and statistical methods. The conceptual apparatus was built on the differentiation of the concepts «collective memory,» «national memory,» «cultural memory,» and «memory politics.» Based on the synthesis of these approaches, an original definition was proposed: Ukraine's memory politics regarding the Russian-Ukrainian war is a purposeful, multi-level activity of state institutions in synergy with civil society, aimed at ensuring the mnemonic security of the nation through the decolonization of symbolic space and the heroization of armed resistance.

The scientific novelty of the results lies in the fact that for the first time in Ukrainian historiography, at the level of a dissertation study, memory politics regarding the Russian-Ukrainian war has been comprehensively analyzed for the period preceding the full-scale invasion. State and non-state institutions that shape memory politics have been classified. A classification of regulatory acts of 2014–2022 into two functional groups has been carried out: those that transformed the symbolic

space (decommunization legislation) and those that established commemorative standards (veteran status, war terminology). An analysis of transformations in public consciousness through the comparison of sociological survey data has been conducted. The interrelation between the stages of memory politics and the purposeful actions of the Presidents of Ukraine has been traced. A two-level periodization has been developed: a general one (four stages of evolution of state memory politics, 1991–2022) and a specialized one (five stages of memory politics specifically concerning the Russian-Ukrainian war: spontaneous commemoration, legislative institutionalization, institutional consolidation, radicalization of memorial discourse, and codification). The parallel rather than sequential character of the institutionalization of war memory has been proven. Changes to school curricula and textbooks have been analyzed from the perspective of visual and textual narrative.

The dissertation established that the evolution of state memory politics went through four stages: 1991–2004 – the search for a balance between national development and Soviet relics; 2005–2010 – activation of memorial policy, recognition of the Holodomor as an act of genocide, creation of the UINM; 2010–2013 – regression, return to Soviet narratives; 2014–2022 – radical transformation under the influence of the Revolution of Dignity and the armed aggression of the Russian Federation. It was established that the transformation was driven by a complex of determinants at four levels: historical (collective traumas – the Holodomor, Stalinist repressions), socio-political (the Revolution of Dignity and armed aggression), state-institutional (decommunization legislation, the activities of the UINM), and informational-educational (the education system, media, digital technologies). It was proven that by the beginning of the full-scale invasion in 2022, Ukraine had already formed a foundation of national memory as a resource of societal resilience.

It was established that in 2014–2022, a large-scale institutional restructuring of memory politics was carried out, acquiring the character of a multi-level system: the institution of the President provided conceptual vision and legitimization of the new narrative, the reformed Ukrainian Institute of National Memory assumed the role of

ideological moderator, and the newly created Ministry of Veterans Affairs (2018) institutionalized the status of the defender as the central figure of the heroic narrative. At the local level, local self-government bodies became active agents of memorial policy. An important feature was the synergy between state institutions and civil society: volunteer funds, veteran unions, and museum initiatives (the National Museum of the Revolution of Dignity, the ATO Museum in Dnipro) formed a network of non-state commemorative actors.

The process of forming the regulatory framework has been characterized: the 2015 decommunization package of four laws transformed the symbolic space, while laws on the status of ATO/JFO veterans and war terminology established commemorative standards. At the same time, fragmentation of the legal field was identified: over 156 regulatory acts from 19 government bodies; procedures for granting combatant status were characterized by excessive bureaucratization; the formation of the list of commemorative dates was situational rather than strategic.

State commemorations have been studied: the formation of a new commemorative calendar (Day of Defenders of Ukraine on October 14, Day of Remembrance of Defenders on August 29, Day of Heroes of the Heavenly Hundred on February 20), the renewal of the award system (over 150 defenders received the title of Hero of Ukraine), and the evolution of public ceremonies from military demonstrations to human-centered performances. The scale of symbolic space marking proved unprecedented: over 51,000 renamed toponyms, 991 settlements, and approximately 2,500 dismantled monuments. Among territorial communities, 69.6% chose memorial plaques and 66.4% opted for street renaming. A hybrid model of commemoration was traced: the state set regulatory frameworks, while civic initiatives often outpaced official structures.

The educational and awareness-raising dimensions of memory politics have been revealed at three levels: formal education, extracurricular activities, and public education. A conceptual evolution of textbooks was established: from the cautious description of «ATO» events to the introduction of the definitions «Russian-Ukrainian

war» and «armed aggression.» Content analysis of four textbooks revealed different narrative and visual strategies for presenting the war theme. The synergy of the unified macro-narrative of textbooks and the personalized experience of extracurricular practices (school museums, meetings with veterans, student research projects of the Minor Academy of Sciences) allowed for the formation of the foundations of «post-memory» in a generation growing up under the conditions of hybrid war, ensuring the necessary level of mnemonic resilience of society.

The practical significance of the results is determined by the fact that the proposed two-level periodization of memory politics can be used by the UINM and the Ministry of Culture and Information Policy as an analytical framework for planning memorial strategies in the postwar period. The identified fragmentation of the regulatory field (over 156 acts from 19 government

bodies) substantiates the need for its systematization, the relevance of which was confirmed by the adoption in 2025 of the foundational law "On the Principles of the State Policy of the National Memory of the Ukrainian People." The results of the comparative content analysis of four school history textbooks, which revealed different narrative and visual strategies for presenting the war theme, can be used by the Ministry of Education and Science for developing methodological recommendations on covering the Russian-Ukrainian war in educational literature. The dissertation materials can serve as the basis for preparing special courses on modern Ukrainian history, political science, and museum studies in higher education institutions.

Key words: memory politics, Russian-Ukrainian war, commemoration, decommunization, mnemonic security, Ukrainian Institute of National Memory, memorialization, symbolic space, national identity, veteran policy, historical memory, commemorative calendar.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Свйонтик О., Терещенко Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2014–2021 роках. *Новітня доба* / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. Вип. 12. С. 18-32. DOI: [10.33402/nd.2024-12-18-32](https://doi.org/10.33402/nd.2024-12-18-32) (авторська участь – 0,5)

2. Карпенко О., Свйонтик О., Терещенко Р. Інформаційна складова національної безпеки України в умовах сучасної російсько-української війни: історіографічний огляд. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 10(28). С. 1027–1040. DOI: [10.52058/2786-6300-2024-10\(28\)-1027-1040](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-10(28)-1027-1040) (авторська участь – 0,3)

3. Терещенко Р. Державна політика пам'яті в Україні: президентський фактор, історичні виклики та еволюція до 2022 року. *Axis Europae*. 2025. № 7. С. 180–198. DOI: [10.69550/3041-1467.7.333199](https://doi.org/10.69550/3041-1467.7.333199)

4. Терещенко Р. Характеристика нормативно-правового забезпечення політики пам'яті в Україні у 2014–2022. *Axis Europae*. 2025. № 8. DOI: [10.69550/3041-1467.8.348622](https://doi.org/10.69550/3041-1467.8.348622)

5. Терещенко Р. Меморіалізація російсько-української війни у 2014–2022 рр.: взаємодія державних та низових ініціатив. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя, 2025. Том 11. № 63. С. 155–163. DOI: [10.26661//zhv-2025-11-63-17](https://doi.org/10.26661//zhv-2025-11-63-17)

Тези конференцій

1. Ніколаєв С., Терещенко Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2022 р. // *Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки*. Том I / Ред.: В. Ільницький, М. Галів. Київ – Дрогобич – Львів – Переяслав – Ужгород –

Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 34–37. (авторська участь – 0,5)

2. Терещенко Р. Політика історичної пам'яті у вищій освіті України: приклади тенденцій та змін в період російсько-української війни 2014–2022. У: Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки. Том III / [Ред.: В. Ільницький, М. Галів]. Київ – Дрогобич – Львів – Переяслав – Ужгород – Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2025. С. 144–146.

3. Терещенко Р. Інституційні засади формування пам'яті про російсько-українську війну 2014–2022 років. У: Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том XIX / [Ред.: Я. Ѓжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород – Перемишль – Миколаїв, 2025. С. 90–92.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
SUMMARY.....	7
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	27
1.1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	27
1.2. Методологія дослідження.....	43
1.3. Чинники, механізми та етапи формування політики пам'яті в Україні.....	65
Висновки до першого розділу.....	89
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ.....	92
2.1. Інституційні засади формування пам'яті про російсько-українську війну 2014–2022 рр.....	92
2.2. Формування нормативно-правового забезпечення політики пам'яті України щодо російсько-української війни	110
Висновки до другого розділу.....	124
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМКИ МЕМОРІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЩОДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	127
3.1. Місця пам'яті як інструмент меморіалізації російсько-української війни 2014–2022 рр.....	127
3.2. Державна символіка та нагородна система як практика вшанування пам'яті.....	140

3.3. Освітні та просвітницькі виміри щодо політики пам'яті про російсько-українську війну 2014–2022 рр.	153
Висновки до третього розділу.....	168
ВИСНОВКИ.....	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	179
ДОДАТКИ.....	223

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТО – Антитерористична операція

ВРУ – Верховна Рада України

КДБ – Комітет державної безпеки (СРСР)

КМУ – Кабінет Міністрів України

КПУ – Комуністична партія України

МКІП – Міністерство культури та інформаційної політики

НАН України – Національна академія наук України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ (СРСР)

ОМС – Органи місцевого самоврядування

ООС – Операція Об'єднаних Сил

ОУН – Організація українських націоналістів

РНБО України – Рада національної безпеки і оборони України

УБД – Учасник бойових дій

УІНП – Український інститут національної пам'яті

УПА – Українська повстанська армія

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Війна Росії проти України, що розпочалася у 2014 році з окупації Криму та частини Донецької і Луганської областей, а з 24 лютого 2022 року переросла у повномасштабне вторгнення, є екзистенційним викликом для української державності. Війна, окрім конвенційного вимру, є ще і боротьбою за ідентичність, історичну пам'ять та цивілізаційний вибір. Історія є зряддям у гібридній війні, де Росія використовує дезінформацію та маніпуляцію історичними фактами для виправдання агресії, привласнення культурної спадщини, формування власних викривлених історичних гранд-наративів.

У той же ж час виклики для державності та російська агресія актуалізували необхідність переоцінки колективної пам'яті, меморіальних студій, продуманої, при тому акселерованої інституціоналізації політики пам'яті.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю глибокого наукового осмислення процесів трансформації політики пам'яті в Україні протягом 2014–2022 років. Цей період докорінно змінив суспільну свідомість: від остаточного прощання з радянськими міфами до формування нового національного наративу, що символізує і уособлює опір та цінності свободи. Державна політика пам'яті еволюціонувала від тактичної комеморації (реактивних дій у відповідь на інформаційні атаки) до стратегічної (формування системної інфраструктури національної пам'яті). Дослідження механізмів, етапів та наслідків цієї трансформації є критично важливим для адаптації політики пам'яті до нових реалій. Аналіз інституційних змін, законодавчих ініціатив (декомунізація, статус ветеранів), нових комеморативних практик та змін у шкільних програмах і підручниках дозволяє виявити закономірності формування державних стратегій резистентності до ворожої пропаганди у галузі історії. Крім того, вивчення досвіду 2014–2022 років є необхідним для розробки ефективних стратегій меморіалізації в умовах війни, яка триває, та після

завершення активної фази, що робить тему дослідження важливою в науковому та у суспільно-політичному вимірі.

Важливим є також ретроспективно оцінити різні підходи як до розвитку організаційно-правових основ політики пам'яті, так і комеморацій у досліджуваній період, їхній вплив на резильєнтність суспільства до російського маніпулювання історією, сталість колективної пам'яті перед повномасштабним вторгненням.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Актуальні питання всесвітньої історії» (схвалена Вченою радою ДДПУ імені Івана Франка 21 грудня 2023 р., протокол № 14). Тема дисертації безпосередньо корелює з пріоритетними напрямками гуманітарних досліджень в Україні, спрямованими на вивчення процесів творення нації, збереження національної ідентичності та протидії викликам у сфері інформаційної безпеки держави. Вона також узгоджується зі стратегічними завданнями Українського інституту національної пам'яті щодо відновлення історичної справедливості та формування громадянської свідомості.

Об'єкт дослідження – політика пам'яті в Україні як сфера державної та суспільної діяльності.

Предмет дослідження – процеси формування, інституціоналізації та реалізації політики пам'яті щодо подій російсько-української війни у період 2014–2022 років.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є комплексне вивчення інституційного, нормативно-правового та соціокультурного вимірів державної політики пам'яті в Україні щодо російсько-української війни у період 2014–2022 рр.

Для досягнення мети поставлено такі **завдання**:

1. Здійснити історіографічний огляд та проаналізувати джерельну базу з проблематики дослідження.
2. Визначити теоретико-методологічні засади та концептуальний апарат вивчення політики пам'яті в умовах збройного конфлікту.
3. Розкрити чинники, механізми та виокремити етапи еволюції національної пам'яті в Україні (з фокусом на трансформації 2014–2022 рр.).
4. З'ясувати інституційні засади формування політики пам'яті про російсько-українську війну, проаналізувавши роль державних (Президент, КМУ, УІНП, Мінветеранів) та недержавних акторів.
5. Охарактеризувати процес формування нормативно-правової бази політики пам'яті (зокрема декомунізаційне законодавство та статус ветеранів) в умовах гібридної агресії Російської Федерації.
6. Дослідити владні комеморації через аналіз системи державних нагород, офіційних ритуалів та запровадження нового календаря пам'ятних дат.
7. Систематизувати практики маркування символічного простору (меморіали, топоніміка, вуличне мистецтво) як інструменти візуалізації та просторової фіксації пам'яті про російсько-українську війну.
8. Розкрити освітні та просвітницькі виміри політики пам'яті через аналіз еволюції шкільних програм, підручників історії та музейних ініціатив.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 2014–2022 рр. – період розгортання гібридної агресії Російської Федерації проти України, яка поєднювала військову (збройну), інформаційно-пропагандистську, економічну, соціально-політичну, культурно-освітню, релігійно-конфесійну складові. Нижня межа (лютий 2014 року) зумовлена початком російської окупації Криму, що спричинила якісні зміни в українській політиці пам'яті та актуалізувала необхідність інституційного осмислення новітньої війни. Верхня межа (лютий 2022 року) обумовлена початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України, яке призвело до суттєвої трансформації інституційної

архітектури і змістових акцентів політики пам'яті, що виходять за межі обраного періоду й становлять перспективу для подальших досліджень.

Територіальні межі дослідження мають два взаємопов'язані виміри. Перший обмежений територією сучасної України в її міжнародно визнаних кордонах, що дозволяє аналізувати політику пам'яті як складову внутрішньої державної політики. Другий вимір охоплює ширший простір реалізації політики пам'яті українського уряду поза межами української держави – щодо українців за кордоном, інституцій діаспори та міжнародних комунікаційних майданчиків, через які держава транслює власну інтерпретацію подій російсько-української війни 2014–2022 рр.

Методологія дослідження. Методологічна основа дисертації ґрунтується на принципах наукової об'єктивності, історизму, системності та міждисциплінарності. Враховуючи специфіку об'єкта, базовим епістемологічним підходом обрано соціальний конструктивізм, який дозволяє розглядати політику пам'яті не як даність, а як динамічний процес конструювання, селекції та інституціоналізації уявлень про російсько-українську війну державними та суспільними акторами.

Дисертаційне дослідження спирається на інтеграцію здобутків історичної науки, політології та міждисциплінарних студій пам'яті (memory studies). У роботі використано такі підходи:

- Інституційний підхід дозволив проаналізувати діяльність державних органів (Президента України, КМУ, УІНП, Мінветеранів) щодо формування офіційного наративу та нормативно-правової бази політики пам'яті.

- Аксіологічний підхід застосовано для аналізу політики пам'яті через призму системи цінностей українського суспільства (прагнення до свободи і забезпечення гідності), які проявляються через вшанування героїв та жертв російсько-української війни.

- Соціокультурний підхід дозволив розглянути меморіальні практики як складову ширшого процесу трансформації ідентичності українського суспільства з урахуванням регіональних, мовних та релігійних особливостей.

- Цивілізаційний підхід задіяно для інтерпретації російсько-української війни як зіткнення двох відмінних цивілізаційних проєктів, що дозволяє осмислити декомунізацію та дерусифікацію як закріплення цивілізаційного вибору України.

- Біографічний підхід використано для реконструкції життєвих траєкторій та персональної пам'яті учасників війни, що дозволило перевести державний героїзуючий наратив у площину конкретного людського досвіду.

- Безпековий підхід (зокрема концепт «мнемонічної безпеки» / mnemonical security) дав змогу розглянути державну політику пам'яті у 2014–2022 роках як інструмент захисту національного інформаційно-культурного простору від російської агресії.

Для розв'язання конкретних дослідницьких завдань застосовано комплекс загальнонаукових, спеціально-історичних та емпіричних методів.

Серед **загальнонаукових методів** використано: лексико-семантичний та формально-логічний методи – для структурування понятійного апарату роботи та розмежування базових категорій («історична пам'ять», «історична свідомість», «політика пам'яті»); діалектичний метод – для вивчення явищ комеморації у їхній внутрішній суперечності та розвитку; аналіз і синтез – для декомпозиції складного феномену політики пам'яті на інституційний, нормативно-правовий та соціокультурний виміри з подальшим їх об'єднанням у цілісну картину; індукцію і дедукцію – для переходу від конкретних емпіричних спостережень до узагальнень і навпаки; типологізацію – для класифікації нормативно-правових актів, форм маркування символічного простору та видів комеморативних практик.

Серед **спеціально-історичних методів** застосовано: історико-генетичний метод – для реконструкції генези, еволюції та етапів становлення політики

пам'яті щодо російсько-української війни від локальних комеморативних практик до інституціоналізованої державної політики; історико-порівняльний (компаративний) метод – для зіставлення трансформації меморіальних парадигм, зокрема відходу від радянських зразків комеморації Другої світової війни до сучасних українських та європейських практик вшанування; історико-типологічний метод – для класифікації нормативно-правових актів, форм маркування символічного простору та видів владних комеморацій; історико-системний метод – для розгляду політики пам'яті як цілісної системи із визначеними елементами (інституції, норми, практики) та функціональними зв'язками між ними.

Серед **емпіричних та міждисциплінарних методів** ключовими стали: контент-аналіз – для вивчення шкільних підручників з історії України, а також кількісного виміру перейменувань у процесі декомунізації; дискурс-аналіз – для дослідження щорічних послань Президентів України, офіційних промов та текстів законів з метою виявлення ідеологічних маркерів, за допомогою яких держава формувала офіційний образ російсько-української війни; метод кейс-стаді (case study) – для поглибленого аналізу окремих меморіальних просторів як прикладів взаємодії державних та громадських ініціатив; біографічний метод – для аналізу персональних історій полеглих захисників і захисниць, членів їхніх родин, волонтерів на основі збірок спогадів, інтерв'ю та матеріалів усної історії; статистичний метод – для опрацювання результатів соціологічних опитувань та кількісних показників перейменувань, демонтажу пам'ятників і створення меморіальних об'єктів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в дисертації:

- Уперше в українській історіографії на рівні дисертаційного дослідження з використанням широкого кола різноманітних джерел проаналізовано політику пам'яті щодо російсько-української війни в період до повномасштабного вторгнення.

- Класифіковано державні та недержавні інституції, які формують і впливають на динаміку політики пам'яті.

- Здійснено класифікацію нормативно-правових актів 2014–2022 років: як тих, що трансформували й інституціоналізували політику пам'яті (декомунізаційне законодавство, новий комеморативний календар), так і тих, що формували комеморативні стандарти пам'яті про російську агресію (статус ветеранів, термінологія війни).

- Проведено аналіз трансформацій суспільної свідомості через зіставлення даних соціологічних опитувань громадської думки щодо політики пам'яті за період 2014-2022 років.

- Простежено взаємозв'язок між етапами політики пам'яті і цілеспрямованими діями та рішеннями Президентів України.

- Розроблено та обґрунтовано дворівневу періодизацію політики пам'яті: загальну (чотири етапи еволюції державної політики пам'яті в Україні, 1991–2022 рр.) та спеціальну (п'ять етапів політики пам'яті саме про російсько-українську війну, 2014–2026 рр.: спонтанна комеморація, законодавча інституалізація, інституційна консолідація, радикалізація меморіального дискурсу в умовах повномасштабної війни та кодифікація). Доведено паралельний, а не послідовний характер інституалізації пам'яті про війну щодо загальних трансформацій меморіального поля.

- Набуло подальшого розвитку: дослідження типових і нових комеморативних практик у державній політиці пам'яті через аналіз системи нагород, комеморативного календаря та державних церемоній.

- Проаналізовано зміни до шкільних програм та підручників з погляду візуального та текстового наративу.

Практичне значення одержаних результатів. Запропонована дворівнева періодизація політики пам'яті (загальна та спеціальна щодо російсько-української війни) може використовуватися УІНП та МКІП як аналітична рамка для планування меморіальних стратегій повоєнного періоду. Виявлена

фрагментованість нормативно-правового поля (понад 156 актів від 19 органів влади) обґрунтовує потребу в його систематизації, актуальність якої підтверджена ухваленням у 2025 р. базового закону «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». Результати порівняльного контент-аналізу чотирьох шкільних підручників з історії України, де виявлено різні наративні та візуальні стратегії подачі теми війни, можуть бути використані МОН для розробки методичних рекомендацій щодо висвітлення російсько-української війни у навчальній літературі. Матеріали дисертації можуть слугувати основою для підготовки спецкурсів з новітньої історії України, політології та музеєзнавства у закладах вищої освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на наукових конференціях, зокрема: XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (21 квітня 2023 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Наукові пошуки в контексті викликів і конфліктів» (3 листопада 2023 р.); Звітній науково-практичній конференції викладачів та здобувачів вищої освіти факультету історії, педагогіки та психології за 2023 рік (29 березня 2024 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Наукові пошуки в контексті викликів і конфліктів» (29 квітня 2024 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Війна Росії проти України: від гібридних форм до геноцидних практик» (9 грудня 2024 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки» (7 березня 2025 р.); XIX Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Людина, суспільство, історія: діалог у гуманітарному просторі» (17 жовтня 2025 р.).

Публікації. У відповідності до теми дисертаційного дослідження його провідні положення було опубліковано у 9 авторських публікаціях, а саме: 5 статей у фахових періодичних виданнях України, 3 тез доповідей.

Особистий внесок здобувача. Усі наведені положення та висновки дисертаційного дослідження належать автору одноосібно. У працях, опублікованих у співавторстві, особистий внесок здобувача становить: у публікації № 1 – 0,5; у публікації № 2 – 0,3; у тезах доповіді № 1 – 0,5.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 246 сторінок, з них основного тексту – 164 сторінок. Список використаних джерел налічує 344 найменування, викладених на 44 сторінках. Робота містить 3 додатки на 23 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження

Витоки теоретичного осмислення пам'яті сягають античної та середньовічної філософії, де вона розглядалася переважно крізь призму епістемології та етики. Фундаментального значення для західної інтелектуальної традиції набула концепція Августина Блаженного. У своїй «Сповіді» він інтерпретував пам'ять не просто як сховище образів минулого, а як активну здатність душі, що уможливорює самосвідомість суб'єкта та його орієнтацію у часі. Для Августина пам'ять стає простором, де минуле зустрічається з теперішнім, формуючи тяглість ідентичності особистості [7, с. 215–240].

Нового звучання проблематика набула у філософії кінця XIX століття, коли на зміну механістичним уявленням прийшло розуміння екзистенційного виміру пам'яті. Фрідріх Ніцше у праці «Про користь і шкоду історії для життя» (1874) здійснив критичну переоцінку історичної пам'яті, наголосивши на необхідності «активного забуття» задля збереження життєвої енергії суспільства [150, с. 65–140]. Паралельно Зигмунд Фройд, досліджуючи механізми витіснення, показав, що минуле не зникає безслідно, а продовжує детермінувати поведінку в сьогоденні. Цей перехід від метафізики до психології та критики культури підготував ґрунт для «соціального повороту» у дослідженнях пам'яті [278].

Великий обсяг наукової літератури з даної проблематики зумовлює потребу її систематизації. Якщо поглянути на еволюцію дослідницького інтересу – від універсальних теорій до вузькоспеціалізованих сюжетів нинішньої війни, – весь комплекс історіографічних джерел цілком логічно розподіляється на три базові групи. Перша з них охоплює праці фундаментального теоретико-методологічного спрямування. До другої варто віднести розвідки, що

розкривають механізми творення історичної пам'яті безпосередньо в незалежній Україні. Третю групу становлять студії російсько-української війни 2014–2022 рр. як контекстуального тла дослідження. Натомість четвертий, найбільш фокусний кластер формують публікації, де у центрі уваги перебувають трансформації меморіальної політики на тлі російської збройної агресії.

Концептуальне ядро **першої групи** становить фундаментальний доробок переважно західних науковців. Загалом стрімке зростання наукового інтересу до феномену колективної пам'яті у ХХ столітті, як відомо, зумовило інституалізацію окремого напрямку – «меморіальних студій» (memory studies). Представниками цього напрямку були М. Альбвакс, Ф. Анкерсміт, Ф. Артоґ, А. Ассман, Я. Ассман, А. Бергсон, А. Варбург, Дж. Верч, Е. Гобсбаум, О. Ексле, Ф. Сйтс, П. Коннертон, Б. Мізтал, П. Нора, П. Рікер, П. Хаттон, та інші.

Починати розмову про становлення поняття «колективної пам'яті» доречно з двох інтелектуальних ліній – бергсонівської та дюркгеймівської. У «Матерії і пам'яті» (1896) Анрі Бергсон пов'язує пам'ять із тривалістю (*durée*) та реконструктивним характером переживання часу, закладаючи філософське підґрунтя для аналізу того, як минуле набуває форми в теперішньому [298, с. 174–185]. Своєю чергою Еміль Дюркгейм формулює концепти «соціальних фактів» і «колективних уявлень» та показує, як ритуали і стан «колективної ейфорії» конституюють солідарність, роблячи пам'ять функцією групового життя, а не суто індивідуального досвіду [312, с. 115–155]. З цього погляду Моріс Альбвакс у «Соціальні рамки пам'яті» (1925) обґрунтовує тезу, що індивідуальні спогади конституюються і відтворюються в «соціальних рамках» – мовних, нормативних і просторових матрицях, які задають групи та інститути [306, с. 37–40]. Вписуючись у дюркгеймівську традицію, Альбвакс працює у ширшому інтелектуальному середовищі міжвоєнної Франції, де заснована Люсьєном Февром і Марком Блоком школа «Анналів» із її наголосом на *mentalités* (менталітет) та довгій тривалості сприяє історизації досліджень пам'яті.

Суттєвий внесок у розвиток меморіальних студій зробив також німецький історик Отто Гергард Екселе, який досліджував традиції пам'яті в середньовічному суспільстві. Він наголошував, що аналіз *memoria* (пам'ять) має спиратися принаймні на два виміри: на соціально-ритуальну взаємодію живих і мертвих (літургійні практики, пожертви, поминальні трапези тощо) та на принципово колективний характер пам'яті, інституційно підтримуваний спільнотами [330, с. 19].

Новий імпульс у розвитку меморіальних студій був спричинений появою багатотомного проєкту під редакцією П'єра Нора «Франція. Місця пам'яті» (1984). Цей проєкт, започаткований представником третього покоління школи «анналів», розглядає «місця пам'яті» як топографічні локуси історичних подій, матеріальні (артефакти) та нематеріальні (промови, ритуали тощо) символи, що активізують колективне сприйняття минулого. Концепція місць пам'яті знайшла широке застосування не лише у Франції, але й у інших європейських країнах [328, с. 40].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. з'явилися впливові теорії, що детальніше пояснили механізми функціонування колективної пам'яті. Так, британський соціолог Пол Коннертон у книзі «How Societies Remember» («Як суспільства пам'ятають», 1989) дослідив способи передачі соціального досвіду й пам'яті між поколіннями. Він увів поняття «втіленої пам'яті» (*embodied memory*) – тобто пам'яті-звички, закріпленої в тілесних практиках і навичках. Коннертон показав, що колективна пам'ять підтримується як через комеморативні церемонії (свята, ритуали вшанування, які відновлюють спогади у спільноті), так і через повсякденні рутинні практики та жести (неусвідомлені повторювані дії, що несуть традицію). Обидва ці механізми – ритуал і «тілесна практика» – взаємопов'язані й разом забезпечують тяглість пам'яті: участь у ритуалі закріплює спільні навички, а усталені звички знаходять вираження у формі церемоній [303, с. 28].

У Німеччині культуролог Ян Ассман у 1990-х роках розвинув концепцію «культурної пам'яті», про основні риси якої йшлося вище. Його праця «Культурна пам'ять і політична ідентичність у ранніх цивілізаціях» 1992 року заклала основи розуміння довготривалої «культурної» пам'яті суспільств поза межами усної традиції [296, с. 15–69]. В цей же ж період з'явилися ґрунтовні філософські осмислення проблеми пам'яті. Зокрема, французький філософ Поль Рікер у книзі «La Mémoire, l'histoire, l'oubli» («Пам'ять, історія, забуття», 2000) проаналізував етичні аспекти колективної пам'яті – проблеми прощення, травми, подолання важкого минулого [337]. Американський історик і філософ Патрік Гаттон у праці «History as an Art of Memory» («Історія як мистецтво пам'яті», 1993) простежив еволюцію європейських практик запам'ятовування, показавши взаємозв'язок між історичною наукою та «культурою пам'яті» [315]. Польська соціологиня Барбара Мізтал узагальнила соціологічні теорії пам'яті у книжці «Theories of Social Remembering» («Теорії соціальної пам'яті», 2003) [324], а інша польська дослідниця, Барбара Шацька, вивчала механізми колективної пам'яті у посттоталітарних суспільствах Східної Європи [341].

Спираючись на філософську підготовку від Августина та Анрі Бергсона до феноменології Едмунда Гусерля й етичної герменевтики Поля Рікера, у гуманітаристиці склався набір аналітичних підходів, якими послуговується західна історіографія: соціологічний (Моріс Альбвакс) із концептом колективної пам'яті; антропологічно-комунікативний (Пол Коннертон), що підкреслює роль ритуалів і «втілених» практик; культурологічний (Ян Ассман) із поняттям культурної пам'яті як довготривалого смислового ресурсу; культурно-історичний (П'єр Нора) з ідеєю «місць пам'яті»; філософсько-етичний (Поль Рікер), який осмислює взаємозв'язок пам'яті, історії та забуття. Отже, західна історіографія напрацювала цілісний понятійний апарат – від соціологічного й антропологічного до культурно-історичного та етичного вимірів – що дозволяє комплексно аналізувати колективне минуле.

Протягом останніх десятиліть значний інтерес до місць пам'яті виник і в Німеччині, про що свідчать серії видань: «Німецькі місця пам'яті» (2001), «Місця пам'яті античності. Римський світ» (2006), «Місця пам'яті античності. Грецький світ» (2010), «Місця пам'яті християнства» (2010). Сучасний європейський науковий інтерес до проблем пам'яті пояснюється, зокрема, прагненням віднайти культурні й історичні підстави загальноєвропейської ідентичності, що є актуальним у контексті європейської інтеграції. Це прагнення яскраво відображене у низці видань під загальною назвою «Європейські місця пам'яті» (2011–2012), де формується ідея спільного європейського історичного та культурного простору [287, с. 225–248].

Що стосується **другої групи** праць, то витоки сучасної української історіографії пам'яті сягають 1991 року – проголошення незалежності, проте радикальне оновлення відбулося після 2014 року. Українські дослідники розширили функціональні межі національної пам'яті, аналізуючи її роль у протидії дезінформації, вивчаючи вплив радянського та російського дискурсу на суспільну свідомість та трансформацію пам'яті війни. Зокрема, з'явилися праці щодо декомунізації, зміни символіки, переосмислення ролі ОУН і УПА та Другої світової війни в історичних підручниках. Наприклад, у галузі інформаційної безпеки Ірина Валюшко досліджувала законодавчі зміни після 2014 року і наголошувала, що російська агресія виявила прогалини в українській інформаційній політиці, що послаблювало протидію зовнішнім інформаційним впливам [23]. Монографії та статті українських авторів за період дослідження присвячені також широкому спектру раніше мало вивчених питань: методам протидії пропаганді, трансформації державної політики пам'яті та історичній антропології під час війни.

У радянський час сама ідея «національної пам'яті» значною мірою придушувалася панівною ідеологією – історичну свідомість мас нав'язували в межах марксистсько-ленінського канону [99]. Деякі історики, зокрема Георгій Касьянов заговорили про так звані «війни пам'яті» – боротьбу різних наративів

про історію України (імперського, радянського, національно-героїчного тощо) за домінування у суспільній свідомості [97, с. 84-115]. На межі 1990-х і 2000-х рр. з'являються фундаментальні праці, присвячені теорії та практиці історичної пам'яті – монографії й збірники, видані Інститутом історії НАН України та Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. Зокрема, Лариса Нагорна у монографії «Історична пам'ять: теорії та дискурси» (2012) проаналізувала теоретичні підходи і дискурсивні практики колективної пам'яті [145]; Алла Киридон підготувала спеціалізований «Словник ключових термінів «Національна та історична пам'ять» (2013) [147], що систематизував базові поняття й запропонував їх наукові визначення. Вийшла друком колективна праця під редакцією Юрія Шаповала «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід» (2013), яка об'єднала представників різних поколінь для аналізу української пам'яті в європейському контексті [116]. У цьому виданні йдеться про феномени культурної та історичної пам'яті, державної політики пам'яті, проблеми шкільної історичної освіти, національні міфи тощо; серед авторів – відомі інтелектуали (Ярослав Грицак, Микола Рябчук, Владислав Верстюк та ін.).

Сучасні українські дослідники приділяють увагу як методологічним аспектам (зокрема, розмежуванню понять пам'яті й історії, пам'яті й свідомості), так і прикладним питанням формування національного історичного нарративу [145, с. 8–12]. Приміром, історикиня Наталя Яковенко у своїх роботах (особливо в есеї «Вступ до історії») критично проаналізувала основні різновиди історичної пам'яті українців – козацький романтичний міф, радянські стереотипи, постмодерні пошуки – і дійшла висновку, що жоден з цих нарративів окремо не задовольняє повною мірою потреб суспільної консолідації [291, с. 24–30]. Ярослав Грицак акцентував на небезпеці розриву між академічною історичною наукою та масовою історичною пам'яттю; на його думку, історична пам'ять має бути «відповідальною», тобто спиратися на встановлені факти, але водночас служити творенню модерної національної ідентичності [48, с. 365-381].

Історики Андрій Портнов та Георгій Касьянов досліджують державну політику пам'яті у сучасній Україні, критично аналізуючи як тенденцію «націоналізації» історії, так і зовнішні впливи на український історичний дискурс. Г. Касьянов увів до наукового обігу поняття «історична політика», розглядаючи, як держава конструює образ минулого через систему освіти, медіа, комемораційні практики. Зокрема, він описав процес «українізації українців» у 1990-х роках – свідомого формування нової історичної пам'яті, зорієнтованої на утвердження національної державності [83].

Принципово важливою для нашого дослідження є монографія О. А. Гриценка «Президенти і пам'ять: політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати» – міждисциплінарне дослідження, присвячене аналізу формування, практичного втілення та наслідків політики пам'яті за каденцій Л. Кучми, В. Ющенко та В. Януковича. Шляхом контент-аналізу офіційних документів (указів, розпоряджень, постанов, виступів і звернень) та дискурсивного аналізу їхньої аргументації автор з'ясував явно й неявно визначені цілі, ідеологічні засади та тематичні пріоритети державної політики пам'яті кожного з президентів, а також оцінив суспільну рецепцію відповідних ініціатив. Особливу методологічну цінність становить запропонований О. Гриценком підхід до оцінювання державної політики пам'яті, що ґрунтується на методах аналізу суспільної політики та методі «стратегічних дилем» культурної політики. Ця праця обґрунтовує доцільність структурування аналізу меморіальної політики за президентськими каденціями, оскільки емпірично демонструє, що зміна глави держави в Україні кожного разу зумовлювала суттєве переформатування пріоритетів, інструментарію та ідеологічного наповнення політики пам'яті [51].

Зарубіжні дослідники (переважно з Європи та Північної Америки) доєдналися до вивчення українського контексту вже з 2014 р. Їхня увага сфокусована на порівняльному аналізі політики пам'яті в посткомуністичних країнах, дискурсі пам'яті Другої світової війни та Голодомору, а також на

феномені «soft power» історії. Зокрема праці Тімоті Снайдера [247], Марсі Шор [339] та інших. Наприклад, були організовані міжнародні дискусії про виклики формування об'єктивної історичної пам'яті під час воєнних дій. Зарубіжні «memory studies» трактують політику пам'яті як сукупність культурних і комунікативних практик, що конструюють уявлення про історичне минуле. Праці зазначених науковців використовують теоретичні напрацювання вже раніше згаданих Яна Асманна, П'єра Нора тощо, адаптуючи їх до української ситуації.

Третю групу історіографічних праць, необхідну для контекстуалізації дослідження, становлять студії російсько-української війни 2014–2022 рр. як історичного феномену. Розуміння логіки формування політики пам'яті неможливе без реконструкції фактографічного, причиново-наслідкового та геополітичного контексту самої війни, яка була об'єктом комеморації та простором її оскарження з боку держави-агресора.

Ключовим напрямом у межах цієї групи є дослідження витоків і характеру агресії. Колективна монографія «Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики» [9] простежує цивілізаційне та імперське коріння російського експансіонізму від XVIII до XXI ст.; Ф. і Г. Турченки дослідили проєкт «Новоросія» як інструмент маркування південно-східних земель України [256], а П. Гай-Нижник показав специфіку військово-політичного конфлікту на сході і півдні України в геополітичному вимірі [42]. Гібридний характер конфлікту комплексно досліджено у монографіях соціологів Є. Магди [122] та І. Руценка [241], а також у колективній праці за редакцією В. Горбуліна «Світова гібридна війна: український фронт» [46]. С. Плохій у монографії «Російсько-українська війна: повернення історії» розглянув агресію як закономірний наслідок «імперської логіки» російських еліт та їхньої відмови визнати українську ідентичність [163], тоді як Л. Якубова охарактеризувала феномен «рашизму» як ідеологічне підґрунтя геноцидної агресії проти України [292]. Цивілізаційний вимір протистояння проаналізував І. Руценко,

обґрунтувавши тезу про «московсько-ординські» витoki російської експансивності [241]. Системну студію поглядів українських вчених на характер війни підготували М. Галів та В. Ільницький [39].

Перебіг бойових дій і їхня періодизація важливі для розуміння того, які саме події стали об'єктами меморіалізації. Огляд різноманітних схем, запропонованих українськими дослідниками, здійснили В. Ільницький та О. Куцька [87]; трифазну модель із виокремленням семи етапів другого великого періоду запропонували В. Грицюк та О. Лисенко [49]. Хронологічні реєстри ключових подій містяться у працях Д. Тимчука, Ю. Каріна, К. Машовця та В. Гусарова [37], М. Лазаровича [120], Р. Кулика та М. Майорова [119], а також у тритомнику Д. Бурої та О. Красовицького «Хроніки війни 2014–2020» [16].

Міжнародний вимір агресії охопила монографія С. Віднянського та А. Мартинова «Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство» [29], яка в одинадцяти розділах демонструє глобальний вплив війни, консолідацію НАТО до санкційний тиск на РФ; тематично її доповнює монографія Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України про роль міжнародних організацій у підтримці України [161] та дослідження О. Піха й О. Руди щодо стратегічних цілей США [162]. Конфліктологічні інтерпретації витоків і динаміки протистояння запропонували Т. Кузьо у монографії «Війна Путіна проти України» [118] та Г. Перепелиця в розгорнутій студії про українсько-російські відносини [158].

Не менш релевантним для предмету дослідження є праці про інформаційно-пропагандистський вимір війни. Я. Примаченко дослідила механізми впливу історичної політики Росії на населення південно-східних регіонів України, вказавши на цілеспрямоване поширення мови ненависті та ідей «руського міру» [178]; О. Удод проаналізував систематичне використання Кремлем історичних наративів як зброї проти національної ідентичності українців, назвавши пропагандистські бої «на історичному фронті» безпрецедентними за інтенсивністю в XXI ст [269]. Ці студії засвідчують, що

маніпулювання пам'яттю є органічним складником гібридної агресії, що дає додаткове методологічне обґрунтування зверненню до концепту мнемонічної безпеки. Як точно сформулював П. Гай-Нижник, російсько-українська війна виявляє «виразні ознаки загальної кризи світової системи безпеки» [9, с. 183] – і саме цим зумовлена принципова важливість її меморіалізації як елемента не лише національної, а й міжнародної політики пам'яті.

Поява **четвертої групи** безпосередньо зумовлена викликами новітньої російсько-української війни. Вагомі напрацювання в цьому сегменті належать дослідникам Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, зокрема Василю Ільницькому, Миколі Галіву, чиї розвідки комплексно розкривають механізми формування історико-меморіального наративу сучасного конфлікту. У низці спільних публікацій ці автори концептуалізують політику пам'яті як невід'ємну лінію інформаційної оборони держави. Серед магістральних векторів їхніх досліджень варто виокремити проблему історичної тяглості: науковці переконливо проводять паралелі між антирадянським спротивом ОУН і УПА в середині ХХ століття та сучасним героїчним чином воїнів АТО/ООС, доводячи безперервність національно-визвольних змагань. Крім того, значну увагу в їхніх працях приділено матеріально-культурним аспектам увічнення пам'яті захисників, а також ролі локальних ініціатив та освітніх інституцій у конструюванні нового пантеону героїв на тлі гібридного протистояння.

Зокрема, у спільній статті М. Галів та В. Ільницький, аналізуючи вітчизняний історіографічний дискурс, обґрунтовують багатовимірний характер сучасної російсько-української війни, визначаючи її водночас як військове протистояння, цивілізаційний конфлікт, національно-визвольну боротьбу та захист від геноцидних планів щодо української нації. Це концептуальне розмежування є важливим для розуміння меморіальних процесів, оскільки кожен із вимірів війни породжував власну логіку комеморації – від героїзації бойового подвигу до осмислення цивілізаційного вибору [39, с. 47–48]. Водночас

В. Ільницький та В. Старка дослідили комеморативні практики українців Галичини 1920–1950-х років, показавши, що в умовах окупації населення спонтанно створювало символічні місця пам'яті – насипало могили, встановлювало хрести з національною символікою всупереч заборонам окупаційних режимів. Ці практики засвідчують глибоку історичну тяглість низової меморіалізації, яка виразно резонує з громадськими ініціативами увічнення пам'яті захисників у 2014–2022 роках [86, с. 187–203].

Суттєво розширюють дослідницьке поле три праці Василя Ільницького та Романа Царика.

У статті «Матеріально-культурні аспекти увічнення пам'яті українських захисників і захисниць під час російсько-української війни (2014–2024)» автори висвітлили процеси обліку загиблих, встановлення меморіальних знаків і перейменування населених пунктів на честь героїв війни. Особливу увагу приділено Стіні пам'яті на Михайлівському Золотоверхому монастирі та запровадженню Національного військового меморіального кладовища у с. Гатне [88].

У статті «Пізнавально-інформаційні та виховні заходи щодо ушанування пам'яті учасників і жертв російсько-української війни (2014–2024)» дослідники систематизували просвітницько-виховний інструментарій політики пам'яті – виставки, форуми, відеопроєкти та методичні ініціативи УІНП. Ключовим здобутком автори вважають «Віртуальний музей російської агресії», нагороджений у 2021 р. як краща ініціатива у сфері історичної пам'яті, та інтерактивну карту «Ukraine War Today». Окремо проаналізовано інтеграцію тематики війни у національно-патріотичне виховання через Стратегію на 2016–2020 рр., гру «Сокіл» і шкільні курси «Історія України» та «Захист України» [89].

У статті «Формування історико-меморіального наративу сучасної російсько-української війни» автори обґрунтовують тезу про те, що УІНП вибудовував меморіальний наратив на принципі історичної тяглості: воїнів АТО/ООС подано як прямих спадкоємців героїв Армії УНР, Українських

січових стрільців, Української Галицької армії та Української повстанської армії. Основну увагу зосереджено на двох інструментах трансляції цього нарративу – усній історії (п'ять випусків збірника «Усна історія російсько-української війни (2014–2019)», видання «Дівчата зрізають коси», «Люди „сірої зони“», «Капелани. На службі Богу й Україні», «Волонтери: Сила небайдужих», «Воїни Дніпра», «Без ротації») та документально-мемуарній літературі комбатантів і журналістів. Автори констатують, що загалом корпус науково-популярних, мемуарних та усно-історичних праць про війну налічує понад 60 позицій [90].

Узагальненням багаторічних досліджень став посібник В. Ільницького, М. Галіва та Р. Царика «Формування засад політики пам'яті в Україні щодо сучасної російсько-української війни», у якому послідовно розкрито організаційно-нормативні засади меморіальної політики, матеріально-культурні аспекти увічнення пам'яті захисників, пізнавально-інформаційні та виховні заходи з ушанування учасників і жертв війни, а також процес формування історико-меморіального нарративу від усної історії до художньої літератури [85, с. 11–96]. Цінність видання полягає не лише у систематизації емпіричного матеріалу, а й у розробці практичних рекомендацій щодо реалізації політики пам'яті у повоєнний період, що заповнює лакуну, яка існувала в попередніх дослідженнях.

Знаковим етапом в осмисленні зазначеної проблематики стала поява новітніх узагальнюючих досліджень, серед яких центральне місце посідає фундаментальна колективна монографія «Політика пам'яті в Україні: історичні нарративи, стратегії впровадження в умовах війни та післявоєнного періоду» (Львів, 2025), підготовлена фахівцями Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під науковою редакцією І. Соляра. У цій праці політику пам'яті визначено як складну сукупність державних, суспільних і культурних практик та стратегій, що спрямовані на формування, підтримку й трансформацію колективної пам'яті. Автори монографії комплексно підсумовують меморіальні процеси періоду повномасштабного вторгнення,

обґрунтовуючи тезу про те, що захист національного нарративу є критично важливим не лише для суспільної консолідації та відсічі ворогу, але й для ефективного проєктування повоєнної моделі української ідентичності [165].

Концептуально монографія визначає політику пам'яті як сукупність державних, суспільних і культурних практик та стратегій, спрямованих на формування, підтримку і трансформацію колективної пам'яті про історичні події, постаті й процеси. Наскрізною тезою видання є обґрунтування того, що в умовах російсько-української війни політика пам'яті виходить за межі суто гуманітарної сфери й стає важливою складовою національної безпеки та психологічної стійкості суспільства [165, с. 5–8]. Структурно монографія об'єднує 23 дослідницькі розділи у три тематичні частини. Перші дві охоплюють широке коло проблем: від фундаментальних засад української ідентичності та трансформацій політики пам'яті в Центрально-Східній Європі – до конфліктних вузлів національного історичного нарративу, зокрема осмислення подій Другої світової війни, пам'яті про радянське минуле та гендерного виміру дисидентського руху [165, с. 11–405].

Найрелевантнішою для нашого дослідження є третя частина – «Політика пам'яті та російсько-українська війна: виклики, завдання», автори якої аналізують, як історична політика стала складовою гібридної війни Росії проти України. Концептуальним підсумком монографії є розділ О. Костюка, де обґрунтовується теза про політику пам'яті як структурний чинник національної безпеки. Принципово важливою є запропонована дослідником диференціація понять «політика пам'яті» та «історична політика»: якщо остання фокусується на утилітарному використанні минулого в політичних цілях, то політика пам'яті охоплює ширший соціокультурний вимір і постає інструментом захисту історичної суб'єктності та суверенітету суспільства [165, с. 407–557].

Дослідження політики пам'яті в Україні перебуває на перетині багатьох наук і стрімко розвивається, особливо після початку російської агресії 2014 року.

Джерельна база дослідження. Для розв'язання поставлених завдань було залучено репрезентативний комплекс джерел, які за видовою класифікацією доцільно поділити на чотири групи:

Нормативно-правові акти. Ця група є базовою для аналізу інституційного виміру політики пам'яті. До неї належать:

Закони України: «декомунізаційний пакет» (зокрема Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів»), Закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (який закріпив статус ветеранів ОУН і УПА), закони щодо статусу ветеранів війни (АТО/ООС), а також акти про заборону російської імперської символіки.

Укази Президента України: про встановлення нових пам'ятних дат (День захисників і захисниць України, День Гідності та Свободи, День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність).

Постанови Кабінету Міністрів України: документи, що регламентують діяльність УІНП та Міністерства у справах ветеранів, порядки надання статусу УБД та проведення державних комеморативних заходів.

Інституційно-звітні та діловодні документи. Ця група джерел ілюструє практичну реалізацію політики пам'яті органами влади. Сюди належать щорічні звіти Українського інституту національної пам'яті (за 2014–2021 рр.), методичні рекомендації щодо відзначення пам'ятних дат, концепції національно-патріотичного виховання та матеріали парламентських слухань. Значну роль відіграють також шкільні підручники з історії України, еволюція текстів яких є прямим відображенням змін офіційного державного наративу.

Публіцистичні джерела, медіаресурси та матеріали публічного простору. В умовах інформаційної епохи медіа відіграють роль як транслятора, так і творця пам'яті. До цієї групи залучено матеріали національних та фахових інтернет-видань («Історична правда», «Радіо Свобода», «АрміяInform», «Збруч»), де публікуються аналітичні статті, дискусії інтелектуалів та репортажі. Важливим

джерелом є також візуальні матеріали маркування публічного простору: вуличні виставки (наприклад, «Шляхами Донбасу» в Музеї АТО в Дніпрі), експозиційні проєкти (Національного музею історії України у Другій світовій війні, Музею Революції Гідності), меморіальні дошки та *мурали*.

Спогади та усна історія становлять окрему групу джерел. До неї належать опубліковані збірки свідчень учасників війни – збірка спогадів військових капеланів «Капелани. На службі Богу і Україні», видання «Без ротації», а також мемуарно-щоденникові тексти комбатантів, медиків, волонтерів та журналістів, які фіксують живий досвід війни «з перших рук». Використання спогадів дозволяє реконструювати не лише фактологію подій, але й емоційний і смисловий вимір бойового досвіду, що є критично важливим для розуміння того, як формується низова, громадська пам'ять про війну.

Соціологічні та статистичні дані. Для аналізу ефективності політики пам'яті та її реєстрації суспільством («пам'яті знизу») використано результати загальнонаціональних репрезентативних соціологічних опитувань. Зокрема, залучено дані Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) та Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, які фіксують динаміку суспільного ставлення до декомунізації, зміни святкового календаря та вшанування ветеранів російсько-української війни.

Музейна нарративізація (експозиції, стенди) також фіксує офіційний погляд на пам'ять і є предметом аналізу публічної історії. Репрезентативними прикладами тут виступають експозиція «Український Схід» у Національному музеї історії України у Другій світовій війні, вулична виставка «Шляхами Донбасу» Музею АТО в Дніпрі, а також виставкові проєкти Національного музею Революції Гідності (наприклад, «Нескорений Майдан: 2014 – 2022»), що візуалізують тяглість боротьби

Значну роль відіграють і *шкільні підручники з історії*: порівняння змін у них дозволяє відстежити офіційні зміни у поданні минулого. Нарешті, джерелом для дослідження суспільних уявлень є результати соціологічних опитувань

громадської думки (наприклад, опитування КМІС, Фонду «Демократичні Ініціативи»), де фіксується ставлення населення до пам'яті про війну, героїв і жертв.

Отже, здійснений огляд історіографії та джерельної бази засвідчує, що дослідження політики пам'яті про російсько-українську війну спирається на ґрунтовний теоретичний та емпіричний фундамент. Західна традиція меморіальних студій (М. Альбвакс, Я. Ассман, П. Нора) сформувала базовий концептуальний апарат, який українські науковці (А. Киридон, Л. Нагорна, Г. Касьянов, М. Галів та ін.) успішно адаптували до вітчизняних реалій. Вітчизняна історіографія переконливо демонструє, що після 2014 року фокус досліджень змістився від аналізу конкуренції радянського та національного міфів до вивчення процесів деколонізації та утвердження нового героїчного наративу. Відповідно, гуманітарна політика зазнала сек'юритизації: захист національного історичного наративу тепер розглядається як базова умова збереження онтологічної безпеки держави.

Для всебічного розкриття теми сформовано репрезентативний комплекс джерел, структурований за чотирма групами: 1) нормативно-правові акти, що фіксують законодавчу рамку декомунізації та комеморації; 2) діловодні матеріали установ (зокрема УІНП) та шкільні підручники, які розкривають механізми трансляції офіційної пам'яті; 3) медіаресурси, еґо-документи та об'єкти символічного простору (меморіали, мурали), що відображають формування «живої» пам'яті «знизу»; 4) соціологічні дані для вимірювання суспільної рецепції цих процесів. Такий обсяг літератури та джерел забезпечує надійне підґрунтя для об'єктивного аналізу політики пам'яті в Україні у 2014–2022 роках.

1.2. Методологія дослідження

Обрана тема за своєю природою має виражений міждисциплінарний характер. Дослідження політики пам'яті щодо російсько-української війни 2014–2022 рр. розташовується на перетині кількох наукових галузей: історичної науки, політології, соціології, культурної антропології, студій пам'яті (memory studies) та публічної історії, а також новітніх безпекових студій. Кожна з цих дисциплін формує свою аналітичну оптику й понятійний інструментарій, однак тільки їх інтеграція дозволяє цілісно реконструювати природу й динаміку меморіальних процесів у добу гібридної війни [281, с. 22].

У межах історичної науки наше дослідження розгортається одночасно в кількох субдисциплінарних полях – у річищі історії пам'яті (memory history), історії державного управління (у частині аналізу інституційної архітектури політики пам'яті – діяльності Президента, Верховної Ради, УІНП, Міністерства у справах ветеранів, органів місцевого самоврядування), соціальної історії (аналіз низових комеморативних практик, волонтерського руху, громадських ініціатив), біографістики (реконструкція життєвих траєкторій захисників і захисниць, збереження персональної пам'яті про полеглих), історії повсякденності (вшанування як частина соціальних ритуалів та повсякденних практик громад) та історії культури (трансформація символічного простору, декомунізація, деколонізація).

Паралельно дослідження звертається до концептуального апарату політології – зокрема у частині аналізу «політики пам'яті» як системи владних практик, законодавчих актів «пам'яті», діяльності меморіальних інституцій. Соціологічна оптика задіяна для роботи з емпіричними даними – загальнонаціональними опитуваннями громадської думки, що фіксують динаміку суспільного сприйняття меморіальних рішень. Культурно-антропологічний підхід дозволяє аналізувати локальні, повсякденні практики вшанування, демонструючи взаємодію офіційного державного нарративу з

живою свідомістю громадян. Зрештою, студії пам'яті (memory studies) забезпечують найбільш загальну концептуальну рамку, у межах якої аналізується соціокультурне конструювання минулого [281, с. 22].

Кожна з цих дисциплінарних традицій привносить у дослідження власний понятійний інструментарій і корпус авторитетних джерел. Із соціології пам'яті, окрім класичних положень М. Альббакса, залучено доробок Джеффри Оліка та Барбари Мізгал щодо соціального конструювання образів минулого й механізмів трансляції спогадів у суспільстві [331]. Філософський вимір представлений працями Поля Рікера про межі достовірності спогадів, етику пам'ятання й забування та небезпеку зловживання пам'яттю в політиці [337]. З психології пам'яті (Герман Еббінгауз, Фредерік Бартлетт та сучасні нейропсихологи) використано ключове для нашого аналізу положення про те, що колективна пам'ять значною мірою підпорядковується тим самим закономірностям, що й пам'ять індивідуальна: вона схильна до забування і спотворень з часом, потребує повторення для закріплення та є надзвичайно чутливою до емоційних чинників [302; 306]. У вітчизняній політологічній традиції (О. Бойко, В. Бебик, Г. Касьянов) проаналізовано, як політичні еліти різних періодів акцентували увагу на вибіркових історичних подіях – від Київської Русі та козацької доби до УНР, Голодомору і Другої світової війни – задля конструювання вигідного історичного нарративу [13, с. 237–239]. Політологічний інструментарій охоплює також аналіз «законів пам'яті» – нормативних актів про декомунізацію чи відповідальність за заперечення геноцидів, – що робить його особливо релевантним для аналізу досліджуваного періоду 2014–2022 рр.

Колективна пам'ять (і її різновид – національна пам'ять) та історична свідомість є фундаментальними категоріями для розуміння політики пам'яті. Хоча ці поняття взаємопов'язані, їхні функції різняться. Колективна пам'ять об'єднує групу через спільні уявлення про минуле, національна пам'ять використовує ці уявлення для поширення ключових нарративів, а історична свідомість дозволяє їх критично осмислити.

Для початку слід визначити зміст базових понять, що стосуються феномену пам'яті. Насамперед це стосується класифікації колективної пам'яті. Так, Ян Ассман виокремлював її комунікативний та культурний різновиди. Своєю чергою, соціологиня Барбара Мізтал аналізувала такі її форми, як історична, національна, офіційна, масова та громадська пам'ять. Окрім цього, в дослідженні розглядаються регіональна, сімейна та травматична пам'ять.

Поняття колективної пам'яті запропонував вже раніше згаданий Моріс Альбвакс – він один із перших, хто дивився на пам'ять як на соціальний, а не суто індивідуальний феномен [309]. Він стверджував: наші особисті спогади не виникають у вакуумі – їх формує й підтримує оточення. Носієм пам'яті є група – родина, релігійна громада, спільнота – яка забезпечує її тяглість у часі й просторі. Пам'ять постійно оновлюється під потреби спільноти, тож уявлення про минуле змінюються з плином часу. Отже, колективна пам'ять – це спільний досвід і уявлення про минуле, що їх поділяє певна група та підтримує заради збереження власної ідентичності.

Історична пам'ять за змістом близька до колективної (поняття інколи вважають синонімічними), втім має певну специфіку. Здебільшого під історичною пам'яттю розуміють образи та інтерпретації минулого, важливі для конкретної спільноти (нації, громади) і передані наступним поколінням через освіту, культуру, публічний дискурс [45]. Українська дослідниця Лариса Нагорна підкреслює, що історична пам'ять – утворення більш стихійне, «живе», часто підживлюване впливами політиків чи публіцистів, тоді як історична свідомість (про неї йтиметься далі) – поняття ширше і більш упорядковане [126]. Історична пам'ять виконує роль своєрідного «містка» між минулим та сучасністю: вона визначає характер колективних уявлень про минуле, впливає на оцінки актуальних подій і навіть формує бачення майбутньої стратегії розвитку. Дослідники наголошують, що історична пам'ять є основою націє- і державотворення, фундаментом історичної свідомості соціуму [255. с. 149]. Саме завдяки ній народ перетворюється з просто населення на спільноту зі

спільним минулим [44]. Вона здатна «розставляти акценти, розподіляти пріоритети й визначати реакції» суспільства на сучасні події. Водночас пам'ять – конструкт крихкий і мінливий через політичні та ідеологічні чинники, адже різні соціальні групи можуть по-різному трактувати одні й ті ж події минулого. Як зауважують науковці, історична пам'ять значною мірою формується на перетині політичних і корпоративних інтересів та ідеологічних настанов, через що в країнах, де відсутній єдиний символічний простір пам'яті, може виникати ідентифікаційна криза [114, с. 184].

Національна пам'ять є різновидом колективної (історичної) пам'яті, фокусом якої є минуле певної нації та держави. Її визначають як пам'ять про минуле конкретного етносу/нації, покликану утверджувати спільну ідентичність та консолідувати суспільство [24, с.139]. Національній пам'яті притаманний особливий емоційно-символічний характер: вона охоплює не лише факти історії, але й міфи, колективні образи, культурні традиції, обряди, морально-етичні наративи, значущі для даної нації [101, с.227]. Формування національної пам'яті відбувається як на раціональному (науково-історичному), так і на чуттєвому рівні – через емоційне сприйняття минулого, систему символів та ритуалів [125 с. 10]. Функція національної пам'яті забезпечує спадкоємність історичного досвіду та створенні єдиного поля пам'яті, яке об'єднує різні регіональні й соціальні групи довкола спільного бачення минулого [246]. Таким чином, національна пам'ять – це колективний образ національної історії, необхідний для збереження національної ідентичності та легітимації державності. Ассман відзначає, що поняття національної пам'яті *походить* із ширшого поняття історичної пам'яті через додатковий етнокультурний компонент [113, с. 65]. Тож національна пам'ять – це історична пам'ять, наповнена специфічно національним змістом (пантеоном героїв, національних травм і тріумфів, особливим поглядом на спільне минуле).

Культурна пам'ять – термін, розроблений німецьким дослідником-єгиптологом Яном Ассманом для означення особливого шару колективної

пам'яті, закріпленого в культурних текстах, ритуалах і символах. Науковець розмежував комунікативну та культурну пам'ять. Комунікативна пам'ять – це «жива» пам'ять, сукупність особистих спогадів, що передаються у повсякденному спілкуванні й охоплюють досвід, актуальний для покоління, яке ще пам'ятає ті події (близько 80-100 років, або 3-4 покоління). Натомість культурна пам'ять виходить за межі безпосереднього досвіду: вона зберігає відомості про «далеке», міфологізоване минуле, що вже не є частиною живих спогадів. Культурній пам'яті притаманний високий ступінь формалізації та символізму – минуле кодифікується у вигляді сакральних текстів, пам'ятників, свят, ритуалів, канонічних оповідей. Її передача від покоління до покоління здійснюється через інституційні механізми (церкву, освітні заклади, мистецтво) та ритуалізовану комунікацію. Важливо зазначити, що культурна пам'ять не існує ізольовано: вона спирається на комунікативну пам'ять (живий досвід), надбудовуючи над нею позачасовий шар значущих для культури спогадів – наприклад, легендарних подій, героїв засновницького міфу, релігійних переказів тощо. Отже, культурна пам'ять – це довготривала пам'ять суспільства, втілена в культурі та покликана зберігати глибинні смисли й цінності [12].

Тобто, ці поняття (історична, національна та культурна пам'ять) можна вважати видовими щодо родового поняття колективної пам'яті як спільного сприйняття і переживання подій минулого певною спільнотою. Відмінними аспектами є ключовий аспект, який визначає фокус і ідентифікаційні ознаки.

Щодо класифікації пам'яті за Барбарою Мізтал, то вона виділяє офіційну, масову та громадську пам'ять. Офіційна пам'ять представляє собою домінуючий історичний наратив, контрольований та поширюваний політичними елітами та державними інституціями. Офіційна пам'ять матеріалізується через пам'ятники, підручники, музеї та офіційні церемонії вшанування певних подій [323, с. 1325]. Ці символічні форми служать як «consensus builders» (будівники консенсусу), стаючи фокусними точками для ідентифікації з візуальною конденсацією уявленої національної хроніки, поданої у героїчній символіці. Політичні еліти

застосовують офіційну пам'ять стратегічно для самолегітимації та збереження status quo. Мізтал підкреслює, що коли національна держава була одиницею, навколо якої розвивалося сучасне соціальне життя, «історія була священною, оскільки нація була священною», і пам'ять забезпечувала легітимацію нації [322, 31]. Офіційна пам'ять передбачає селективний підхід до минулого, де певні події підкреслюються, а інші замовчуються. Дослідниця зазначає, що демократичні інституції, хоча й асоціюються з ідеалами прозорості та підзвітності, обирають підкреслювати певні війни та події, формуючи таким чином колективну пам'ять відповідно до політичних потреб.

Масова пам'ять охоплює дискурсивні практики, які підпорядковані панівним політичним дискурсам та репродукують усталене й узгоджене бачення минулого. Вона функціонує через різноманітні дискурсивні практики, включаючи медіа, популярну культуру та повсякденні розмови [338]. Вона є результатом того, що Барбара Мізтал називає «culture's active meaning-making» (активним створенням значень культурою). На відміну від офіційної пам'яті, яка створюється «згори», масова пам'ять формується через відтворення та інтерналізацію домінуючих історичних наративів у повсякденних практиках. Вона забезпечує, щоб особисті спогади стали частиною більш широкого колективного феномену. Дослідниця підкреслює, що хоча пам'ять є здатністю індивідуальної свідомості, запам'ятовування має соціальне походження та піддається впливу домінуючих дискурсів. Навіть найособистіші спогади вбудовані в соціальний контекст і формуються соціальними факторами. Громадська пам'ять включає уявлення та ідеї про минуле, які допомагають суспільству інтерпретувати своє минуле та сучасне, а також формувати бачення майбутнього [322, с.28].

Громадська пам'ять служить засобом для суспільної інтерпретації історичних подій та їх значення для сучасності. Вона відрізняється від офіційної пам'яті тим, що не контролюється виключно державними інституціями, а формується через складну взаємодію різних соціальних акторів [338]. Мізтал

стверджує, що колективна пам'ять «дає субстанцію ідентичності групи» і є «центральною медіумом, через який значення та ідентичності конституюються». Громадська пам'ять особливо важлива для конструювання колективних ідентичностей та кордонів: національних, культурних, етнічних чи релігійних. У демократичних суспільствах громадська пам'ять відіграє важливу роль у забезпеченні демократичного права на правду. Барбара Мізтал підкреслює, що пам'ять, розуміючи як набір складних практик, які сприяють нашому самоусвідомленню, дозволяє оцінювати наші можливості та обмеження і, отже, займати незалежну позицію щодо публічних питань [325, с.11].

Важливо зазначити, що ці три типи пам'яті не існують ізольовано, а перебувають у складній діалектичній взаємодії. Б. Мізтал підкреслює, що в сучасних суспільствах спостерігається постійне посередництво між горизонтами минулого та сучасного, що є фундаментальною рисою історичності людського існування.

Водночас, спираючись на специфіку нашого об'єкта дослідження, слід частково не погодитися з класичним твердженням щодо виключно «вертикального» (згори-донизу) формування офіційної пам'яті. Досвід України 2014–2022 рр. переконливо доводить, що лєвова частка комеморативних практик (вшанування кіборгів, Небесної Сотні, волонтерський рух) зароджувалася «знизу» – як масова та громадська пам'ять. Державні інституції (УІНП, Мінветеранів) у цьому процесі часто виступали не стільки первинним ініціатором, скільки реципієнтом, який інституціоналізував і легітимізував на загальнонаціональному рівні потужні суспільні ініціативи.

Варто додати, що конструювання колективної пам'яті завжди передбачає і зворотний процес «колективне забування». Цей феномен не є пасивним зникненням інформації, а формою активної політичної дії. Дослідники підкреслюють: у ході формування єдиного образу минулого деякі епізоди цілеспрямовано витісняються зі спільної пам'яті. Спираючись на типологію Пола Коннертона та теоретичні узагальнення Сінді Мінарової-Баняц, можна

стверджувати, що забування виступає необхідним інструментом соціальної когезії. Зокрема, виділяють такі його форми, як «репресивне стирання» (знищення символів ворожого режиму) та «забуття, конститутивне для формування нової ідентичності» (відмова від старих міфів заради побудови нового національного нарративу) [304, с. 60]. Не випадково ще Ернест Ренан зауважив, що для творення нації потрібна селективна спільна пам'ять, яка об'єднує не лише спільні тріумфи, а й спільне ігнорування тих подій минулого, що роз'єднують [29, с.11]. Таким чином, забування є невід'ємним компонентом політики пам'яті: воно забезпечує необхідну селекцію минулого, але водночас приховує альтернативні інтерпретації, потенційно породжуючи «війни пам'яті» та ідентифікаційні кризи в суспільстві.

Окрім того, в умовах збройного конфлікту класичні теорії пам'яті доповнюються безпековим виміром. Дослідниця Марія Мьялсоо ввела до наукового обігу поняття «мнемонічної безпеки» (*mnemonical security*), яке базується на теорії онтологічної безпеки держави. Згідно з цим підходом, держава прагне захистити цілісність свого історичного нарративу так само як і фізичні кордони, оскільки стабільна біографічна оповідь («хто ми») є запорукою стійкості політичної спільноти. Коли зовнішній актор (у даному випадку РФ) атакує історичну ідентичність, це призводить до «сек'юритизації пам'яті» – переведення історичних питань у площину національної безпеки, що виправдовує застосування надзвичайних заходів (наприклад, криміналізацію певних історичних тверджень або заборону ворожого культурного продукту) [327, с. 222].

Це безпосередньо пов'язано з концепцією «війн пам'яті» (*memory wars*), яку розробляли Олександр Еткінд, Вільям Блекер та Джулія Федор стосовно пострадянського простору. Вони розглядають пам'ять у Східній Європі як простір «гри з нульовою сумою», де утвердження одного нарративу (наприклад, національного) сприймається як загроза існуванню іншого (радянського/імперського) [320]. У цьому контексті українські дослідниці,

зокрема Алла Киридон, пропонують класифікацію механізмів реалізації такої політики через бінарні опозиції «травма» і «тріумф». Травматичний досвід (геноциди, репресії) використовується для консолідації нації навколо спільного болю («постгеноцидна ідентичність»), тоді як тріумфальний наратив (перемоги, героїзм) слугує інструментом мобілізації суспільства під час війни [100, с. 245]. Георгій Касьянов вказує на тенденцію до «націоналізації історії» – створення державою уніфікованого канону минулого, що має на меті витіснення конкурентних (зокрема радянських) форм пам'яті [317].

Важливо також враховувати теоретичний підхід «агоністичної пам'яті» (на противагу антагоністичній), запропонований Анною Ченто Булл та Гансом Лауге Гансеном. Якщо антагоністична пам'ять (характерна для війн пам'яті) конструює минуле через поділ на «друзів» і «ворогів», то агоністичний підхід передбачає можливість діалогу та існування множинних інтерпретацій конфліктного минулого без знищення політичного опонента [266, с. 390]. Саме аналіз переходу від антагонізму до мнемонічної безпеки стає ключовим для розуміння трансформації української гуманітарної політики у 2014–2022 роках.

Таким чином, колективна пам'ять як об'єкт дослідження постає міждисциплінарним феноменом. Сучасні *memory studies* об'єднують зусилля істориків, соціологів, антропологів, психологів, філософів та політологів для комплексного аналізу колективних уявлень про минуле [305]. Кожна дисципліна пропонує свій понятійний апарат і методи: історики вводять категорії історіографічної пам'яті, соціологи – поняття соціальних «рамочок» пам'яті, психологи – моделі когнітивної пам'яті, філософи – етичні критерії оцінки пам'яті («пам'ятати» проти «забувати»), а політологи – концепти політики пам'яті тощо [309]. Такий плюралізм підходів збагачує дослідницький інструментарій і дозволяє глибше зрозуміти природу пам'яті та її роль у суспільному розвитку.

Усі ці форми пам'яті є не лише соціальними феноменами, а й об'єктом цілеспрямованого впливу, що реалізується через політику пам'яті (також відому

як меморіальна політика або історична політика). Політика пам'яті – це сукупність дій, які здійснюють держава, політичні партії, громадські організації та інші актори з метою утвердження певних інтерпретацій минулого для досягнення сучасних політичних цілей: легітимації влади, консолідації нації, формування громадянської ідентичності чи мобілізації електорату. В. Бабка уточнює це поняття, наголошуючи на його процесуальному характері: йдеться про цілеспрямовану діяльність із управління колективною пам'яттю через конструювання, деконструкцію або актуалізацію певних моделей минулого задля формування бажаних станів суспільної свідомості [14, с. 202]. Вона є тим інструментом, за допомогою якого офіційна пам'ять (за Б. Мізтал) конструюється та культивується в суспільстві через систему освіти, державні свята, меморіальні закони (наприклад, про декомунізацію), монументи, музеї та медійний дискурс. У цьому контексті евристично продуктивною є запропонована О. Бойком модель поділу колективної пам'яті на два рівні — офіційний, що формується цілеспрямовано «згори» через шкільні підручники та офіційні ЗМІ, і неофіційний, що виростає стихійно «знизу» на основі суспільних спогадів [20, с. 28–29].

Утім, загальний термін «політика пам'яті» (politics of memory) через свій «парасольковий» характер потребує концептуального уточнення. У сучасній європейській історіографії та політичній науці відбувається розмежування, яке дозволяє точніше класифікувати дії держави. Зокрема, німецька академічна традиція пропонує розрізняти *Geschichtspolitik* (історичну політику) та *Vergangenheitspolitik* (політику стосовно минулого).

Якщо *Geschichtspolitik*, за визначенням Еріка Мейєра та Крістіана Мейєра, стосується ідеологічного виміру – інтерпретації історії політичними партіями, створення національних міфів та використання минулого як аргументу в публічних дебатах задля легітимації влади [299], то *Vergangenheitspolitik* охоплює нормативно-правовий та адміністративний рівень подолання наслідків тоталітарних режимів [297]. До останньої належать процеси люстрації,

розсекречення архівів репресивних органів, реабілітація жертв та реституція власності. Таке розмежування є евристично цінним для українського контексту, оскільки дозволяє аналізувати декомунізацію не лише як зміну символічного простору (Geschichtspolitik), але й як правовий процес подолання тоталітарної спадщини (Vergangenheitspolitik).

В умовах російсько-української війни (2014 – 2022) визначення політики пам'яті потребує врахування фактору інформаційного протистояння. Як зазначають дослідники М. Галів та В. Ільницький, наукова рефлексія над минулим стає лінією оборони проти ворожих наративів (на кшталт концепцій «руського міра»). Відтак, політику пам'яті в умовах війни варто визначати як систему законодавчих, інституційних та культурно-освітніх заходів, спрямованих на захист і утвердження національного історичного наративу як основи колективної ідентичності та резистентності зовнішній агресії [39, с.62]. Важливим аспектом тут є процеси «європеїзації» пам'яті, які аналізують науковці М. Галів та А. Огар – перехід від радянських канонів до людиноцентричних практик осмислення минулого [40]. Таким чином, поняття політики пам'яті інтегрує інституційний, безпековий та соціокультурний виміри, спрямовані на деконструкцію імперських міфів.

Для кращого розуміння цього явища можна запропонувати його типізацію за кількома критеріями:

1. Залежно від політичного режиму:

- Авторитарна (тоталітарна) політика пам'яті прагне до повної монополізації історичного наративу. Вона просуває єдину обов'язкову версію минулого, придушує будь-які альтернативні погляди та використовує історію як інструмент пропаганди.

- Демократична політика пам'яті передбачає плюралізм і конкуренцію наративів. У такому суспільстві існують різні, часто конфліктні, інтерпретації минулого, що обговорюються в публічному просторі. Держава тут виступає не як монополіст, а як один з акторів, що пропонує свою версію минулого.

2. *Залежно від стратегічної мети та модусу пам'ятання (за типологією Анни Ченто Булл та Ганса Гансена):*

- Антагоністична пам'ять будується на протиставленні «своїх» та «чужих», використовуючи минуле для мобілізації суспільства проти ворога. Вона не допускає альтернативних трактувань і часто слугує інструментом пропаганди.

- Космополітична пам'ять фокусується на універсальних цінностях прав людини та спільних стражданнях жертв (наприклад, Голокосту). Вона прагне консенсусу та примирення, часто деконтекстуалізуючи історичні конфлікти заради гасла «Ніколи знову» [35].

- Агоністична пам'ять визнає неминучість конфліктів у інтерпретації минулого, але трансформує ворожнечу у змагальність. Вона дозволяє пропрацьовувати травми та складні питання історії через відкритий діалог, не намагаючись штучно уніфікувати пам'ять, але й не перетворюючи її на зброю [266, с.391].

Однак варто критично підійти до спроб ідеалізації та застосування космополітичної чи агоністичної моделі в умовах незавершеного екзистенційного конфлікту. Агоністична пам'ять за своєю природою передбачає наявність діалогу та базової поваги до політичного чи історичного опонента. Проте, коли держава-агресор відкрито заперечує саме право української нації на існування, «антагоністична» модель стає не інструментом авторитарної маніпуляції, як це часто трактується в західній історіографії, а життєво необхідним механізмом мобілізації суспільства та виживання держави.

В українському науковому дискурсі Георгій Касьянов застерігає від перетворення історичної політики на «громадянську релігію», що може призводити до догматизації минулого та використання його як інструменту маніпуляції [83, с. 115–170]. Водночас Алла Киридон наголошує на функціональному вимірі політики пам'яті, виділяючи функції ідентифікації та легітимації (обґрунтування державності та політичного режиму) [100, с. 246]. В умовах війни ці функції набувають екзистенційного значення, оскільки захист

власного історичного нарративу стає частиною національної безпеки, або вже раніше згаданої «мнемонічної безпеки», коли держава змушена захищати свою онтологічну цілісність від агресивних зовнішніх нарративів [327, с. 222].

Поряд із пам'яттю, важливим для нашого дослідження є поняття історичної свідомості, що є усвідомленням і розумінням суспільством (або індивідом) свого минулого – особливий зріз масової свідомості, що формує відчуття історичного часу та неперервності розвитку. Згідно з формулюванням Моріса Альбвакса, це комплекс уявлень про історичний шлях спільноти, який включає засвоєні знання про минуле, оцінки історичних подій, усталені міфи й інтерпретації – тобто цілісне бачення історії, що його поділяють члени спільноти. Історична свідомість має більш системний і впорядкований характер порівняно з пам'яттю: якщо колективна пам'ять може бути фрагментарною, вибірковою, емоційно забарвленою, то свідомість набуває інституціоналізованих форм і опирається на певний канон знань. Історична свідомість також має вищий рівень абстракції [144. с. 62].

Історична свідомість, за визначенням Йорна Рюзена, є «сукупністю ментальних операцій, через які досвід часу перетворюється на орієнтири життєвої практики». На відміну від пам'яті, яка фокусується на збереженні минулого, свідомість актуалізує минуле для потреб сьогодення, виконуючи функції:

- ідентифікаційну (відповідь на питання «хто ми?») через призму історичного досвіду);
- легітимаційну (обґрунтування сучасних політичних рішень);
- прогностичну (формування стратегій майбутнього на основі уроків минулого) [242].

У роботах українських дослідників (Л. Нагорна, С. Троян) підкреслюється, що історична свідомість не є статичним утворенням, а постійно трансформується під впливом політичних, соціальних та культурних чинників [255, с. 148]. Наприклад, Революція Гідності 2013-2014 рр. пришвидшила

переосмислення і поступову відмову від радянської спадщини, що спричинило декомунізацію та перейменування, які підтримало населення [25].

Співвідношення історичної свідомості та історичної пам'яті є предметом наукових дискусій. Деякі дослідники ототожнюють ці поняття, тоді як інші розрізняють їх як різні рівні освоєння минулого, що видається більш доцільним [144, с. 61–62]. Історична пам'ять діє здебільшого на емоційно-образному, стихійному рівні (живиться колективними міфами, може бути об'єктом політичних маніпуляцій), тоді як історична свідомість – продукт більш раціональний і впорядкований, «відфільтрований» через інститути знання та освіти. Водночас історична свідомість є ширшим поняттям і за часовими і просторовими параметрами. Вона формується каналами цілеспрямованої соціалізації – через освіту, мас-медіа, мистецтво, політичні ритуали, які задають спільноті певний «набір» спогадів [328, с. 40].

Проте між поняттями є і своєрідна динаміка, зокрема і тому що історична пам'ять прагне стати історичною свідомістю, тобто офіційно визнаною версією історії. Втім, історична свідомість неминуче містить елемент догматизму, бо спирається на суб'єктивно обраний національний історичний наратив, що не піддається критичному перегляду населенням. Це робить офіційне бачення минулого закостенілим, а отже, вразливим. Натомість історична пам'ять, залишаючись більш гнучкою, може бути підґрунтям для альтернативних поглядів на національну історію [146 с. 237–258]. Таким чином, історичну свідомість можна вважати впорядкованим, структурованим історичним самопізнанням суспільства, а історичну пам'ять – «живим» історичним досвідом, що може як підтримувати, так і кидати виклик офіційному наративу. Обидва ці феномени тісно пов'язані й доповнюють один одного: пам'ять забезпечує емоційно-змістовне наповнення образу минулого, а свідомість – когнітивно-структурований каркас для його осмислення та інтерпретації.

З вищенаведеного можемо зробити висновок: колективна пам'ять – живий масовий процес конструювання образів минулого, тісно пов'язаний з

колективною ідентичністю. Історія ж є науковою реконструкцією минулого, що прагне неупередженості й доказовості. Оскільки пам'ять суб'єктивна, вона може ідеалізувати одні події та замовчувати інші; історія як єдина і спільна наративізація мусить спиратись на перевірені факти. Історична свідомість відтак фактично є осмисленою, системною формою пам'яті як суми фрагментарних спогадів. Історична свідомість інтегрує пам'ять у світогляд, надає їй упорядкованості й зв'язності. Пам'ять – радше антропологічне й соціальне поняття, свідомість – філософсько-методологічне; в реальності ж вони постійно взаємодіють і переплітаються. Вони, окрім того, взаємозалежні: формування історичної свідомості ґрунтується на колективній пам'яті, а пам'ять спільноти структурується рамками історичної свідомості.

На основі здійсненого аналізу історіографічних традицій та з урахуванням специфіки предмета дослідження в роботі вводяться такі робочі визначення ключових понять.

Російсько-українська війна (2014–2022 рр.) – тривалий багатовимірний збройний конфлікт, розв'язаний Російською Федерацією проти України, що у досліджуваній період набув характеру гібридної агресії та поєднував військову (збройну анексію Криму у лютому–березні 2014 року, окупацію частини територій Донецької і Луганської областей, бойові дії в зоні АТО/ООС), інформаційно-пропагандистську, економічну, соціально-політичну, культурно-освітню та релігійно-конфесійну складові. У межах дисертації термін застосовується до восьмирічного періоду від початку окупації Криму до 24 лютого 2022 року, який розглядається як перший етап російсько-української війни. Саме впродовж цього періоду війна стала центральним об'єктом новітньої комеморації, навколо якого формувалися інституційні, нормативно-правові та суспільні засади політики пам'яті України щодо російської агресії.

Політика пам'яті України щодо російсько-української війни (2014–2022 рр.) – це цілеспрямована, багаторівнева діяльність державних інституцій та громадянського суспільства, спрямована на утвердження

україноцентричного нарративу про збройний спротив російській агресії та забезпечення мнемонічної безпеки нації. Вона реалізується через систему законодавчих, інституційних, комеморативних та освітньо-просвітницьких механізмів. Її характерною рисою у досліджуваній період стала взаємодія «зверху» і «знизу»: низові комеморативні практики (вшанування загиблих, волонтерський рух) нерідко випереджали державну інституціоналізацію, яка надавала їм загальнонаціональної легітимності. Як складова системи протидії вепонізації історії з боку РФ, ця політика слугувала одним із ключових ресурсів національної стійкості напередодні повномасштабного вторгнення.

Слід зазначити, що понятійний апарат дослідження продовжує розвиватися. Новітні дослідження висувають і опрацьовують такі концепти, як «traumatic memory» (пам'ять про колективні травми і катастрофи), «postmemory» (пам'ять другого покоління, що не має особистого досвіду пережитої події – термін Маріанна Гірш) [311, с. 1-50], «мнемонічна безпека» (зв'язок колективної пам'яті з безпекою держави) тощо. Утім, базові категорії – колективна/історична пам'ять, культурна пам'ять, національна пам'ять, історична свідомість – залишаються наріжними для розуміння того, як суспільства взаємодіють зі своїм минулим. Спираючись на класичні праці (М. Альбваск, Я. та А. Ассман, П. Нора, П. Рікер, Дж. Тош та ін.) та сучасні здобутки (Н. Яковенко, Я. Грицак, А. Портнов, А. Киридон, М. Галів та ін.), український дослідник сьогодні має у своєму розпорядженні широкий інструментарій для аналізу феноменів національної пам'яті й історичної свідомості.

Особливу увагу в межах дисертаційного дослідження приділено науковим джерелам, які забезпечують теоретико-методологічне підґрунтя для аналізу російсько-української війни в політиці пам'яті України (2014–2022). Критично важливими стали новітні безпекові концепції: у роботі застосовано теорію «мнемонічної безпеки» (mnemonical security) Марії Мьяксоо; для аналізу стратегій примирення та діалогу використано типологію режимів пам'яті (антагоністичний, космополітичний, агоністичний), запропоновану Анною

Ченто Булл та Гансом Лауге Гансеном; також враховано напрацювання Джеффри Александера щодо теорії культурної травми. Адаптацію цих світових методологій до українського контексту здійснено на основі праць провідних вітчизняних істориків та політологів – доробку Ярослава Грицака (концепція «відповідальної пам'яті») та Лариси Нагорної (співвідношення історичної пам'яті та свідомості); суттєвий вплив на концептуалізацію роботи мали дослідження Алли Киридон, яка класифікувала механізми пам'яті через бінарні опозиції «травма» і «тріумф».

Теоретико-методологічний каркас дисертації сформовано на основі фундаментальних праць західних науковців. Для аналізу соціальної природи колективної пам'яті використано класичні підходи Моріса Альбвакса, а для розуміння механізмів довготривалої пам'яті – концепцію «культурної пам'яті» Яна та Алейди Ассман. Вивчення просторового виміру комеморації та символічного маркування простору спирається на теорію «місць пам'яті» П'єра Нора. Етичні аспекти пам'яті, діалектика пам'ятання і забуття проаналізовані крізь призму філософських робіт Поля Рікера.

Переходячи від концептуального апарату до власне дослідницького інструментарію, зазначимо, що специфіка предмета дослідження зумовлює необхідність поєднання гносеологічних підходів, загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Завдяки цьому вдається констатувати історичні факти та аналізувати їхній вплив на суспільну свідомість.

З огляду на специфіку об'єкта, базовим епістемологічним підходом нашого дослідження є соціальний конструктивізм. Цей підхід дозволяє розглядати політику пам'яті не як відображення об'єктивної і незмінної «даності», а як динамічний процес цілеспрямованого конструювання, селекції та інституціоналізації уявлень про минуле. В умовах російсько-української війни політика пам'яті конструюється державними та суспільними акторами задля легітимації боротьби, формування нових героїчних наративів та розриву з імперською і радянською спадщиною.

Інституційний підхід, методологічні засади якого закладено у класичних працях Дж. Марча та Й. Олсена «Rediscovering Institutions» (1989) [319] і Д. Норта «Institutions, Institutional Change and Economic Performance» (1990) [329], а в українській політичній науці розроблено у дослідженнях М. Кармазіної [96] та А. Романюка [240], дозволив проаналізувати діяльність ключових державних органів (інститут Президента України, Верховної Ради, УІНП, Міністерство у справах ветеранів) у площині формування офіційного наративу та нормативно-правової бази.

Аксіологічний підхід, обґрунтований у методологічних розробках В. Кременя і В. Ткаченка [112] та Л. Нагорної [126], застосовано для осмислення політики пам'яті через призму ціннісних орієнтирів суспільства. У цій перспективі комеморація подій 2014–2022 років постає інструментом утвердження європейського цивілізаційного вибору, людської гідності та свободи – тих цінностей, які стали визначальними для української ідентичності після Революції Гідності.

Соціокультурний підхід, методологічні засади якого в українській гуманітаристиці розроблено у працях Н. Яковенко [291], Я. Грицака [41] та Л. Нагорної [126], дозволив розглянути меморіальні практики як частину ширшого процесу трансформації ідентичності українського суспільства. Завдяки цьому підходу вдалося врахувати особливості регіональних культурних середовищ, релігійних традицій, мовних спільнот і символічних комплексів, що впливали на сприйняття та реалізацію політики пам'яті на різних рівнях.

Цивілізаційний підхід, що спирається на класичну працю С. Гантінгтона «The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order» (1996) [314] та розробки Ю. Павленка [155], задіяно для концептуалізації російсько-української війни як зіткнення двох відмінних цивілізаційних проєктів – євроатлантичного (демократичного, людиноцентричного) та російсько-імперського (авторитарного, етноцентричного). Слід зазначити, що сам Гантінгтон відносив Україну до категорії «розділених» країн (cleft countries), розташованих на межі

цивілізацій; утім, саме події 2014–2022 років, зокрема Революція Гідності та збройний спротив російській агресії, засвідчили однозначність цивілізаційного самовизначення українського суспільства. У цій перспективі декомунізацію та дерусифікацію символічного простору слід інтерпретувати як закріплення цивілізаційного вибору України.

Біографічний підхід, теоретичні засади якого в українській історіографії сформовано у працях В. Чишка «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» (1996) [283], а практичне застосування знайшли у розвідках В. Ільницького та Р. Царика [90], використано для реконструкції життєвих траєкторій і персональної пам'яті учасників війни – захисників, волонтерів, цивільних жертв. Застосування біографічної оптики дозволило перевести державний героїзуючий наратив у площину конкретного людського досвіду й продемонструвати, як індивідуальні історії формують колективну пам'ять «знизу».

Безпековий підхід (зокрема згаданий раніше концепт «мнемонічної безпеки» М. Мьяксоо [327], а також теорія онтологічної безпеки держави Дж. Міцен [326] та Й. Суботич [342] дозволяє інтерпретувати дерадянізацію та формування національного історичного наративу як невід'ємний елемент інформаційно-психологічного захисту держави. Онтологічна безпека, тобто стійкість базового наративу ідентичності, виявилася критично важливою в умовах, коли Росія цілеспрямовано вепонізувала історію для підризу державності України.

Методологія дисертації ґрунтується на класичних принципах наукового пізнання, адаптованих до специфіки історичного дослідження політики пам'яті:

принцип історизму забезпечив розгляд явищ політики пам'яті у їхньому хронологічному розвитку, з урахуванням конкретно-історичних умов 2014–2022 років – від початку гібридної агресії РФ до напередодні повномасштабного вторгнення. Цей принцип дозволив уникнути модернізації оцінок і побачити кожне інституційне чи нормативне рішення в контексті реалій доби;

принцип об'єктивності вимагав неупередженого аналізу всього комплексу джерел – не лише тих, що підтверджують авторські припущення. Зокрема, у роботі свідомо залучено соціологічні дані, які фіксують й критичне ставлення частини суспільства до окремих меморіальних рішень (наприклад, до перейменувань), що дозволяє уникнути ідеологічно заангажованих висновків;

принцип верифікації реалізовано через перехресну перевірку інформації різними типами джерел: нормативно-правові акти зіставлялися зі звітами інституцій, офіційний наратив – з даними соціологічних опитувань, матеріали ЗМІ – з публікаціями у фахових виданнях. Такий підхід забезпечив достовірність емпіричної бази дослідження;

принцип системності дозволив розглядати політику пам'яті як цілісну систему, в якій інституційний, нормативно-правовий та соціокультурний рівні перебувають у взаємозв'язку та взаємній детермінації. Зокрема, жодне інституційне рішення (наприклад, створення УІНП чи Мінветеранів) не аналізується ізольовано – воно розглядається у зв'язку з законодавчими змінами та суспільним запитом, що його легітимував;

принцип міждисциплінарності, про який детальніше йшлося вище, передбачав інтеграцію методологічного інструментарію історичної науки, політології, соціології, культурної антропології та безпекових студій.

Для розв'язання конкретних дослідницьких завдань застосовано комплекс загальнонаукових методів. Зокрема, лексико-семантичний і формально-логічний методи допомогли структурувати понятійний апарат роботи, розмежувати категорії «історична пам'ять», «історична свідомість» та «політика пам'яті», забезпечивши термінологічну строгість тексту. Діалектичний метод дав змогу вивчити явища комеморації у їхній внутрішній суперечності та розвитку. Завдяки йому проаналізовано парадокси меморіальних процесів: наприклад, як свідоме «забуття» та демонтаж маркерів радянського минулого (декомунізація) ставали каталізатором для актуалізації та увічнення пам'яті про героїв новітньої російсько-української війни.

До загальнонаукових методів залучено також аналіз і синтез (для декомпозиції складного феномену політики пам'яті на інституційний, нормативно-правовий та соціокультурний виміри з подальшим їх об'єднанням у цілісну картину), індукцію і дедукцію (для переходу від конкретних емпіричних спостережень до узагальнень і навпаки) та типологізацію (для класифікації нормативно-правових актів, форм маркування символічного простору та видів комеморативних практик).

Важливу роль відіграє історико-порівняльний (компаративний) метод. У межах дослідження він застосовується для зіставлення вітчизняних меморіальних практик і парадигм у різні хронологічні періоди – зокрема, порівнюється державна політика пам'яті та комеморація війни у період АТО/ООС (до 2022 року) з процесами, що розгорнулися після початку повномасштабного вторгнення. Це дозволило виявити динаміку радикалізації відмови від спільного з державою-агресором минулого. У свою чергу, історико-генетичний метод використано для реконструкції поетапного становлення політики пам'яті щодо війни: від спонтанних низових комеморативних практик 2014 року до створення цілісної та інституціоналізованої державної політики.

Серед спеціально-історичних методів також задіяно історико-типологічний метод (для класифікації нормативно-правових актів, форм маркування символічного простору – пам'ятників, топонімів, муралів, меморіальних дощок – та видів владних комеморацій: загальнодержавних, регіональних, локальних) та історико-системний метод (що дозволив розглянути політику пам'яті як цілісну систему з визначеними елементами – інституції, норми, практики – та функціональними зв'язками між ними).

Серед спеціальних (емпіричних) методів ключовими для аналізу джерельної бази стали:

Контент-аналіз – метод кількісної та якісної оцінки інформації в документальних масивах. У дисертації він застосований для аналізу шкільних підручників з історії України (з метою відстеження динаміки змін візуального

та текстового нарративу про події 2014–2022 років), а також для оцінки кількісних показників перейменувань вулиць та населених пунктів у процесі декомунізації та деколонізації.

Дискурс-аналіз спрямований на виявлення ідеологічних смислів, що конструюються через мовні практики влади. Досліджуючи щорічні послання Президентів України, офіційні промови, тексти меморіальних законів та указів, ми виокремили ключові лексичні маркери (як-от «гібридна війна», «рашизм», «європейський вибір»), за допомогою яких держава формувала офіційний образ російсько-української війни та обґрунтовувала поточні політичні рішення.

Метод кейс-стаді (case study), або вивчення окремих випадків, передбачав поглиблений аналіз конкретних локальних меморіальних просторів. Об'єктами такого аналізу стали Музей АТО в Дніпрі, Стіна пам'яті полеглих за Україну в Києві, а також регіональні практики створення муралів та меморіальних дощок. Цей метод став інструментом для ілюстрації того, як загальнонауковий державний нарратив реалізується, адаптується або доповнюється ініціативами «знизу» (ветеранами, волонтерами, місцевими громадами).

До емпіричного інструментарію додатково залучено біографічний метод (для аналізу персональних історій полеглих захисників і захисниць, членів їхніх родин, волонтерів – на основі збірок спогадів, інтерв'ю та матеріалів усної історії) та статистичний метод (для опрацювання результатів соціологічних опитувань КМІС, Фонду «Демократичні ініціативи», кількісних показників перейменувань, демонтажу пам'ятників, створення меморіальних об'єктів).

Отже, застосований комплекс методів (від філософського конструктивізму до емпіричного кейс-стаді та контент-аналізу) забезпечує міждисциплінарний характер дослідження. Він дозволяє поєднати аналіз нормативно-правового дискурсу державних інституцій із дослідженням матеріалізованих просторових практик, де політика пам'яті виступає одночасно як інструмент консолідації ідентичності та засіб протидії зовнішній інформаційній агресії.

Отже, дослідження політики пам'яті про російсько-українську війну вимагає комплексного підходу та чіткої концептуальної бази. Історична пам'ять та історична свідомість є взаємопов'язаними, але відмінними явищами: перша слугує емоційно-ціннісним фундаментом для суспільства, тоді як друга виступає раціоналізованим конструктом. Державна політика пам'яті є ключовим інструментом впливу на ці феномени. Застосований у дисертації соціально-конструктивістський підхід у поєднанні з міждисциплінарною оптикою та комплексом загальнонаукових і емпіричних методів створює надійну основу для всебічного аналізу механізмів комеморації, розглядаючи політику пам'яті як невіддільний елемент національної мнемонічної безпеки України.

1.3. Чинники, механізми та етапи формування політики пам'яті в Україні

Національна пам'ять відіграє ключову роль у консолідації суспільства та легітимації державності, адже вона забезпечує спадкоємність історичного досвіду і формує спільне бачення минулого нацією. Формування національної пам'яті – процес складний і багатовимірний. У цьому підрозділі ми проаналізуємо ключові чинники впливу на цей процес (зокрема, Революцію Гідності, війну на Донбасі, діяльність медіа та державних інституцій), окреслимо механізми конструювання колективної пам'яті (комеморації, музейництво, декомунізацію, топоніміку) та виокремимо визначальні етапи політики пам'яті в Україні. Особливу увагу буде приділено аналізу державної політики за каденцій різних Президентів України (до 24.02.2022 р.).

Аналіз емпіричного матеріалу та теоретичних підходів дозволяє структурувати чинники формування національної пам'яті в Україні, виокремивши чотири ключові групи. Перша група – історичні чинники, які утворюють емоційно-ціннісний фундамент ідентичності через осмислення колективних трагедій та здобутків минулого. Друга група – суспільно-політичні

чинники, зумовлені масштабними трансформаціями сучасності, зокрема Революцією Гідності та російською збройною агресією. Третя група – державно-інституційні чинники, що охоплюють нормативно-правову базу (декомунізаційні закони) та цілеспрямовану політику профільних установ (УІНП). Четверта група – інформаційно-просвітницькі чинники, до яких належать система освіти, наука, традиційні засоби масової інформації та сучасний цифровий медіапростір.

Щодо першої групи чинників, варто зазначити, що колективні трагедії минулого стали важливими маркерами національної пам'яті. У науковому дискурсі цей феномен окреслюють поняттям «колективна травма» (або «культурна травма»). Вперше це визначення концептуалізував американський соціолог Кай Еріксон [307, с. 153–154], який трактував колективну травму як удар по «тканині» соціального життя, що руйнує міжособистісні зв'язки та почуття спільності. Згодом Джеффри Александер розвинув цю теорію, наголошуючи, що подія стає травмою не автоматично, а лише коли група через культурні репрезентації визнає її як таку, що завдала непоправної шкоди колективній ідентичності [295, с. 10].

Центральне місце серед таких подій в Україні посідає Голодомор 1932–1933 років – штучний голод, який призвів до загибелі мільйонів людей. У радянський час пам'ять про цю катастрофу була під заборонаю, але наприкінці 1980-х вона почала повертатися в публічний дискурс як частина критики радянського минулого [83, с. 89–130]. В незалежній Україні тема Голодомору набула статусу наріжного міфу нації: його офіційно визнано геноцидом українського народу (Законом «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні [198] а також впроваджено День пам'яті жертв Голодомору (остання субота листопада), який затверджений вперше Указом Президента України Леоніда Кучми № 1310/98 від 26 листопада 1998 року як «День пам'яті жертв голодоморів» [194]. Роль Президента В. Ющенка у актуалізації значення Голодомору є особливою, адже він зробив його центральним елементом

національної пам'яті та прагнув міжнародного визнання цього злочину геноцидом [332, с.2]. Іншими трагічними подіями, що формували колективну пам'ять, є сталінські репресії (Великий терор 1937–1938 рр., масові депортації, операція «Вісла»), Друга світова війна, Чорнобильська катастрофа 1986 р., російська агресія, яка розгорнулася у повномасштабне вторгнення. Кожна з цих травм ставала символом історичної несправедливості для недопущення повторення подібного в майбутньому.

Національна пам'ять містить і позитивний компонент, історії подвигів для гордості. У ХХ столітті такими символами стали боротьба за незалежність початку століття (втілена через діяльність Української Народної Республіки 1917–1921 рр., нерівну боротьбу і самопожертву героїв Крут), національно-визвольний рух часів Другої світової війни (Українська повстанська армія, підпільна боротьба ОУН) та сучасні герої Революції Гідності 2013–2014 рр. і війни на Донбасі. Ці наративи опонували радянським: наприклад, у СРСР воїнів УПА звинувачували у колабораціонізмі, називали «буржуазними націоналістами», а після здобуття незалежності їх вшановують на державному рівні. Зокрема, за президентства В. Ющенка відбулося офіційне визнання вояків ОУН і УПА борцями за незалежність, створено Український інститут національної пам'яті (УІНП) та розгорнуто кампанії з комеморації [332, с.3]. Героїчний наратив часто відсилає до княжої доби та козацтва. Апеляція до Запорізької Січі формувала національну ідентичність ще в ХІХ ст. (наприклад, у поезії). В добу незалежності козацькі символи (булава чи зображення на гербах) стали символом тяглості державності (наприклад, як символічні вирази державної влади). Після 2014 р. до пантеону додалися Небесна Сотня (загиблі учасники Майдану) та тисячі учасників війни на Донбасі. Визнання ролі Збройних Сил, волонтерів і добровольчих батальйонів стало вагомим чинником формування новітньої національної пам'яті [47, с.28].

Події 2013–2014 рр. (Євромайдан, або Революція Гідності) та російська агресія, що трапилася після них, стали переломними моментами, які значно

вплинули на колективну пам'ять українців і саме тому їх доцільно віднести до другої групи чинників, які вплинули на формування національної пам'яті. Масові протести на Майдані завершилися зміною влади ціною людських жертв – Небесної Сотні, пам'ять про яку відразу була сакралізована через встановлення меморіалів, пам'ятних дошок, перейменування вулиць на їхню честь тощо. Майдан став символом народного прагнення свободи та європейського вибору; більшість українців згодом інтерпретували ці події як справедливе народне повстання проти авторитаризму [245]. Паралельно, для противників Майдану (під впливом російської пропаганди) закріпився альтернативний наратив про «державний переворот» або «нацистську змову», що ілюструє, як політично поляризовані інтерпретації можуть розколювати суспільну пам'ять. Ілюструє, як поляризовані інтерпретації можуть розколювати суспільну пам'ять. Проте парадоксальним чином війна стала головним об'єднавчим чинником: вона поставила кожного громадянина перед чітким вибором, що виявився сильнішим за мовні та регіональні відмінності. За даними соціології Центру Разумкова проведеної у 2015 році, ця тенденція набула стійкого характеру і поширилася на всі макрорегіони, витісняючи локальні та пострадянські форми самовизначення. Важливо підкреслити, що якісна зміна відбулася не лише у самоідентифікації, а й у емоційному наповненні громадянства: рівень гордості за державні символи суттєво зріс. Якщо у 2013 р. українською мовою як державною пишалися 31% громадян, то у 2015 р. – вже 49%; аналогічна динаміка спостерігалася у ставленні до Державного Прапора (зростання з 29% до 48%) та Герба (з 27% до 46%). Це свідчить про перехід від формального громадянства до ціннісно-орієнтованого патріотизму як реакції на зовнішню загрозу [82, с.29]. Вищевказані події підштовхнули українців до критичнішого осмислення спільного минулого з СРСР та відносин з Росією. Тригерами змін виступили також масові волонтерські й добровольчі рухи 2014 р., які сприяли обороні країни, а окрім цього, уособлювали громадянську активність та національну згуртованість. Так, за даними соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні

ініціативи ім. Ілька Кучеріва» спільно з КМІС, 32,5 % українців лише протягом травня-вересня 2014 р. мали досвід переказів коштів на рахунки української армії. Ще 23% громадян скористалися допомогою благодійних фондів та волонтерських організацій, передавши кошти, речі та продукти саме через ці громадські інституції [4]. Своєю чергою 85% українців оцінювали волонтерство як явище, що зміцнює мир і громадянське суспільство [36].

Російсько-українська війна, що триває з 2014 р., додала новий пласт до національної пам'яті – як трагічний, так і героїчний. З одного боку, суспільство переживає колективну травму втрат на війні, окупації Криму та частини Донбасу, вимушеного переселення сотень тисяч людей. Ці події породили нові «місця пам'яті» – від могил полеглих бійців та меморіалів у містах до траурних дат національного календаря (наприклад, День пам'яті захисників України 29 серпня – річниця Іловайської трагедії). З іншого боку, війна згуртувала націю перед екзистенційною загрозою, актуалізувавши пам'ять про давнішу боротьбу з імперією. В інформаційному просторі розгорнулася «війна пам'ятей»: Кремль, виправдовуючи агресію, активно маніпулював історичними образами (називаючи українську владу «фашистами», експлуатуючи пам'ять про перемогу у Великій війні), тоді як Україна протиставила цьому власну інтерпретацію історії, підкреслюючи тяглість боротьби за свободу та викриття злочинів радянського режиму [121]. Таким чином, війна трансформувала національну пам'ять: суспільство переглянуло ставлення до радянського минулого, відбулося різке відмежування від імперських наративів, зміцнилося усвідомлення власної історичної суб'єктності.

Саме в цей період політика пам'яті виходить за межі гуманітарної сфери і стає інструментом національної безпеки. В умовах збройного конфлікту вона зазнає сек'юритизації – переходу в площину національної безпеки. Як зазначають дослідники, у фазі відкритого конфлікту найбільш уразливою сферою стає саме державна політика пам'яті, адже противник цілить у фундаментальні основи ідентичності [80, с. 16]. Захист правди про минуле –

зокрема про визвольні змагання та злочини радянського режиму – став невіддільним від захисту державного суверенітету, оскільки Росія цілеспрямовано використовувала викривлену історію як інструмент легітимації своєї агресії [318, с. 285–320].

Коллективна пам'ять не існує у вакуумі – на неї постійно впливають актуальні політичні процеси, ідеологічні настанови та суспільні інтереси. Як зауважують науковці, історична пам'ять формується на перетині політичних і групових інтересів та ідеологій, тому в країнах, де відсутній єдиний символічний простір пам'яті, це призводить до ідентифікаційної кризи. В Україні протягом тривалого часу не було монолітного канону пам'яті: різні регіони і соціальні групи плекали відмінні історичні міфи та героїв. На Заході України, наприклад, сильною була пам'ять про ОУН і УПА і визвольні змагання, тоді як на Сході панував культ перемоги у «Великій Вітчизняній війні» та зберігалися радянські ностальгічні настрої [344].

Деякі питання викликали особливий антагонізм, зокрема: оцінка радянського періоду, постать гетьмана Івана Мазепи, визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом та, найгостріше, ставлення до діяльності ОУН та Української повстанської армії УПА. Ці теми були і є маркерами ідентичності та поділяли суспільство на умовні табори: один орієнтувався на національно-визвольну парадигму, інший – на радянську або проросійську. Цей розкол особливо посилювався за часів президентства Віктора Януковича, коли на офіційному рівні почав домінувати проросійський/неорадянський наратив, що ревізував попередні досягнення в політиці пам'яті, зокрема щодо Голодомору та Другої світової війни [284].

Соціологічні дані того періоду яскраво ілюструють глибину цього розколу. Опитування 2000 респондентів від 18 років, проведені 2013 року, показували, що значна частина населення все ще відчувала ностальгію за радянським минулим. За даними соціологічної групи «Рейтинг», 41% українців шкодували про розпад СРСР, тоді як 44% – не шкодували. Ця туга за СРСР мала виразні регіональні та

вікові особливості: найбільше вона була поширена на Півдні та Сході країни, а також серед представників старшого покоління [5]. Водночас за даними опитувань Центру Разумкова в різні роки, починаючи з 2000 по 2022 рр., на запитання «Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу?» у грудні 2005 р. «Так» відповідало 20,4% респондентів, у листопаді 2016 р. ця цифра зменшилась до 12,8%, а у червні 2021 р. до 9,9% [249]. Отже позитивне ставлення людей до радянського минулого мало тенденцію до зменшення, хоч і в результаті трагічних подій, які відбулись у 2014, а потім у 2022 рр.

Також варто зазначити, що така фрагментованість пам'яті була підґрунтям для політичних маніпуляцій: політики часто зверталися до «вигідних» історичних наративів, щоб мобілізувати свій електорат. Яскравим прикладом є президентські виборчі кампанії 2004 та 2010 рр., коли технологічно посилювалися протиставлення «націоналістичного Заходу» та «антифашистського Сходу» (зокрема, через спекуляції навколо статусу російської мови, пам'ятників Леніну чи героїзації С. Бандери) [334].

Третю групою чинників формування національної пам'яті є цілеспрямована діяльність держави та спеціальних інституцій. Після здобуття незалежності Україна поступово розробляла політику пам'яті – систему державних заходів для консолідації суспільства довкола певної інтерпретації історії [41]. Ця політика реалізується через укази Президента, постанови уряду, закони про статус героїв чи пам'ятні дати, створення меморіальних комплексів, музеїв та інститутів на кшталт УІНП. Український інститут національної пам'яті, створений 2006 р., став головним аналітичним центром і виконавцем державної стратегії у сфері історичної пам'яті. Він займався координацією заходів до пам'ятних річниць, розробкою законодавчих ініціатив, відкриттям архівів КДБ, проведенням просвітницьких кампаній та увічненням пам'яті жертв тоталітарних режимів. Діяльність Інституту значною мірою залежала від політичної волі керівництва держави: за Президента Ющенка (2005–2010) УІНП очолив історик-державник І. Юхновський, який розгорнув активну роботу з

«очищення» історичної пам'яті від радянських міфів; за Президента Януковича (2010–2014) Інститут очолював комуністично орієнтований В. Солдатенко, і акцент змістився на нейтральне академічне вивчення без гучних ініціатив; після 2014 р. УІНП став рушієм політики декомунізації; у 2020 р. В'ятровича замінив Антон Дробович, задекларувавши курс на «збалансовану» пам'ять без політичних крайнощів.

Окрім УІНП, важливими акторами є музеї, заповідники та архівні установи. Створення нових музеїв і меморіалів – дієвий механізм культивування пам'яті. За роки незалежності з'явилися Музей Голодомору (відкритий 2008 р., нині розширюється до масштабного Меморіального комплексу) [343], Музей Революції Гідності (проектований після 2014 р.), численні музеї війни на Донбасі та військово-історичні експозиції. Раніше створені музеї були перейменовані та було переосмислено їх місію та наповнення – приміром, колишній «Музей Великої Вітчизняної війни» в Києві став Музеєм історії України у Другій світовій війні, змінивши акценти експозиції з радянського тріумфалізму на трагедію українців у глобальному конфлікті. Такі зміни експозицій, а також встановлення нових пам'ятників (наприклад пам'ятник Симону Петлюрі [159] у Вінниці тощо) формують простір пам'яті.

Важливим інструментом стала топонімічна політика – перейменування громад, вулиць, площ відповідно до нового канону пам'яті. В ході декомунізації (2015 – 2016 рр.) були перейменовані сотні міст і сіл (наприклад, Дніпропетровськ – Дніпро, Кіровоград – Кропивницький) та тисячі вулиць, що раніше носили імена діячів радянського пантеону [103, С.101–102]. Натомість повернуто історичні назви або надано імена національних героїв. Топоніміка відіграє символічну роль: вона створює рамку, в якій живуть громадяни при зміні ціннісних орієнтирів. Хоч і перейменування Кіровограда сприймалось його жителями в основному негативно – 82% жителів були проти перейменування [6]. У 2020 році ситуація дещо змінилась: негативно оцінювали перейменування населених пунктів близько 44%, позитивно – 30% [286]. Ще більший зсув в

свідомості українців спричинило повномасштабне вторгнення Російської Федерації і станом на 2022 рік більшість українців (59%) вже підтримували дерусифікацію і перейменування топонімів, пов'язаних із Російською імперією чи СРСР [65].

Аналогічно діяла декомунізація символічного простору: демонтаж пам'ятників Леніну та іншим радянським вождям, заборона комуністичної символіки та пропаганди тоталітарних режимів [208]. Окремим маркером розмежування символічного простору стала заборона використання так званої «георгіївської стрічки», яка після 2014 року остаточно трансформувалася з символу пам'яті у символ російської експансії. Соціологічні опитування 2021 року засвідчили, що 43% українців підтримували заборону публічного використання цього символу (проти виступали 29%), причому підтримка цього рішення домінувала не лише на Заході, а й у Центрі країни [54]. Теоретично цей процес можна інтерпретувати через концепцію «колективного забуття» (collective forgetting) Пола Коннертона, зокрема як форму «репресивного стирання» (repressive erasure) символів попереднього режиму задля звільнення простору для нових сенсів [304]. Декомунізація в цьому сенсі виступає як необхідна соціальна гігієна, що дозволяє подолати травматичну інерцію тоталітаризму та сформувати нову топографію національної ідентичності.

Паралельно відбувалося переосмислення самого радянського періоду історії. У 2015 р. Україна на державному рівні визнала радянський режим злочинним і запровадила 8 травня як День пам'яті та примирення (на додаток до радянського Дня Перемоги 9 травня) [203]. У публічному просторі почала утверджуватися нова інтерпретація радянського минулого: акцент зміщено з ностальгії за «стабільністю» СРСР на вшанування жертв тоталітарного терору та згадки про репресії і Голодомор. Згідно з соціологією, за роки після Майдану різко знизився відсоток тих, хто шкодує за розпадом Радянського Союзу. Наприклад, згідно з результатами соціологічного опитування, яке 2020 року провів Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, частка тих, хто

ностальгував за СРСР, станом на 2020 р. скоротилася до 32%, у 2010 р. їх кількість сягала близько половини населення. Відповідно, більшість українців (близько 49% у 2020 р.) вже позитивно оцінювали розпад СРСР як історичну подію, що відкрила шлях до Незалежності. Ця тенденція особливо посилилася серед молоді та людей середнього віку, тоді як старше покоління на Півдні та Сході все ще частково відчувало «тугу» за радянськими часами. Загалом же ж, станом на початок 2022 р. понад 70% населення України сприймали розпад СРСР позитивно, а лише близько 12% – негативно [65].

Хоча запровадження нових підходів до комеморативного календаря спочатку сприймалося різними регіонами неодноразово, тренд на зближення поглядів був очевидним. За даними опитувань, ще у 2021 р. тільки 9% українців підтримували ідею відзначати лише День пам'яті 8 травня, тоді як 31% стояли на позиції святкувати тільки 9 травня в радянському стилі [65]. Більшість населення на той момент схилилася до компромісного варіанту – вшанування обох дат (8 і 9 травня) [65]. Проте частка прихильників виключно радянського сценарію (тільки «Дня Перемоги» 9 травня) неухильно зменшувалася. Як свідчать порівняння, після 2014 р. підтримка радянських практик комеморації різко впала.

Одним із найяскравіших маркерів трансформації історичної свідомості стала кардинальна зміна у сприйнятті ОУН та УПА. Ця тема, що десятиліттями була однією з найболючіших і найконфліктніших, у досліджуваний період зазнала фундаментальної переоцінки. За даними опитування 1025 респондентів, яке було проведено Київським міжнародним інститутом соціології, частка українців, що позитивно ставилися до діяльності ОУН і УПА, зросла з 22% у 2013 р. до 43% у вересні 2022 р. Водночас частка тих, хто ставився негативно, обвалилася більш ніж у п'ятеро – з 42% до всього 8%. Важливо підкреслити, що ця зміна не була локалізована лише в західних регіонах, де традиційно домінувала позитивна оцінка. У 2022 р. позитивне ставлення до ОУН і УПА переважало негативно в усіх без винятку регіонах України. Навіть на Сході 27%

оцінювали їхню діяльність позитивно і лише 16% – негативно, а на Півдні співвідношення було 37% проти 11% [58]. Це свідчить про те, що постаті та організації, які раніше слугували символами розколу, були інтегровані в загальнонаціональний пантеон борців за незалежність.

Медіа ресурси та система освіти є важливими агентами колективної пам'яті, насамперед серед молодших поколінь і тому їх можна віднести до четвертої групи чинників, які вплинули на формування національної пам'яті.

Шкільні підручники історії, програми з гуманітарних дисциплін, популярні фільми й література – все це формує уявлення про минуле. Після 1991 р. українська освіта поступово відмовилася від радянських історичних схем, запровадивши новий канон національної історії, що акцентує державотворчі традиції Київської Русі, козацької доби, визвольних змагань ХХ ст. та відмежовується від імперських і комуністичних трактувань (детальніше – у підрозділі 3.3). Значну роль зіграли й академічні дослідження та просвітницькі проекти: публікація раніше заборонених архівних документів (наприклад, про Голодомор, репресії НКВС, діяльність УПА), усні історичні проекти (збір спогадів очевидців Майдану, АТО тощо), створення документальних фільмів та серіалів про минуле. Вагому роль відіграла також позашкільна та національно-патріотичне виховання.

Мас-медіа, зокрема телебачення, відігравали двояку роль. З одного боку, національні телеканали продукували патріотичний контент (фільми про героїв УПА, програми до річниць Голодомору чи битви за незалежність, соціальну рекламу із закликом «Пам'ятаємо» тощо). Державні інформаційні кампанії до пам'ятних дат (наприклад, до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. чи 75-річчя перемоги над нацизмом) сприяли популяризації «правильних» історичних меседжів у суспільстві. З іншого боку, тривалий час в українському медіапросторі були впливовими російські й проросійські канали, які нав'язували альтернативну інтерпретацію історії. Особливо це було відчутно на південному сході країни до 2014 р., де місцеві телеканали та газети часто ретранслювали

кремлівські тези (заперечення Голодомору як геноциду, очорнення діячів ОУН і УПА, ностальгія за СРСР) [344]. Експерти з національної безпеки прямо вказували, що формування історичної пам'яті через освіту, науку та культуру є критично важливим для протидії деструктивному впливу «російського чинника» [164]. В умовах інформаційного суспільства невід'ємним компонентом цієї групи чинників стали сучасні цифрові медіаресурси. Формування національної пам'яті нині виходить за межі традиційних засобів масової інформації (телебачення, радіо, друкованої преси) і активно розгортається у цифровому просторі. Соціальні мережі, інтернет-видання, та відеохостинги (наприклад, YouTube) перетворилися на потужні інструменти швидкої меморіалізації подій російсько-української війни, популяризації історичних знань та деконструкції імперських міфів. Крім того, створення цифрових меморіальних баз даних та онлайн-архівів забезпечує децентралізацію пам'яті, залучаючи широку громадськість до процесів збереження національної спадщини та формування горизонтальних мережевих спільнот, що є критично важливим у гібридному протистоянні.

Отже, у формуванні національної пам'яті України вирішальними є різні чинники: від давніх і новітніх історичних травм та героїчних міфів до сучасних політичних турбуленцій і викликів, таких як інформаційна війна. Від їхньої дії значною мірою залежить консолідація суспільства. Спираючись на ці чинники та використовуючи різноманітні механізми політики пам'яті, українська держава і суспільство пройшли кілька етапів перебудови свого історичного наративу – від постколоніального «націоналізування» історії в 1990-ті до деколонізації пам'яті після 2014 р.

Розглянемо ці етапи детальніше. Формальний процес становлення політики пам'яті доцільно періодизувати, починаючи від 2005 року, втім, генезу національної пам'яті можна відстежити ще з часів Української Народної Республіки як першої модерної маніфестації української державності.

З початком Української революції 1917 – 1921 років, коли було проголошено незалежність Української Народної Республіки, українці вперше

за багато століть отримали шанс на власну державу. («Народе України. Твоєю силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх» – такими були перші рядки четвертого Універсалу, яким проголошувалась незалежність Української Народної Республіки) [275]. Хоча ця незалежність виявилася недовговічною і завершилася поразкою, пам'ять про ті події не зникла – вона зберігалася у рідинах, у творах інтелігенції, особливо на Заході України та в діаспорі. За радянських часів цю пам'ять намагалися стерти або перекрутити: офіційно вшановували лише радянських героїв, замовчували Голодомор, діяльність УПА та інші важливі для українців теми [91]. Внаслідок цього на момент проголошення незалежності у 1991 році українське суспільство мало розірвану історичну пам'ять, і справжню національну історію довелося фактично відроджувати з нуля.

Вже у 1990-х роках розпочалося активне повернення до власної історії: наприклад, повертали національні символи (у 1990 році вперше в багатьох містах піднято жовто-блакитний прапор), з'явилися нові пам'ятники (14 жовтня 1990 року у селі Старий Угринів встановлений пам'ятник Степану Бандері, який, щоправда, був згодом знищений) [177]. Однак політика пам'яті залишалася полем боротьби різних поглядів: одні прагнули будувати нову ідентичність на основі українських цінностей, інші відстоювали радянські традиції (таку поляризацію можна простежити навіть у частинах стенограми засідання Верховної Ради УРСР перед проголошенням незалежності України) [251]. Проте, навіть попри коливання, поступово в суспільстві укріплювалася власна національна пам'ять, на якій ґрунтувалася сучасна українська ідентичність.

Однак, враховуючи кількість важелів впливу та повноважень, передбачених українським законодавством (зокрема, право видавати укази, розпорядження, а також ініціювати закони) [108], саме глава держави справляв найсуттєвіший вплив на формування національної пам'яті. Ідеологічна боротьба

за все ще поляризований електорат ще більше штовхала кожного нового Президента суттєво міняти підхід до політики пам'яті.

Важливим етапом у формуванні національної пам'яті стали роки після Помаранчевої революції, коли під впливом трансформації запитів суспільства питання історичної політики стало одним із пріоритетів державної політики. Президент Віктор Ющенко розгорнув активну історичну політику, намагаючись сформувати загальнонаціональний канон пам'яті на основі української національно-демократичної традиції. Основні напрямки його політики пам'яті: вшанування жертв тоталітарних режимів (передусім Голодомору), героїзація визвольного руху та утвердження української ідентичності через історичні символи. 2006 року з ініціативи Ющенка парламент прийняв закон, що визнав Голодомор геноцидом українського народу [173] і яким було запроваджено кримінальну відповідальність за публічне заперечення Голодомору, хоч реального правового механізму притягнення до такої відповідальності так і не було встановлено. В столиці відкрито Меморіал пам'яті жертв Голодомору (2008), а кожного листопада проводили масштабні жалобні заходи. Ющенко також прагнув реабілітувати учасників ОУН-УПА: він присвоїв звання Героя України Романові Шухевичу [226] та Степанові Бандері [225], ініціював законопроекти про визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій. Було офіційно відзначено 65-ту річницю УПА в 2007 р. на державному рівні. Для системного підходу у 2006 році був створений Український інститут національної пам'яті. До його основних завдань входили: посилення уваги суспільства до власної історії, поширення об'єктивної інформації про неї в Україні та світі; реалізація державної політики та координація діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу; забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті, історичного минулого Українського народу, в тому числі усіх форм репресій; здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті жертв

голодоморів та політичних репресій, учасників національно-визвольної боротьби [235].

Крім того, вийшла серія науково-популярних видань з історії України, вперше опубліковано архівні збірники документів КГБ про репресії та визвольний рух [231]. Одночасно Ющенко намагався інтегрувати різні регіональні підходи до пам'яті: у 2005 р. він виступив з ідеєю примирення ветеранів Червоної армії і УПА (спільний парад до 60-річчя Перемоги), закликаючи «єднатися у спільній молитві за загиблими незалежно від таборів» [290].

Хоча ця ініціатива не була підтримана одностайно, вона засвідчила намір сформуванню інклюзивну пам'ять, де є місце різним сторінкам минулого. Проте тогочасна політика пам'яті наштовхнулася на опір політичних опонентів та частини суспільства. Деякі рішення Ющенка (нагородження Бандери) були скасовані судами вже після завершення його каденції [253]. У підсумку, попри започаткування важливих змін, єдиний національний наратив до 2010 р. так і не був повністю закріплений – пам'ять залишалася полем ідеологічної боротьби.

З приходом до влади Віктора Януковича у 2010 р. політика пам'яті суттєво змінилася: влада відійшла від курсу національного відродження й повернула до публічного простору вибірково радянські теми. У цей період зменшилася увага до пам'яті жертв тоталітарних режимів, зникла з офіційного дискурсу тема ОУН-УПА, а визначення Голодомору як геноциду було поставлене під сумнів самим президентом [294]. Державні установи, що займалися питаннями пам'яті, зокрема Український інститут національної пам'яті, фактично втратили свій вплив, про що свідчить Постанова КМУ «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» від 12.01.2011 як науково-дослідної бюджетної установи при Кабінеті Міністрів України, яка втратила практично всі попередні повноваження і тепер повинна була займатись науковим та аналітичним забезпеченням формування державної політики з питань національної пам'яті,

вивчення трагічних подій в історії народів України та участь у заходах з увічнення пам'яті їх жертви [236].

Такі кроки, разом з відмовою від євроінтеграційного курсу, викликали гостру реакцію у суспільстві, що зрештою вибухнуло у 2013–2014 р. Революцією Гідності та початком війни з Росією.

Революція Гідності та початок війни з Росією ознаменували новий етап генези політики пам'яті: активне утвердження україноцентричного історичного наративу на загальнодержавному рівні. Президент Петро Порошенко (2014–2019) продовжив і посилив лінію Ющенка на відновлення національної пам'яті, але вже в умовах відкритої агресії, що додало цій політиці оборонного змісту. Державна стратегія пам'яті стала частиною ширшої доктрини національної безпеки, покликаної зміцнити єдність нації перед лицем ворога. Як відзначають дослідники, з 2014 р. державна політика пам'яті в Україні характеризується радикальною декомунізацією, популяризацією раніше замовчуваних сторінок історії та розвитком національної культури пам'яті – у тому числі в контексті інформаційної війни з РФ [103, с. 92–93]. Крім того був ліквідований Український інститут національної пам'яті як науково-дослідна установа, створена Януковичем, і був утворений Український інститут національної пам'яті як центральний орган виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, тобто УІНП, яким ми його знаємо зараз [160]. Саме в перші роки діяльності УІНП як центрального органу виконавчої влади зроблено вагомі кроки у справі увічнення пам'яті українських захисників, які загинули внаслідок російської агресії, починаючи з 2014 р. Так, для прикладу було перейменовано п'ять населених пунктів на честь їхніх уродженців-військовослужбовців, які загинули під час несення служби в зоні Антитерористичної операції на Сході України [243, с. 20]

У квітні 2015 р. Верховна Рада ухвалила пакет законів про декомунізацію, які започаткували кардинальну «чистку» публічного простору від символів тоталітаризму.

За цими законами було заборонено пропаганду комуністичного та нацистського режимів, відкрито архіви радянських репресивних органів, визначено правовий статус борців за незалежність ХХ ст. (в т. ч. воїнів УПА) та перейменовано близько 50 тисяч топонімів по всій Україні [26]. Протягом 2015–2016 рр. демонтовано сотні пам'ятників Леніну та іншим радянським діячам (так званий «ленінопад»), що змінило символічний ландшафт країни, особливо в центральних та східних областях. Одночасно відбулося переосмислення Другої світової війни: Україна офіційно відмовилася від терміну «Велика Вітчизняна війна» [185], натомість запровадила європейську модель вшанування 8 травня як Дня пам'яті та примирення, а 9 травня залишила Днем перемоги над нацизмом, але без радянської риторики та символіки [214]. Символ червоного маку як знак пам'яті жертв війни замінив собою гвардійську стрічку. Таким чином, наратив про Другу світову був інтегрований у національну пам'ять: народ України представлений не лише жертвою (як у випадку з Голодомором), а й рівноправним учасником антинацистської коаліції, чиї прагнення свободи були придушені після 1945 р. встановленням окупаційного комуністичного режиму.

Ще одним новим акцентом стали події новітньої історії – Майдан і війна. У календарі з'явилися нові пам'ятні дати: 20 лютого – День Героїв Небесної Сотні [196], 14 березня – День українського добровольця [195]. По всій країні відкривалися меморіали та стели на честь загиблих воїнів АТО/ООС. Пам'ять про ці події залишалась живою, але її вже було інституціалізовано: держава бере під опіку родини загиблих, підтримує музеєфікацію Майдану (створення Музею Революції Гідності), сприяє виданню книг та зйомкам фільмів про ці події [217].

Відбулося і зміцнення міжнародного виміру пам'яті. Україна активно впроваджувала у зовнішню політику питання історичної пам'яті: домагалася визнання Голодомору геноцидом іншими країнами [176], брала участь у регіональних ініціативах примирення (наприклад, українсько-польський форум істориків для обговорення складних питань, хоча це й не убезпечило від загострення навколо Волинської трагедії у 2016–2017 рр.) [271]. Політика

пам'яті стала сферою, через яку Україна декларувала свою приналежність до європейської цивілізації (засудження нацизму і комунізму як спільного тоталітарного спадку) і одночасно відмежування від радянського спадку.

Після виборів 2019 року новообраний Президент Володимир Зеленський спочатку дистанціювався від «героїко-історичної» риторики свого попередника. Це дало підстави очікувати змін у політиці пам'яті – чи то повернення до більш нейтрального підходу, чи пошуку компромісу у чутливих питаннях. Перші кроки Зеленського справді відзначалися стриманістю в оцінках минулого: він уникав наголосу на контroversійних постатях (як-от Степан Бандера), воліючи говорити про об'єднавчі теми [77]. Наприклад, до 75-ї річниці закінчення війни в Європі у травні 2020 р. на зустрічі з Прем'єр-Міністром Ізраїлю Беньяміном Нетаньяху Президент зазначив, що «твоя національність, релігія, вік, стать, місце народження втрачають значення, коли є добре серце, що рухає тобою, і тотальне зло, якому ти протистоїш» [35]. Цей меседж був розрахований на широку аудиторію і намагався подолати традиційний розкол. Таким чином, В. Зеленський спробував зробити пам'ять про війну більш інклюзивною, без радянського пафосу, але й без акценту на ОУН і УПА (який був подразливим для частини суспільства). Цю стратегію «зшивання країни» можна розглядати як спробу переходу від антагоністичного режиму пам'яті до агоністичного (за типологією А. Ченто Булл та Г. Гансена), що передбачає діалог та визнання різноманітності поглядів без взаємної ворожнечі [300]. Однак, в умовах зовнішньої агресії, що триває, та безкомпромісного заперечення Росією української суб'єктності, повноцінне впровадження агоністичної моделі виявилось передчасним і вразливим для ворожих маніпуляцій.

Щодо державної політики пам'яті, то за період 2019-перші два місяці 2022 років не сталося радикальних змін курсу, окресленого після Майдану. Законодавчі напрацювання попередників (декомунізація) залишилися в силі – жодних ревізій чи повернення радянських назв не відбулося. Більше того у 2021 р. було продовжено дерусифікацію гуманітарної сфери, а саме набули чинності

окремі норми закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [64]. УІНП під керівництвом нового голови Антона Дробовича перейшов до політики примирення пам'ятей: акцентувалося на тому, що історія має об'єднувати, а не роз'єднувати громадян. Наприклад, Інститут провів кампанії щодо внеску різних етносів у розбудову України, висвітлював історію не лише героїв війни, а й мирних досягнень (наука, культура), започаткував проєкти усної історії, орієнтовані на діалог поколінь [11]. Щодо відзначення чутливих дат, то 2019 року був запроваджений День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України, який відзначати щорічно 29 серпня [202].

Українські реалії і особливості демократії, яка розвивалась, призвели до тісного зв'язку між образом Президента та основними наративами політики пам'яті за його каденції. Обґрунтованість такої періодизації підтверджується, зокрема, масштабним дослідженням О. А. Гриценка, який емпірично довів, що кожен з президентів України формував власну конфігурацію політики пам'яті з відмінними цілями, тематичними пріоритетами та інструментарієм, а зміна глави держави щоразу призводила до помітного переформатування меморіального дискурсу [51]. Це призвело до певної стихійності та впливу політичної кон'юнктури у становленні національної пам'яті. Очевидно, інституціоналізація політики пам'яті, її політична нейтральність, незалежність від персони Президента, а закоріненість в самоусвідомленні народу сприятиме більшій сталості національної пам'яті. Проте, слід зазначити, що залежність політики пам'яті від глави держави властива не лише Україні: Франція, найближча за формою державного правління до України, теж характеризується схожими тенденціями. Наприклад, Президент Еммануель Макрон активно переосмислює національну пам'ять, виступаючи як голос колективної історичної рефлексії – «моральний арбітр» суспільної пам'яті. Еммануель Макрон «підніс колоніальну політику пам'яті як ключовий майданчик для демонстрації цінностей розриву та

примирення» [301, с. 518]. За дорученням Макрона були створені історичні комісії для визнання злочинів Франції в Алжирі, Руанді та Камеруні.

Метою цієї стратегії стала уніфікація наративів нації, «побудова загальної підстави» на основі спільної пам'яті [310, с. 32]. Водночас, має сенс шукати альтернативний підхід до періодизації. Хоча часовими рамками дослідження є період до 2022 року, до прикладу, політика Володимира Зеленського, починаючи з повномасштабного вторгнення, суттєво змінилась і прив'язка до конкретних Президентів стала складнішою. Тому запропоновані наступні етапи політики пам'яті в Україні:

1991 – 2004 рр. – пошук балансу між національним становленням і радянськими реліктами. Ухвалення Конституції 1996 року закріпило принцип культурного плюралізму, що обумовило конкуренцію між різними моделями пам'яті. Відсутність чіткої стратегії призводила до суперечностей у трактуванні ключових подій, зокрема діяльності ОУН-УПА.

2005 – 2010 рр. – активізація меморіальної політики. Визнання Голодомору актом геноциду 2006 року та створення УІНП стали важливими віхами для подолання колективної амнезії. Проте регіональні розбіжності у сприйнятті минулого залишалися значними, що проявлялося у протистоянні щодо оцінки ролі Степана Бандери.

2010 – 2013 рр. – регрес у політиці пам'яті, спроби компромісів і повернення до радянських наративів.

2014 – 2022 рр. – радикальна трансформація під впливом Революції Гідності та російської агресії. Декомунізаційні закони 2015 року ініціювали масштабне переосмислення радянської спадщини, а війна на Сході актуалізувала тему опору як основи національної ідентичності. Цей період також позначився інтенсивним використанням цифрових технологій для документування воєнних злочинів.

Водночас предмет нашого дослідження вимагає окремої, деталізованої періодизації саме політики пам'яті про російсько-українську війну. Наведена

вище схема фіксує еволюцію меморіального поля держави в цілому. Наступна ж покликана відобразити специфічну логіку, за якою війна з Росією ставала об'єктом комеморації, а пам'ять про неї набувала інституційних форм. Важливо наголосити: інституалізація пам'яті про російсько-українську війну не була відкладеною до завершення якогось попереднього етапу загальної еволюції – вона розгорталася паралельно з процесами декомунізації та деколонізації, подекуди випереджаючи їх (як у випадку зі спонтанними низовими комемораціями загиблих у 2014–2015 рр.), подекуди відстаючи (як у випадку з кодифікацією ветеранського статусу). Водночас на кожному з етапів простежується поступова інтеграція українського меморіального дискурсу в європейський контекст – від запозичення символіки (червоний мак замість георгіївської стрічки) до законодавчої синхронізації та формування спільної меморіальної рамки засудження тоталітаризму. Хоча хронологічні рамки дисертації обмежені 2022 роком, наведена нижче періодизація виходить за ці межі, оскільки процеси, започатковані до повномасштабного вторгнення, набули якісно нових форм після нього, і саме ця тяглість є аналітично значущою.

Перший етап (лютий 2014 – квітень 2015 рр.) – спонтанна комеморація та формування «живої пам'яті». Початок збройної агресії Росії – анексія Криму та розгортання бойових дій на Донбасі – породив стихійну хвилю меморіальних практик, ініційованих переважно «знизу»: громадськими активістами, волонтерами, родинами загиблих. Стіна пам'яті на Михайлівській площі, перші пам'ятники Героям Небесної Сотні, низові ініціативи зі встановлення меморіальних дощок воїнам АТО у школах та на фасадах будинків (детальніше ці практики аналізуються у підрозділі 3.1) – усе це засвідчувало потужний суспільний запит на увічнення. Державні інституції на цьому етапі лише починали реагувати: УІНП був реорганізований у центральний орган виконавчої влади у 2014 році, проте системна меморіальна стратегія ще не була сформована. Пам'ять про війну існувала переважно у формі масової та

громадської пам'яті, яку держава ще не встигла ані канонізувати, ані інституалізувати.

Другий етап (квітень 2015 – 2018 рр.) – законодавча інституалізація та символічний розрив. Ухвалення декомунізаційного пакету законів у квітні 2015 р. ознаменувало перехід до системної трансформації символічного простору. Цей пакет мав подвійне значення: він не лише демонтував радянську спадщину, а й розчищав символічне поле для нових героїв – воїнів АТО/ООС. Паралельно формувалася новий комеморативний календар (День захисників і захисниць України, День пам'яті та примирення, День Героїв Небесної Сотні), а законодавче закріплення статусу учасників бойових дій створювало правові підстави для визнання ветеранів як суб'єктів пам'яті (ці процеси розглянуто у підрозділі 2.2). УІНП розгорнув системну роботу з документування війни – зокрема, було започатковано проекти усної історії та створено Віртуальний музей російської агресії (підрозділ 3.3). Саме в цей період відбувся перехід від реактивної комеморації до стратегічної побудови меморіального нарративу, в якому сучасна війна вписувалася в тяглість українських визвольних змагань.

Третій етап (2018 – лютий 2022 рр.) – інституційна консолідація та диверсифікація меморіальних практик. Створення Міністерства у справах ветеранів (2018) стало ключовим рубежем: фігура захисника набула повноцінного інституційного забезпечення, а ветеранська політика та меморіалізація отримали єдиний координаційний центр (підрозділ 2.1). Музеефікація воєнного досвіду набула системного характеру: Музей АТО в Дніпрі, оновлені експозиції Національного музею історії України у Другій світовій війні, низка локальних музейних ініціатив засвідчили перехід від стихійного збирання артефактів до професійної архівації та інтерпретації. Зміна президентської адміністрації (2019) привнесла нюанс примирювального підходу: УІНП під керівництвом А. Дробовича зробив наголос на інклюзивній пам'яті, що об'єднує, а не роз'єднує. Цей етап завершився формуванням відносно

цілісного інституційного базису, який виявився критично важливим для наступного періоду.

Четвертий етап (лютий 2022 – 2024 рр.) – повномасштабна війна та радикалізація меморіального дискурсу. Повномасштабне вторгнення Росії 24 лютого 2022 р. спричинило якісний стрибок у процесах меморіалізації. Масштаб втрат і руйнувань, загальнонаціональна мобілізація, безпрецедентний міжнародний резонанс трансформували пам'ять про війну з питання гуманітарної політики у питання національного виживання. Ухвалення Закону «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» [209] розширило декомунізаційну парадигму до деколонізаційної, перенісши акцент із радянського на імперський вимір російської спадщини. Розпочато проєкт Національного військового меморіального кладовища у Гатному, що позиціонується як системний меморіальний об'єкт загальнодержавного значення [229]. Фіксація воєнних злочинів набула міжнародного правового значення, надаючи меморіалізації додаткового – юридичного – виміру. Інтеграція в європейський меморіальний контекст стала якісно глибшою: Україна перетворилася з реципієнта на активного суб'єкта європейської політики пам'яті.

П'ятий етап (2025 р. – дотепер) – кодифікація та стратегічне планування. Ухвалення Закону «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» [207] створило цілісну правову рамку, яка систематизувала те, що впродовж попередніх років складалося ситуативно. Закон визначив принципи, завдання та напрями політики пам'яті, закріпив правовий статус УІНП, встановив форми увічнення пам'яті та механізми збереження місць пам'яті. Принципово важливою є норма про визнання відновлення та збереження національної пам'яті питанням національної безпеки. Розробка принципів меморіалізації російсько-української війни, представлених УІНП [3], засвідчила перехід від стихійної комеморації до цілеспрямованого

проектування меморіального ландшафту. Цей етап знаменує перехід від формування меморіальної інфраструктури до її системної регуляції.

На порозі повномасштабних випробувань 2022 р. Україна підійшла із уже сформованим базисом національної пам'яті, що став важливим ресурсом стійкості. Історична пам'ять перетворилася на чинник національної безпеки, який згуртовує суспільство перед зовнішніми загрозами [344]. Втім, процес її формування не можна вважати завершеним: зберігаються певні регіональні та світоглядні відмінності, тривають дискусії довкола окремих постатей і подій. Попереду – інтеграція досвіду новітньої війни та подвигів сьогодення в історичний канон, осмислення складних сторінок минулого у діалозі як всередині країни, так і з сусідами (подолання «війн пам'яті» з Польщею, діалог з кримськотатарським народом щодо їх трагедій тощо). Але вже очевидно, що національна пам'ять в Україні поступово стала цілісною, ототожнилася з наративом про віковічне прагнення волі та власної державності. Як державна категорія, вона набуває дедалі більшого значення: «національна пам'ять виступає державотворчою категорією», резюмують дослідники УІНП [41].

Підсумовуючи, зазначимо, що формування національної пам'яті в Україні визначається комплексом історичних (колективні травми та звитяги), суспільно-політичних (Революція Гідності, збройна агресія РФ), державно-інституційних та інформаційно-просвітницьких чинників. Для їх реалізації держава застосовує низку інструментів: комеморативні практики, музейництво, топонімічну політику та законодавчу декомунізацію символічного простору. В умовах відкритого військового протистояння ці гуманітарні механізми трансформувалися в невід'ємний елемент національної «мнемонічної безпеки», де дієвий захист українського історичного наративу став базовою умовою збереження державного суверенітету.

Еволюція державної політики пам'яті пройшла складний шлях від ситуативних пошуків компромісу між національними і радянськими міфами (1991–2004 рр.) до масштабної деколонізації та інституціоналізації пам'яті

(2014–2022 рр.). Хоча ця сфера тривалий час залишалася вразливою до зміни політичних еліт та особи Президента, події російсько-української війни стали потужним каталізатором суспільної консолідації. Окрема п'ятиетапна періодизація політики пам'яті про російсько-українську війну – від спонтанної комеморації 2014 р. до кодифікації 2025 р. – засвідчує, що меморіалізація війни не була похідною від загальної трансформації символічного поля, а розвивалася як самостійний, паралельний процес, у якому низові практики, законодавче оформлення та інтеграція в європейський контекст взаємно підсилювали одна одну. Відмова від імперських ідеологем, подолання масової ностальгії за радянським минулим та загальнонаціональне переосмислення визвольних змагань свідчать про кристалізацію стійкої національної пам'яті, що спирається на єдність нації перед лицем екзистенційної загрози.

Висновки до першого розділу

Здійснений огляд історіографії та джерельної бази засвідчив, що дослідження політики пам'яті про російсько-українську війну спирається на ґрунтовний теоретичний та емпіричний фундамент. Західна традиція меморіальних студій (М. Альбвакс, Я. Ассман, П. Нора, П. Коннертон, П. Рікер) сформувала базовий концептуальний апарат, який українські науковці (А. Киридон, Л. Нагорна, Г. Касьянов, М. Галів та ін.) успішно адаптували до вітчизняних реалій. Вітчизняна історіографія переконливо демонструє, що після 2014 року фокус досліджень змістився від аналізу конкуренції радянського та національного міфів до вивчення процесів деколонізації та утвердження нового героїчного нарративу. Відповідно, гуманітарна політика зазнала сек'юритизації: захист національного історичного нарративу розглядається як базова умова збереження онтологічної безпеки держави. Джерельну базу сформовано з чотирьох репрезентативних груп – нормативно-правових актів, інституційно-звітних документів та підручників, медіаресурсів і матеріалів символічного

простору, соціологічних даних, – що забезпечило верифікацію висновків через зіставлення нормативних інтенцій із реальними суспільними практиками.

Застосований комплекс методів (від соціального конструктивізму як базового епістемологічного підходу до емпіричного кейс-стаді та контент-аналізу) забезпечує міждисциплінарний характер дослідження і дозволяє поєднати аналіз нормативно-правового дискурсу державних інституцій із дослідженням матеріалізованих просторових практик. Дослідження політики пам'яті про російсько-українську війну вимагає чіткої концептуальної бази: історична пам'ять та історична свідомість є взаємопов'язаними, але відмінними явищами – перша слугує емоційно-ціннісним фундаментом для суспільства, тоді як друга виступає раціоналізованим конструктом. Соціально-конструктивістський підхід у поєднанні з міждисциплінарною оптикою та комплексом загальнонаукових і емпіричних методів створює надійну основу для всебічного аналізу механізмів комеморації, розглядаючи політику пам'яті як невіддільний елемент національної мнемонічної безпеки України.

Аналіз чинників, механізмів та етапів формування національної пам'яті засвідчив, що меморіалізація війни не була похідною від загальної трансформації символічного поля, а розвивалася як самостійний, паралельний процес, у якому низові практики, законодавче оформлення та інтеграція в європейський контекст взаємно підсилювали одна одну. Запропонована авторська періодизація охоплює чотири етапи: стихійну комеморацію «знизу» (лютий 2014 – квітень 2015 рр.), законодавчу інституалізацію та символічний розрив (квітень 2015 – 2018 рр.), інституційну консолідацію (2018 – лютий 2022 рр.) та радикалізацію меморіального дискурсу в умовах повномасштабної війни (з лютого 2022 р.). Відмова від імперських ідеологем, подолання масової ностальгії за радянським минулим та загальнонаціональне переосмислення визвольних змагань свідчать про кристалізацію стійкої національної пам'яті, що спирається на єдність нації перед лицем екзистенційної загрози.

Основні положення першого розділу викладено у таких публікаціях автора:

1. Карпенко О., Свйонтик О., Терещенко Р. Інформаційна складова національної безпеки України в умовах сучасної російсько-української війни: історіографічний огляд. Актуальні питання у сучасній науці. 2024. № 10(28). С. 1027–1040.

2. Терещенко Р. Державна політика пам'яті в Україні: президентський фактор, історичні виклики та еволюція до 2022 року. Axis Europae. 2025. № 7. С. 180–198.

3. Терещенко Р. Політика історичної пам'яті у вищій освіті України: приклади тенденцій та змін в період російсько-української війни 2014–2022. У: Наука і освіта України в умовах російсько-української війни / за ред. В. Ільницького та ін. Ужгород: УжНУ, 2025. С. 144–146.

РОЗДІЛ 2.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ

2.1. Інституційні засади формування пам'яті про російсько-українську війну 2014–2022 рр.

Україні, реагуючи на військову агресію з боку Росії, вдалось здійснити масштабну інституційну перебудову у сфері політики пам'яті. Ця діяльність була спрямована на утвердження нового національного наративу, в основі якого лежить ідея збройного опору російській агресії, вшанування нових героїв та жертв війни, а також остаточний розрив із радянським та російським імперським минулим. Цей процес відбувався одночасно на кількох рівнях: ідеологічному, через законодавче закріплення нових історичних концепцій; ритуальному, через створення нового комеморативного календаря; соціальному, через інституціоналізацію статусу ветерана як центральної фігури пам'яті; та матеріальному, через розбудову системи меморіалів та місць пам'яті. Таким чином, до початку повномасштабного вторгнення було закладено міцний інституційний фундамент політики пам'яті.

Інституцій, які здійснюють свою політику у сфері політики пам'яті, можна поділити на державні та недержавні. До державних інституцій можна віднести, як загальні (Президента України, Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України, Міністерства) та спеціальні (державні музеї та Український інститут національної пам'яті). До недержавних інституцій можна віднести, громадські та волонтерські організації, культурні та освітні установи, та інші. Запропонована класифікація інституцій кореспондує з типологією колективної пам'яті Барбара Мізтал, розглянутою в підрозділі 1.2. Державні інституції є головними агентами формування офіційної пам'яті – домінуючого історичного наративу, що матеріалізується через закони, пам'ятники, підручники та офіційні

церемонії. Натомість громадські організації, волонтерський рух та ветеранські об'єднання формують громадську пам'ять, яка, за Мізтал, не контролюється виключно державними інституціями, а виникає через складну взаємодію різних соціальних акторів. Медіа, популярна культура та мурали забезпечують функціонування масової пам'яті – дискурсивних практик, що інтерналізують історичні наративи в повсякденному житті.

Конституційні повноваження **Президента України** визначають його ключову роль у формуванні стратегічного бачення політики пам'яті, яка тісно пов'язана з питаннями державності та національної безпеки.

Відповідно до статті 106 Конституції України, Президент є главою держави, виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав і свобод людини і громадянина [94]. Цей широкий конституційний мандат створює правову основу для участі глави держави у формуванні політики пам'яті як невід'ємної складової забезпечення національної безпеки та державотворення.

Президент реалізує свої повноваження у сфері політики пам'яті через видання указів, зокрема укази про присвоєння звання Героя України, і розпоряджень (ст. 106 Конституції), якими встановлюються офіційні пам'ятні та ювілейні дати, ініціюються меморіальні проєкти, формуються спеціалізовані дорадчі органи та видаються доручення органам виконавчої влади щодо реалізації конкретних заходів у сфері національної пам'яті.

Крім того Президент формує загальнонаціональний дискурс історичної пам'яті через щорічні послання до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище держави. У цих зверненнях визначаються стратегічні пріоритети державної політики, зокрема у сфері збереження національної пам'яті, актуалізуються певні історичні події як основоположні для сучасної української державності.

Президент Петро Порошенко у своїх посланнях 2015–2018 років послідовно обґрунтовував декомунізацію як питання національної безпеки. У

посланні 7 вересня 2017 року він підбив підсумки реалізації політики національної пам'яті: «За три роки ми провели декомунізацію: були перейменовані 32 міста, 25 районів, загалом – майже тисяча населених пунктів. Пам'ятників тільки Леніну прибрано понад 1300». Він також підкреслив значення офіційного державного визнання УПА як учасників національно-визвольних змагань та запровадження Дня захисника України 14 жовтня замість радянського 23 лютого [167]. У посланні 20 вересня 2018 року Порошенко сформулював концептуальну тріаду «армія, мова і віра» як «формулу сучасної української ідентичності», назвавши майбутній Томос «ще одним Актом проголошення незалежності України» [170].

Президент Володимир Зеленський у посланні до Верховної Ради 1 грудня 2021 року, присвяченому 30-річчю Незалежності, актуалізував тему спільної історичної пам'яті через призму Всеукраїнського референдуму 1991 року. Глава держави підкреслив важливість завершення будівництва меморіальних комплексів «Бабин Яр» та пам'яті жертв Голодомору, сформулювавши ключовий меседж: «Спільна пам'ять, спільний біль – це те, що нас об'єднує і робить сильнішими» [171]. У щорічних зверненнях на День пам'яті та примирення (8 травня) Зеленський послідовно акцентував на вшануванні захисників України у контексті боротьби проти нацизму, проводячи паралелі з сучасною російською агресією [67].

Кабінет Міністрів України є центральним органом виконавчої влади, що трансформує стратегічне бачення політики пам'яті у конкретні державні програми та координує їх виконання на рівні профільних міністерств та відомств.

КМУ є вищим органом у системі органів виконавчої влади, відповідальним за виконання Конституції і законів України, актів Президента України (ст. 113 Конституції). Основним завданням Уряду є забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України.

Конституція України (ст. 116) покладає на КМУ забезпечення проведення політики у сферах освіти, науки, культури. У контексті політики пам'яті це реалізується через розроблення та виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального та культурного розвитку України, затвердження державних цільових програм щодо збереження історико-культурної спадщини, комеморації та музеєфікації [94].

Відповідно до Закону України «Про Кабінет Міністрів України», Уряд спрямовує та координує роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Це визначає роль КМУ як головного координатора державної політики пам'яті, що забезпечує узгодженість дій усіх підпорядкованих йому установ [215].

Уряд видає постанови та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України (ст. 117 Конституції) [94]. Цим механізмом КМУ затверджує положення про центральні органи виконавчої влади, визначає їхні повноваження, структуру та порядок діяльності. Зокрема, постановами Уряду затверджено положення про Український інститут національної пам'яті [57], Міністерство у справах ветеранів, визначено порядок фінансування меморіальних проєктів [205].

Міністерство культури України протягом 2014–2022 років зазнало кількох організаційних трансформацій, що відображало пошук оптимальної моделі управління культурною політикою в умовах війни. До 2 вересня 2019 року Міністерство культури України існувало окремо. 2 вересня 2019 року в процесі адміністративної реформи було утворене Міністерство культури, молоді та спорту України, яке перейняло функції ліквідованих Міністерства інформаційної політики України, Міністерства культури України та Міністерства молоді та спорту України [56]. 23 березня 2020 року міністерство було перейменоване на Міністерство культури та інформаційної політики України з одночасним відновленням окремого Міністерства молоді та спорту

[180]. Саме під цією назвою міністерство функціонувало до 24 лютого 2022 року і певний час протягом повномасштабної війни.

Згідно з положенням 2014 року, Міністерство культури забезпечувало формування та реалізацію державної політики у сферах культури та мистецтв, охорони культурної спадщини, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, державної мовної політики. Ключовою для політики пам'яті була функція відновлення та збереження національної пам'яті [211].

Через Міністра культури КМУ спрямовував і координував діяльність в тому числі і діяльність Українського інституту національної пам'яті [57].

Саме через це міністерство координувалася діяльність Українського інституту національної пам'яті, музейних установ, які займалися документуванням та експонуванням подій війни. МКІП вело Музейний реєстр України, що станом на 2014 рік включав інформацію про 12 млн музейних об'єктів державної частини музейного фонду. Після початку російської агресії 1,7 млн з них опинилися на тимчасово окупованій території, а в окупації залишилися 90 музеїв і музейних сховищ [120].

Зокрема, Міністерство культури координувало діяльність провідних національних музеїв, які документували події війни, включаючи Національний музей історії України у Другій світовій війні, який з 2014 року почав систематично збирати артефакти російсько-української війни. Також під егідою міністерства працювали регіональні музеї, що опинилися під загрозою через бойові дії. У 2021 році МКІП скерувало музейним закладам та заповідникам сфери управління міністерства лист від 26.10.2020 № 13109/6.11.8 з проханням опрацювати План дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки [94].

Міністерство здійснювало загальну координацію державної політики у сфері охорони культурної спадщини, яка зазнавала значних втрат внаслідок бойових дій на Донбасі та окупації Криму. Після анексії Криму у 2014 році міністерство втратило можливість здійснювати пряме управління об'єктами

культурної спадщини на півострові, де окупаційна влада створила власну систему «охорони пам'яток» на основі російського законодавства [250]. У березні 2016 року Міністерство культури України спільно з Інститутом археології НАН України провело круглий стіл «Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах збройного конфлікту: проблеми обліку, реєстрації, опублікування та дослідження», на якому обговорювали актуальні питання захисту культурних цінностей, що перебувають на окупованих територіях [117].

У період 2014–2015 років виникли серйозні проблеми з евакуацією музейних колекцій з зони бойових дій. Так, Донецький обласний художній музей був змушений евакуюватися з окупованого Донецька до Маріуполя, Луганський обласний краєзнавчий музей переїхав з окупованого Луганська до Старобільська (пізніше, у 2022 році, знову був евакуйований після окупації Старобільська) [81]. Музейні заклади, їх колекції та співробітники були незахищеними, евакуацію музейних колекцій та працівників неможливо було здійснити, єдиного електронного обліку в Україні теж не було.

За даними міністерства, станом на січень 2024 року через російську агресію постраждали 872 пам'ятки культурної спадщини, з них у Донецькій області – 117 об'єктів (15 національного значення, 102 місцевого значення), у Луганській області – 30 пам'яток місцевого значення. Міністерство культури систематично фіксувало порушення та втрати культурної спадщини, надаючи інформацію міжнародним організаціям, зокрема ЮНЕСКО [282].

Важливим етапом у формуванні інституційних засад політики пам'яті стало створення спеціалізованого органу для роботи з ветеранами. 28 листопада 2018 року КМУ постановою № 1175 утворив **Міністерство у справах ветеранів України** шляхом реорганізації Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції [205]. Це рішення стало результатом тривалого процесу, що розпочався 2016 року з ініціативи Комітету Верховної Ради України у справах ветеранів. Після парламентських слухань 19 жовтня 2016 року на тему «Державні гарантії соціального захисту учасників

антитерористичної операції, Революції Гідності та членів їхніх родин: стан і перспективи» голова Комітету Олександр Третьяков виступив із пропозицією щодо створення в Україні Міністерства у справах ветеранів [55].

Процес створення міністерства мав складний характер. 27 лютого 2018 року ВРУ прийняла Постанову № 2294-VIII про звернення до Кабінету Міністрів України щодо створення Міністерства України у справах ветеранів. Протягом квітня-серпня 2018 року робоча група, до якої увійшли представники Комітету, волонтери та ветерани АТО, провела аналіз існуючої системи соціального захисту ветеранів, дослідила міжнародний досвід роботи з ветеранами, розробила структуру міністерства, модель електронної інформаційної системи для ветеранів, організувала навчальні курси для 100 ветеранів та підготувала так звану «Білу книгу» – опис напрацювань та пропозицій до уряду [10]. Однією з місій нового міністерства було визначено формування єдиної державної політики щодо вшанування пам'яті ветеранів.

Міністерство мало координувати зусилля різних відомств у створенні меморіальних об'єктів, організації комеморативних заходів та увічненні подвигів учасників АТО/ООС. Діяльність міністерства була спрямована на формування в суспільстві образу ветерана як героя, що заслуговує на особливу повагу та підтримку. Це відповідало загальній стратегії утвердження нового національного нарративу, в центрі якого стояла ідея захисту державності від російської агресії.

Спеціалізованою інституцією, яка відіграє провідну роль у формуванні політики пам'яті, є **УІНП**. У 2014 році він був ліквідований як наукова установа і створений як центральний орган виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури [57]. Вже 16 грудня 2014 року набула чинності Постанова Кабінету Міністрів № 684 «Деякі питання Українського інституту національної пам'яті», якою було затверджене Положення про Український інститут

національної пам'яті. Відповідно до цього положення основними завданнями інституту стали

- реалізація державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, а саме:

- організація всебічного вивчення історії українського державотворення, етапів боротьби за відновлення державності та поширення відповідної інформації в Україні та світі;

- здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті учасників українського визвольного руху, Української революції 1917–1921 рр., воєн, жертв Голодомору 1932–1933 рр., масового голоду 1921–1923, 1946–1947 рр. та репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр., осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, а також в антитерористичних операціях;

- організація дослідження історичної спадщини та сприяння інтеграції в українське суспільство національних меншин і корінних народів; популяризація історії України, її видатних особистостей; подолання історичних міфів [160].

Саме Український інститут національної пам'яті розробив та активно просував концепцію «тяглості та спадкоємності тисячолітніх державотворчих традицій України» [289]. Згідно з цією концепцією, проголошення незалежності у 1991 році було не створенням нової держави, а відновленням державності, що сягає корінням часів Русі, Галицько-Волинського князівства, козацької держави та Української Народної Республіки 1917–1921 рр. [92]. У контексті війни, що розпочалася 2014 р., ця концепція набула особливого значення. Вона дозволила державним інституціям вписати сучасну боротьбу проти російської агресії в довгий історичний ланцюг визвольних змагань. Сучасні захисники України почали представлятися не як учасники локального конфлікту на Донбасі, а як прямі спадкоємці воїнів УНР та Української повстанської армії. Цей наратив інституційно легітимізував оборонну війну та спростовував російські пропагандистські тези про «громадянську війну» [312, с. 99].

Загалом Інститут розгорнув масштабну діяльність, що включала насамперед створення комеморативних проєктів: для прикладу, проєкт «Усна історія АТО». Започаткований 2017 року, цей проєкт був спрямований на системний збір та фіксацію спогадів безпосередніх учасників бойових дій [70]. Співробітники інституту проводили глибинні інтерв'ю з військовослужбовцями, добровольцями та капеланами. Проєкт мав на меті зберегти особистий, людський вимір війни, який часто губиться за офіційною статистикою [243].

Іншим яскравим прикладом комеморативних проєктів може стати видавнича діяльність інституту, наприклад, видання книги «Капелани. На службі Богу і Україні», до якої увійшла частина записаних спогадів військових капеланів. Презентація книги супроводжувалася відкриттям виставки «Капелани. Духовний щит України», що посилювало її інформаційний ефект [62]. Іншим важливим виданням стала книга «Без ротації», яка розповідала історії вихідців із Донбасу, що стали на захист України, та руйнувала російський пропагандистський міф про нібито одностайну підтримку сепаратизму в регіоні [15].

Наступним завданням є розробка методичних матеріалів. УІНП відіграв ключову роль у трансляції нового історичного наративу в освітню сферу, розробляючи матеріали, що допомагали вчителям та викладачам говорити про сучасну війну з учнями та студентами. Інститут системно готував методичні та інформаційні матеріали до ключових комеморативних дат, пов'язаних із війною. Наприклад, до Дня пам'яті захисників України (29 серпня) УІНП розробляв спеціальні матеріали, які рекомендувало Міністерство освіти для проведення першого уроку в новому навчальному році. Ці уроки часто відбувалися за участі ветеранів, що перетворювало їх на «живу історію» [130].

У своїх матеріалах інститут пропонував різноманітні форми роботи з молоддю, що виходили за межі стандартного уроку: проведення діалогів з ветеранами, екскурсії до музеїв, перегляд та обговорення документальних фільмів, відвідування місць пам'яті, залучення учнів до волонтерських ініціатив

[93]. Це сприяло не лише інформуванню, а й емоційному залученню молоді до процесу осмислення війни.

Не менш важливим напрямом роботи є інформаційні кампанії та виставкові проєкти. Цей напрям спрямований на широку аудиторію і мав на меті візуалізувати та популяризувати український погляд на військову історію та сучасну боротьбу.

Проєкт «Воїни. Історія українського війська» – це один із наймасштабніших виставкових проєктів УІНП, що складався з двадцяти постерів, які розповідали про історію військових формувань на території України від часів Русі до сьогодення. Головною метою проєкту було спростування російського пропагандистського нарративу про українців як «невійськову націю» («гречкосіїв»). Виставка демонструвала тяглість та спадкоємність української військової традиції [28]. Проєкт мав різні формати: вуличні експозиції на центральних площах міст, а також комплекти постерів та брошур, які поширювалися в освітніх закладах та військових частинах.

УІНП організовував виставки, присвячені конкретним героїчним та трагічним сторінкам війни. Серед них – фотовиставка «Героїчна оборона Донецького аеропорту (2014-2015)», що вшановувала подвиг «кіборгів» [277], та виставка «Вертаємо своє», присвячена 5-й річниці звільнення міст сходу України [276]. Ці проєкти через візуальний ряд фіксували в колективній пам'яті ключові символи та події війни.

Окремо можна виділити створення цифрової платформи доказів та фактів, присвячених ключовим подіям і злочинам окупації, який був презентований 19 жовтня 2021 р. Унікальність цього проєкту полягала в широкій міжвідомчій кооперації: окрім УІНП та МКП, до його створення долучилися Офіс Генерального прокурора, Прокуратура АР Крим та м. Севастополя, а також Міжнародний фонд «Відродження». Це дозволило трансформувати інститут пам'яті в інструмент «перехідного правосуддя» (transitional justice), де

документування історичних фактів слугує доказовою базою для майбутніх судових процесів [30].

Таким чином, УІНП виступав головним інституційним модератором політики пам'яті, поєднуючи науковий підхід із практичними заходами з увічнення подій війни.

Окрему позицію в інституційній архітектурі політики пам'яті посідають **органи місцевого самоврядування** (далі – ОМС), які можна назвати саме ключовою ланкою реалізації меморіальної політики на локальному рівні. Правовою основою повноважень ОМС є Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», який відносить до повноважень виконавчих органів сільських, селищних і міських рад підготовку та внесення на розгляд ради питань найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд (пп. «б» п. 1 ст. 31). Водночас до виключної компетенції рад належить затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць (п. 22 ст. 26), що створює правову підставу для ухвалення цільових комеморативних програм [216]. Додатковим нормативним інструментом є Закон України «Про географічні назви» від 31 травня 2005 р. № 2604-IV, який закріпив повноваження ОМС щодо найменування та перейменування об'єктів у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць [197]. Ухвалення «декомунізаційного пакету» 9 квітня 2015 р. радикально змінило обсяг і характер меморіальних повноважень ОМС. Закон № 317-VIII встановив шестимісячний строк, протягом якого органи місцевого самоврядування мали провести громадські обговорення і обрати нові назви для об'єктів топоніміки, а по завершенні цього періоду – ухвалити відповідні рішення про перейменування [104, с. 180].

Для організаційного забезпечення процесу перейменування ОМС створювали консультативно-дорадчі структури - місцеві топонімічні комісії, які, як зазначає Т. Ковальчук, «включаючи до свого складу разом з представниками влади авторитетних істориків-краєзнавців й громадських активістів, фактично,

стали презентацією громадянського суспільства у вирішенні питань декомунізації публічного простору» [90, С. 182]. Оскільки обов'язкове створення таких комісій не передбачалося чинним законодавством, їхній інституційний формат значно варіювався: у частині населених пунктів комісії існували як постійно діючі структури з затвердженим положенням (Харків – з 2002 р., Київ – з 2004 р.), тоді як в інших - створювалися вже після ухвалення декомунізаційних законів (Херсон, Борисполь, Мукачєво – 2016 р.). У більшості ж населених пунктів, як констатує дослідник, «топонімічні комісії не були створені, а питання декомунізації й дерусифікації публічного простору розв'язувалися органами місцевого самоврядування» безпосередньо [90, с. 184]. Подекуди пропозиції комісій не знаходили підтримки з боку частини мешканців або депутатських корпусів, що свідчило про конфліктний потенціал декомунізації на локальному рівні [90, с. 186].

Паралельно з декомунізацією ОМС стали ініціаторами формування комеморативних практик, безпосередньо пов'язаних з російсько-українською війною 2014–2022 рр. Обласні, міські та районні ради ухвалювали цільові програми вшанування та увічнення пам'яті учасників АТО/ООС, які передбачали бюджетне фінансування встановлення меморіальних знаків, облаштування пам'ятних місць та проведення комеморативних заходів. Зокрема, Миколаївська обласна рада рішенням від 22 грудня 2016 р затвердила Комплексну програму увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв воєн та політичних репресій у Миколаївській області на 2017– 2020 роки [107]; Вінницька обласна рада рішенням від 4 грудня 2018 р. № 705 – Обласну комплексну цільову програму підтримки учасників АТО/ООС, членів їх сімей та членів сімей загиблих (померлих) учасників АТО/ООС на 2016– 2021 роки. Крім соціальних гарантій програма передбачала виділення місць на центральних алеях кладовищ для поховання загиблих (померлих) осіб, які брали участь в АТО/ООС, а також встановлення пам'ятних знаків, меморіальних дошок загиблим в АТО/ООС [151]; Дніпропетровська обласна рада рішенням від 2

грудня 2016 р. регіональну цільову Програму патріотичного виховання населення Дніпропетровщини на 2017–2021 роки, що включала заходи з увічнення пам'яті загиблих захисників [239].

Музейні установи відіграють роль ключових інституційних майданчиків, де історичний наратив набуває предметного втілення й транслюється в колективну пам'ять суспільства.

Національний музей Революції Гідності став провідною інституцією збереження пам'яті про події Євромайдану та початок російсько-української війни. Важливою складовою роботи музею стали публічні виставки, присвячені визвольним подіям, трансформації національного наративу й поглибленню суспільного усвідомлення війни. У 2022 р. відбулася виставка «2014-2022» Гарольда Ізмайловського, що поєднувала живопис з унікальними артефактами бойових дій, зібраними експедиціями Музею Майдану та Штабу порятунку спадщини [27]. Системною стала співпраця музею з фотодокументалістами, результати якої вилилися у фотовиставку «Нескорений Майдан: 2014–2022» Олександра Тимошенка, що експонувалася у Києві, на Київщині й в Івано-Франківську [148]. Крім того, музей значну увагу приділяв Іловайській трагедії: щорічно у серпні музей організовував масштабні фотовиставки «Дні пам'яті героїв Іловайської битви 2014», які презентували унікальні архівні світлини учасників бойових дій та волонтерів [59].

Музей АТО в Дніпрі, створений у 2016 році за ініціативою ветеранських об'єднань та за підтримки обласної влади, є показовим прикладом гібридної моделі комеморації, що поєднує енергію громадянського суспільства з інституційними ресурсами [136]. Його експозиційна стратегія свідомо відходить від канонів класичного військово-історичного музею, зосереджуючись натомість на передачі особистого, людського досвіду війни. Вулична експозиція «Шляхами Донбасу» занурює відвідувача в матеріальну реальність конфлікту через автентичні артефакти: знищену військову техніку, імпровізовані

блокпости та залишки озброєння, що перетворює абстрактне поняття «війна» на фізично відчутну присутність [285].

Однак центральною є внутрішня експозиція, зокрема «Зала Пам'яті». Тут представлено не лише півтисячі портретів загиблих воїнів з регіону, а й їхні особисті речі: улюблені шахи, недочитана книга, ікона, лист від матері та навіть мобільний телефон зі слідами від вибуху. Ці предмети, вирвані з повсякденного контексту, набувають сакрального значення, перетворюючись на реліквії.

Цей підхід доповнюється використанням сучасних мультимедійних технологій. Панорамний кінозал, що створює «ефект присутності», переносить відвідувачів у епіцентр подій. Таким чином, Музей АТО в Дніпрі функціонує не просто як сховище експонатів, а як простір емоційної комунікації та терапевтичної роботи з колективною травмою. Він є яскравим втіленням «горизонтальної» політики пам'яті, де головним завданням є збереження множинності особистих історій та гуманізація статистики втрат.

Національний музей історії України у Другій світовій війні, відкритий 1981 року, зазнав значного переосмислення своєї місії та діяльності після 2014 року. З 2015 року музей активно переосмислював наратив війни з позицій українського бачення історії, поступово відходячи від радянських інтерпретацій Другої світової війни. Ключовим напрямом діяльності музею стало документування подій сучасної російської агресії проти України. Ця робота набула нових сенсів та обсягів після 2014 року, коли музей розпочав системний збір артефактів, пов'язаних із бойовими діями на Донбасі.

У вересні 2019 року музей відкрив виставку «Український Схід» – один із найбільших проєктів у країні про бойові дії на Донбасі. Проєкт став результатом майже шестирічної діяльності музейної команди, яка з 2014 року висвітлювала події російсько-української війни в тематичних виставках та просвітницько-комунікативних заходах. «Український Схід» було створено за підтримки Українського культурного фонду. Експозиція представляла справжні артефакти та експонати, зібрані різними учасниками процесу документування війни [273].

Одночасно з «Українським Сходом», з 19 вересня 2019 року в музеї тривала виставка «Україна. Незакінчена війна...». Представлені матеріали розкривали теми бойових дій, стратегій виживання в умовах війни та повоєння, геноцидів та соціоцидів, боротьби за незалежність України між двох тоталітарних режимів, демографічних трансферів, історичної пам'яті про Другу світову війну [102].

Діяльність музею втілювала важливий принцип політики пам'яті – поєднання функцій збереження історичної правди, комеморації жертв і героїв війни, та просвітництва суспільства.

Громадські організації ветеранів відіграли особливу роль у формуванні політики пам'яті, оскільки виникли безпосередньо з ініціативи учасників бойових дій і стали носіями автентичного досвіду війни. Ці організації формували практики вшанування пам'яті загиблих побратимів та підтримки тих, хто повернувся з війни, а їхня взаємодія з державними інституціями часто визначала остаточний вигляд меморіальних проєктів та комеморативних практик.

Однією з найстаріших та найбільших таких організацій стала Спілка Учасників, Ветеранів, Інвалідів АТО та бойових дій (СУВІАТО), заснована у жовтні 2014 року учасниками АТО, громадськими активістами, учасниками Революції Гідності та волонтерами. СУВІАТО активно займалася комеморативними практиками: організовувала церемонії вшанування загиблих, сприяла створенню меморіалів, проводила заходи патріотичного виховання молоді [248].

Київська міська спілка ветеранів АТО об'єднувала учасників АТО – киян, займалася їхньою підтримкою та вшануванням пам'яті загиблих. Організація активно співпрацювала з місцевою владою у створенні меморіальних об'єктів та проведенні комеморативних заходів у столиці [140].

Якісно новим форматом інституційної роботи стало створення мережі «Veterans Hub» (перший відкрився у Києві в 2018 році, згодом – у Вінниці та Одесі). Хаб об'єднав під одним дахом функції адміністративного сервісу,

психологічної підтримки та коворкінгу. Ця модель сприяла формуванню нової культури ветеранства як активної спільноти, що своєю чергою впливало на суспільне сприйняття образу захисника.

Волонтерський рух, що виник під час Революції Гідності увійшов до колективної пам'яті про війну як приклад самоорганізації суспільства. Найвідоміші організації допомоги військовим виникли навесні-влітку 2014 року як відповідь на гостру потребу армії в технічному оснащенні, медикаментах та обмундируванні. «Армія SOS» (березень 2014) займалася виготовленням безпілотних літальних апаратів, програмуванням планшетів для артилеристів, постачанням автотранспорту та радіорозвідувального обладнання. «Повернись живим» (засновник Віталій Дейнега, вересень 2014) забезпечувала військових тепловізорами, приладами нічного бачення, радіостанціями, прицілами. «Підтримай армію України» (голова правління Анна Сандалова) об'єднала понад 12 тисяч учасників з України та світу, реалізувавши понад 200 проєктів матеріально-технічного забезпечення.

Волонтерські організації створювали нові форми зв'язку між фронтом і тилом, формуючи культуру підтримки захисників як важливу складову громадянської ідентичності періоду війни.

Платформа культури пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво», заснована 2019 року громадською організацією «Культурні практики» у партнерстві з forumZFD (Форум громадянської служби миру) в Україні, відіграла важливу роль у розвитку нових підходів до комеморації. Співзасновницями платформи стали Катерина Семенюк та Оксана Довгополова. Платформа займалася меморіалізацією російсько-української війни, створювала мистецькі проєкти для пропрацювання травматичного минулого, адвокатувала зміни у практиках пам'яті в Україні. Основна концепція проєкту ґрунтувалася на переконанні, що найбільші прориви в пропрацюванні минулого за останні десятиліття були зроблені саме у полі мистецтва. Діяльність Платформи включала курування художніх виставок в Україні та за кордоном, організацію мистецьких

лабораторій та меморіальних конкурсів, розробку освітніх проєктів для широкої аудиторії. Вона ініціювала публічні дискусії щодо колективної пам'яті та співпрацювала з державними і громадськими інституціями у полі комеморації. Платформа була альтернативою традиційним, часто надто формалізованим підходам до комеморації.

Аналіз меморіальних практик підтверджує евристичність бінарної опозиції «травма» і «тріумф», запропонованої Аллою Киридон. Музей АТО в Дніпрі з його «Залою Пам'яті» та особистими речами загиблих є прикладом травматичної комеморації – простором, де спільний біль стає інструментом консолідації спільноти. Натомість монументальні меморіали, пам'ятники Героям Небесної Сотні та назви вулиць на честь захисників реалізують тріумфальний наратив – героїзацію збройного спротиву як мобілізаційний ресурс. Характерно, що обидва модуси функціонували паралельно й доповнювали один одного: травматичний забезпечував емоційну глибину, тріумфальний – суспільну мобілізацію та героїчне «обрамлення» жертв.

Формування інституційних засад політики пам'яті – як у державному, так і в громадському секторі – супроводжувалося системними викликами, які позначилися на темпах та масштабах комеморативної діяльності.

Фінансові обмеження впливали на можливості як державних, так і громадських організацій. Евакуація музейних колекцій із зони бойових дій у 2014–2015 роках відбувалася переважно на волонтерській основі через брак державного фінансування. Будівництво меморіальних комплексів часто затягувалося через недостатність коштів [61].

Координаційні дисбаланси проявилися у відсутності єдиної системи взаємодії між різними акторами. Хоча стратегічна роль Президента, координаційна роль Кабміну та практична реалізація УІНП, музеями та громадськими організаціями загалом розподілялися логічно, механізми їхньої ефективної координації часто були відсутні. Це призводило до паралельної роботи без узгодження та дублювання зусиль [274]. Регіональна нерівномірність

розвитку меморіальної інфраструктури створювала розриви між великими містами, де формувалися музейні центри, та малими населеними пунктами, де комеморація обмежувалася встановленням дошок. Прифронтові території зазнавали матеріальних втрат внаслідок бойових дій, що ускладнювало там меморіальну роботу [138].

Отже, у період 2014 – 2022 рр. в Україні було здійснено масштабну інституційну перебудову у сфері політики пам'яті, що набула характеру багаторівневої системи. На стратегічному рівні інститут Президента України забезпечував концептуальне бачення та легітимізацію нового національного нарративу, а Кабінет Міністрів – нормативне регулювання та координацію профільних відомств. Роль головного ідеологічного та методологічного модератора перебрав на себе реорганізований у 2014 р. УІНП, діяльність якого охопила комеморативні проєкти, інформаційні кампанії, розробку освітніх матеріалів та створення цифрових платформ документування воєнних злочинів. Новостворене Міністерство у справах ветеранів (2018) інституціоналізувало статус захисника як центральної фігури сучасного героїчного нарративу.

На локальному рівні органи місцевого самоврядування, чий повноваження у сфері комеморації суттєво розширилися завдяки декомунізаційним законам 2015 р. та реформі децентралізації, перетворилися на активних суб'єктів меморіальної політики – через створення топонімічних комісій та ухвалення цільових програм увічнення пам'яті захисників. Водночас відсутність єдиних методичних стандартів і координації з центральними інституціями зумовлювала переважно ситуативний характер цієї діяльності.

Важливою рисою досліджуваного етапу стала синергія державних інституцій та громадянського суспільства. Трансформація музейного простору (Національний музей історії України у Другій світовій війні, Музей Революції Гідності, Музей АТО в Дніпрі) засвідчила відхід від радянського монументалізму на користь антропоцентричного виміру війни та фіксації особистого досвіду. Волонтерські фонди, ветеранські спілки та незалежні

культурні платформи сформували розгалужену мережу недержавних акторів комеморації, які часто перебирали ініціативу там, де державному апарату бракувало ресурсів чи оперативності.

Попри системні виклики – дефіцит фінансування, координаційні дисбаланси між відомствами та регіональну нерівномірність розвитку меморіальної інфраструктури – сформована до 2022 року інституційна модель виявилася достатньо адаптивною, щоб вписати сучасний збройний опір у контекст тяглості українських визвольних змагань та забезпечити інституційну готовність до комеморативної діяльності в умовах повномасштабної війни.

2.2. Формування нормативно-правового забезпечення політики пам'яті України щодо російсько-української війни

Нормативно-правове регулювання політики пам'яті 2014–2022 рр. створювало правову рамку політики пам'яті. Якщо інституції, розглянуті у попередньому підрозділі, визначали суб'єктів формування політики пам'яті, то система нормативно-правових актів створювала формально-юридичні підстави для їх повноважень, об'єктивувала нові символи та практики вшанування. Законодавче оформлення пам'яті про війну виконувало подвійну функцію: по-перше, воно надавало офіційного статусу подіям, особам та організаціям; по-друге, створювало правові механізми матеріальної підтримки носіїв цієї пам'яті – ветеранів та їхніх родин.

Аналіз нормотворчості 2014 – 2022 рр. у сфері політики пам'яті дозволяє виокремити три основні напрями законодавчої діяльності:

– правове визнання учасників збройного конфлікту та закріплення їхнього соціального статусу – цей напрям створював правові підстави для інтеграції ветеранів у суспільство;

– декомунізаційне законодавство – напрям забезпечував ідеологічний розрив з радянським минулим, символіка якого активно використовувалася російською пропагандою для легітимації агресії;

– формування правових засад комеморації – цей напрям створював новий календар пам'ятних дат, та визначав механізми державної підтримки меморіальних ініціатив.

Систематизований перелік ключових нормативно-правових актів, згрупований відповідно до цих трьох напрямів, подано у Додатку А.

Характерною особливістю нормотворчості цього періоду стала її динамічність та реактивність: законодавство еволюціонувало паралельно з розвитком подій на фронті, від початкового визначення конфлікту як «антитерористичної операції» (2014) [219] до його переосмислення як ООС (2018) [230] та подальшого усвідомлення масштабів повномасштабного вторгнення. Водночас саме в цій динамічності криються й основні проблеми: множинність нормативно-правових актів, розпорошення повноважень між різними органами влади, бюрократизація процедур часто перетворювали декларовані гарантії на важкодоступні для пересічних ветеранів привілеї [174].

Узаконення статусу учасників війни стало першочерговим завданням державної політики після російської агресії навесні 2014 року. Як зазначають дослідники правових аспектів ветеранської політики, вшанування ветеранів війни є багатовимірним феноменом, що поєднує моральний, правовий, соціальний та економічний виміри, а держава відіграє стратегічну роль у формуванні історичної пам'яті, патріотизму та національної єдності саме через визнання та вшанування захисників [340]. Таким чином, ветеранська політика є невід'ємною складовою політики пам'яті, оскільки комеморативні практики – від законодавчого закріплення статусу учасників бойових дій до створення меморіальних об'єктів – слугують інструментами зміцнення національної ідентичності та фіксації суспільної правди про війну. Цей процес розпочався з офіційного визнання самого факту військових дій та створення правової бази для

надання особам, залученим до захисту територіальної цілісності України, спеціального статусу, який би гарантував їм соціальний захист та суспільне визнання.

14 квітня 2014 року виконувач обов'язків Президента України Олександр Турчинов оголосив про початок антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей [152]. Саме цей день вважається офіційною точкою відліку правового оформлення війни, хоча фактичні бойові дії та російська окупація почалися дещо раніше. Формулювання «антитерористична операція» визначало юридичну рамку подій, що мало як внутрішньополітичні (збереження можливості мирного врегулювання), так і міжнародно-правові (уникнення визнання стану війни) мотиви.

Ключовим законодавчим актом, що створив правову основу для соціального захисту учасників АТО, став Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 3551-ХІІ від 22 жовтня 1993 року [232]. Цей закон оригінально стосувався ветеранів Другої світової війни та інших збройних конфліктів радянського періоду, проте був адаптований до нових реалій через внесення змін 1 липня 2014 року (Закон № 1547-VII). Зміни передбачали включення до категорії учасників бойових дій осіб, «які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення» [182].

20 серпня 2014 р. КМУ прийняв Постанову № 413 «Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення». Ця постанова детально визначала процедуру підтвердження участі в бойових діях, перелік необхідних документів та органи, відповідальні за надання статусу. Згідно з документом, статус надавався на підставі службових документів (витяги з бойових донесень, журналів бойових дій, наказів командування), що

підтверджували факт перебування особи в зоні АТО та виконання нею бойових завдань [213].

Постановою КМУ № 383 було закріплено створення 11 серпня 2014 р. Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції – це стало втіленням державної політики щодо ветеранів [234]. Хоча цей орган мав статус центрального органу виконавчої влади, його повноваження були обмеженими: служба координувала діяльність інших міністерств, але не мала власного бюджету для фінансування соціальних програм.

Важливою віхою стала зміна юридичного статусу самого конфлікту. 30 квітня 2018 р. Президент України Петро Порошенко видав Указ № 116/2018 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 р. «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях»», яким завершувалася АТО і розпочиналася ООС [230]. Ця зміна мала не лише військово-стратегічне, а й правове значення: термін «антитерористична операція» змінювався на формулювання, що точніше відображало характер конфлікту як міждержавної збройної агресії. Усі нормативні акти, що регулювали статус учасників АТО, були автоматично поширені на учасників ООС.

Постанова КМУ № 203 від 3 березня 2020 р. внесла додаткові уточнення до порядку надання статусу УБД, розширивши його на осіб, які перебували в зоні вогневого контакту на державному кордоні України з Російською Федерацією, зокрема на межі з окупованим Кримом [188]. Це рішення визнавало, що російська агресія не обмежувалася Донбасом, а охоплювала всю лінію зіткнення з агресором.

Розширення категорій осіб, що мали право на статус учасника бойових дій, відображало поступове усвідомлення суспільством масштабів конфлікту та множинності форм участі в ньому. Якщо спочатку статус надавався переважно військовослужбовцям регулярних частин, то згодом його отримували

добровольці, медики, капелани, волонтери, які працювали безпосередньо в зоні бойових дій. Це розширення було позитивним кроком з погляду справедливості та визнання внеску різних категорій громадян у захист держави, проте одночасно створювало додаткові адміністративні виклики при перевірці документів та підтвердженні фактів участі в бойових діях. Процедура надання статусу, регламентована Постановою КМУ від 20 серпня 2014 р. № 413, передбачала надання чіткого переліку документів: витягів з наказів про залучення до антитерористичної операції, директив, розпоряджень, посвідчень про відрядження, журналів бойових дій тощо [183]. Така вимога стала суттєвою перешкодою для бійців добровольчих формувань та волонтерів, які в перші роки війни часто діяли без належного штабного оформлення, тому збір доказової бази перетворювався на тривалі бюрократичні та судові процеси.

Попри формально розгалужену систему правових гарантій, у практичній реалізації законодавства виникли численні перешкоди. Найгострішою проблемою стала множинність нормативно-правових актів, що регулювали статус ветеранів та їхні пільги. Згідно з дослідженням Фонду ветеранів України, станом на 2024 р. налічувалося 156 нормативно-правових актів різного рівня, які так чи інакше стосувалися прав ветеранів [272]. Ці акти приймалися 19 різними органами державної влади, що призводило до дублювання норм, суперечностей між різними документами та розмивання відповідальності за їх виконання.

Бюрократизація процедури отримання статусу учасника бойових дій стала предметом гострої критики з боку ветеранських організацій. Для оформлення статусу необхідно було зібрати довідки з 6-10 різних установ, включаючи військові частини, медичні заклади, органи соціального захисту населення. Середній термін оформлення становив від 4 до 6 місяців, а в окремих випадках процес затягувався на роки через втрату документів у зоні бойових дій, розформування військових частин чи бюрократичну тяганину [288].

У 2014–2015 рр., коли документування участі в бойових діях велося несистемно, особливо гостро цю несистемність відчули особи, які воювали в

складі добровольчих батальйонів. Багато з цих формувань пізніше були розформовані або інтегровані до регулярних військ, що ускладнило збір підтверджувальних документів. Закон від 04 грудня 2019 р. № 329-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання статусу та соціальних гарантій окремим особам із числа учасників антитерористичної операції» спростив процедуру для цієї категорії» [180].

Відсутність автоматизації процесів стала очевидною проблемою. Лише 2024 року постановою КМУ № 1041 від 10 вересня було запроваджено автоматичне надання статусу учасника бойових дій через електронні системи обліку, що значно спростило процедуру [187]. Проте до цього часу більшість процесів здійснювалися в паперовому форматі, що сповільнювало опрацювання заяв та створювало простір для бюрократичних зловживань.

Водночас критика з боку експертів та ветеранських організацій фокусувалася на патерналістській моделі законодавства, яка зосереджувалася на наданні пільг замість створення умов для реабілітації та реінтеграції ветеранів. «Біла книга ветеранів», підготовлена громадськими організаціями у 2018 році перед створенням Міністерства у справах ветеранів, наголошувала на необхідності переходу від моделі «пільг» до моделі «можливостей» [8].

Окрему категорію в системі правового визнання учасників війни становили добровольці – особи, які йшли на захист України без мобілізації, часто на початковому етапі конфлікту, коли регулярна армія ще не була готова до повномасштабних бойових дій. Закон № 329-IX. від 4 грудня 2019 року врегулював їхній статус, передбачивши спрощену процедуру підтвердження участі в бойових діях для осіб, які служили в добровольчих формуваннях [183]. Проте на практиці залишилася проблема визначення, які саме формування вважати добровольчими, оскільки багато з них пізніше набули статусу регулярних частин.

Правове визнання Революції Гідності як невід’ємної складової боротьби за незалежність України відбувалося паралельно з визнанням учасників АТО/ООС.

Указ Президента № 872/2014 від 13 листопада 2014 року встановив 21 листопада Днем Гідності та Свободи на вшанування подій Революції Гідності 2013–2014 років та Помаранчевої революції 2004 року [200]. Указ Президента № 39/2019 від 20 лютого 2019 року передбачив нагородження державними нагородами учасників Революції Гідності та волонтерів до п'ятої річниці подій [179]. Ці правові акти символічно пов'язували Майдан і війну як два етапи єдиного процесу боротьби проти російської експансії, хоча соціальні гарантії для учасників Революції Гідності залишалися значно меншими порівняно з учасниками бойових дій.

Варто зазначити, що закон від 29 липня 2025 р. № 4513-IX «Про внесення зміни до статті 11 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»» розширив категорію осіб з особливими заслугами перед Батьківщиною, включивши до неї нагороджених орденом Героїв Небесної Сотні та Героїв України (посмертно) за громадянську мужність під час Революції Гідності [190]. Це законодавче рішення, прийняте вже після початку повномасштабного вторгнення, ретроспективно легітимізувало зв'язок між подіями 2014 року та сучасною війною.

Паралельно з правовим визнанням учасників війни відбувався інший, не менш важливий процес – законодавче оформлення розриву з радянською спадщиною. Декомунізація, яка в інших пострадянських країнах часто залишалася на рівні символічних жестів, в Україні набула характеру комплексної державної політики, закріпленої в законодавстві. Декомунізація була не лише культурним, а й питанням національної безпеки, оскільки ностальгія за СРСР інструменталізувалася Росією впродовж агресії.

9 квітня 2015 р. ВРУ прийняла пакет із чотирьох законів, які згодом отримали назву «декомунізаційні закони». Ці документи були розроблені за активної участі Українського інституту національної пам'яті на чолі з Володимиром В'ятровичем та Юрія Шухевича і підтримані 271 депутатом при необхідній більшості 226 голосів [105]. 15 травня 2015 р. закони підписав

Президент Петро Порошенко, а 21 травня вони були опубліковані й наступного дня набули чинності.

Закон № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» став центральним у пакеті. Документ засуджував обидва тоталітарні режими як злочинні, забороняв публічне використання їхньої символіки (серп і молот, свастика, зображення лідерів режимів) та встановлював відповідальність за пропаганду комуністичної ідеології. Закон також передбачав демонтаж пам'ятників, пов'язаних із комуністичним режимом, та перейменування топонімічних об'єктів, названих на честь діячів комуністичного періоду. Стаття 436-1 Кримінального кодексу України, введена цим законом, встановила кримінальну відповідальність за виготовлення, поширення комуністичної та нацистської символіки та публічне заперечення злочинного характеру цих режимів [182].

Закон № 318-VIII «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років» передав під юрисдикцію Українського інституту національної пам'яті державні архіви, що містили документи про репресії радянського періоду. Це рішення відкрило доступ дослідникам до раніше закритих матеріалів КДБ, НКВС та інших органів радянської безпеки, що дозволило розпочати масштабні дослідження злочинів комуністичного режиму проти українського народу [206].

Закон № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» надав офіційне визнання учасникам національно-визвольних рухів, включаючи Українську повстанську армію (УПА), Організацію українських націоналістів (ОУН), учасників Української революції 1917–1921 років та дисидентів радянського періоду. Закон визначав ці організації та їхніх членів як «борців за незалежність України», забороняв публічне заперечення їхнього внеску в боротьбу за державність та передбачав вшанування їхньої пам'яті [220].

Закон № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» змінював підходи до комеморації Другої світової війни. Замість радянського концепту «Великої Вітчизняної війни», закон використовував загальноприйнятну міжнародну термінологію «Друга світова війна» та переносив акцент з «радянського народу» на «український народ» як суб'єкт боротьби проти нацизму. Документ також передбачав перейменування 9 травня з «Дня Перемоги» на «День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні», а 8 травня було встановлено «Днем пам'яті та примирення» [233].

Декомунізаційні закони не можна розглядати ізольовано від контексту російсько-української війни. Як зазначав Володимир В'ятрович, декомунізація була необхідною передумовою для зміцнення національної ідентичності та протидії російській пропаганді, яка активно використовувала радянську символіку та риторику «захисту російськомовного населення» для виправдання агресії [2]. Президент Петро Порошенко у своєму посланні до Верховної Ради 7 вересня 2017 року підкреслював, що декомунізація є питанням національної безпеки, оскільки розриває ідеологічний зв'язок із «руським міром», який використовується Росією як підґрунтя для територіальних претензій [167].

Професор Олександр Гриценко, аналізуючи декомунізацію як державну політику, вказував на її спрямованість на формування нової національної ідентичності через відмову від радянської спадщини. Законодавство про декомунізацію створювало правову основу для символічного розриву з тим минулим, яке російська пропаганда намагалася представити як спільне для України та Росії [50].

Водночас декомунізаційне законодавство зазнало критики як з боку міжнародних інституцій, так і частини українських науковців. Критики вказували, що законодавство не розмежовувало критичне вивчення історії комунізму від його пропаганди, що могло призвести до обмеження академічних досліджень [333].

Венеціанська комісія Ради Європи у жовтні 2015 року опублікувала висновок щодо декомунізаційних законів, в якому висловила занепокоєння щодо:

1. надто широкого трактування «пропаганди комунізму», що могло обмежити свободу слова та академічних досліджень;
2. відсутності чіткого розмежування між символікою комуністичного режиму та символами, що мають художню чи історичну цінність;
3. недостатніх гарантій незалежності для органів, відповідальних за імплементацію законів (насамперед УІНП).

Проте Комісія визнала легітимність мети законів – протидію тоталітарній ідеології та формування демократичної історичної свідомості [333].

Закон № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» став найбільш дискусійним елементом декомунізаційного пакету. Документ визначав широкий спектр організацій та осіб, які отримували статус «борців за незалежність»: від учасників Української Народної Республіки 1917–1921 рр. до членів ОУН та УПА, від репресованих радянським режимом до дисидентів 1960–1980-х рр. Така широта охоплення дозволяла представити українську історію XX століття як безперервну боротьбу за державність, попри різні ідеологічні платформи та методи боротьби різних рухів [220].

Найбільш суперечливим аспектом закону стало визнання ОУН та УПА. Закон визначав період діяльності УПА як 1941–1944 рр., що викликало критику з боку істориків, оскільки фактично УПА діяла до початку 1950-х рр. Сергій Набок, аналізуючи закон, вказував на його символічний характер: визнання УПА не супроводжувалося реальними соціальними гарантіями для більшості ветеранів, оскільки на момент прийняття закону їх залишалося лише кількасот осіб похилого віку [143].

5 грудня 2018 р. Верховна Рада прийняла Закон № 2640-VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення соціального захисту

ветеранів УПА» [238]. Цей закон надав ветеранам УПА статус учасників бойових дій, що прирівнювало їхні соціальні гарантії до пільг ветеранів Другої світової війни. Символічно це рішення вписувало УПА в континуум української військової традиції, яка продовжувалася в сучасній війні проти Росії.

Декомунізаційне законодавство викликало неоднозначну реакцію Польщі, де визнання УПА розцінювалося як героїзація організації, відповідальної за Волинську трагедію 1943 – 1944 рр. Президент Польщі Броніслав Коморовський у квітні 2015 року заявив, що закон про УПА «ставить хрест на примиренні» між Україною та Польщею [106].

Українські науковці також не були однастайні в оцінці декомунізаційного законодавства. Георгій Касьянов критикував закони за нав'язування «одновимірного» національного наративу, який не залишав простору для альтернативних інтерпретацій історії [98]. Натомість В. Вятрович захищав законодавство, стверджуючи, що воно не забороняє критичне вивчення історії, а лише припиняє пропаганду тоталітарних ідеологій та героїзацію їхніх лідерів [2].

Юридичні наслідки декомунізаційного законодавства проявилися в кількох площинах. По-перше, було встановлено кримінальну відповідальність за виготовлення та поширення комуністичної символіки. Стаття 436-1 Кримінального кодексу України передбачала покарання у вигляді штрафу або позбавлення волі на строк до п'яти років за публічне використання забороненої символіки [115]. Проте судова практика застосування цієї статті залишалася обмеженою, оскільки більшість випадків обмежувалися адміністративними штрафами.

По-друге, декомунізаційне законодавство стало правовою основою для заборони Комуністичної партії України. 24 липня 2015 року Міністерство юстиції України позбавило КПУ можливості участі у виборах [132], а 16 грудня 2015 року окружний адміністративний суд Києва заборонив діяльність партії [252]. Хоча КПУ оскаржувала це рішення, Конституційний Суд України 16

липня 2019 р. підтвердив конституційність декомунізаційних законів, відхиливши звернення 46 депутатів від «Опозиційного блоку» [63].

По-третє, законодавство створило правову базу для подальшої деколонізації топоніміки, яка набула нового імпульсу після початку повномасштабного вторгнення у 2022 р. Закон № 317-VIII передбачав перейменування населених пунктів, вулиць та інших об'єктів, названих на честь діячів комуністичного режиму або подій, пов'язаних із радянською владою. Проте конкретний опис процесу перейменувань виходить за межі цього підрозділу, оскільки буде розглянутий у підрозділі 3.2, присвяченому маркуванню символічного простору.

Паралельно з декомунізацією та визнанням статусу учасників війни відбувалося формування нового календаря пам'ятних дат, який би відображав українську національну перспективу замість радянської. Цей процес не обмежувався символічною заміною одних свят іншими, а передбачав створення цілісної системи комеморації, що поєднувала традиційні релігійні свята, історичні роковини визвольних змагань та дати, пов'язані з сучасною війною.

14 жовтня 2014 р. Президент України Петро Порошенко видав Указ № 806/2014 «Про День захисника України», яким встановлював це свято замість радянського 23 лютого. 14 липня 2021 р. Верховна Рада України ухвалила Закон № 1643-IX «Про внесення зміни до статті 73 Кодексу законів про працю України», яким державне свято «День захисника України» було перейменовано на «День захисників і захисниць України» [166].

23 серпня 2019 р. Президент України Володимир Зеленський видав Указ № 621/2019 «Про День пам'яті захисників України, які загинули у боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України». Цей день було встановлено на 29 серпня – дату, пов'язану з Іловайською трагедією 2014 р., коли українські військові потрапили в оточення і зазнали значних втрат [202].

Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 778 затвердила Комплексний план заходів щодо вшанування пам'яті захисників

України, який передбачав проведення урочистих заходів, покладання квітів до меморіалів, оголошення хвилини мовчання [210]. План також передбачав фінансування з державного бюджету заходів з увічнення пам'яті загиблих захисників, включаючи створення меморіалів та підтримку родин загиблих.

На відміну від 14 жовтня та 29 серпня, які отримали статус загальнодержавних пам'ятних дат, інші роковини подій війни залишилися на рівні регіональних чи неофіційних комеморацій. 18 лютого вшановується як день пам'яті боїв за Дебальцеве (2015), коли українські війська після тривалих боїв змушені були залишити місто в оточенні. 20 січня вшановується подвиг захисників Донецького аеропорту, які протягом 242 днів тримали оборону в руїнах зруйнованого терміналу та отримали метафоричну назву «кіборги».

Ці дати не мали офіційного загальнодержавного статусу до 2022 р., хоча місцеві органи влади, ветеранські організації та громадські активісти щорічно проводили заходи з їх вшанування. Наказ Міністра оборони України та Головнокомандувача Збройних Сил України № 21/24 від 20 січня 2022 р. встановив День вшанування захисників Донецького аеропорту, який відзначається щорічно 20 січня, але це вже відбулося напередодні повномасштабного вторгнення [199].

Проблема відсутності єдиного підходу до встановлення пам'ятних дат війни полягала в розмитості критеріїв: які саме події заслуговують на загальнодержавне вшанування, а які залишаються локальними пам'ятними датами? Рішення часто приймалися ситуативно, під впливом громадського резонансу або політичної кон'юнктури, що призводило до нерівномірності у комеморативному календарі.

Декомунізаційне законодавство торкнулося не лише топоніміки та символіки, а й календаря пам'ятних дат, пов'язаних із радянським минулим. Закон України від 9 квітня 2015 р. № 2031-VIII «Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки» забороняв використання

символіки, асоційованої з радянською армією, зокрема георгіївської (гвардійської) стрічки, яка в Росії та країнах-сателітах використовувалася як символ перемоги в Другій світовій війні [181].

Закон № 315 -VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939– 1945 років» змінив підходи до вшанування пам'яті про війну. 8 травня було встановлено «Днем пам'яті та примирення», а 9 травня перейменовано з радянського «Дня Перемоги» на «День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні» [233]. Ці зміни відображали прагнення інтегруватися в європейську традицію комеморації (де 8 травня є ключовою датою вшанування жертв), водночас у досліджуваний період 9 травня зберігало статус державного свята та вихідного дня, що було компромісом для старшого покоління. Остаточний розрив із радянською датою відбувся вже у 2023 році, коли Верховна Рада скасувала святкування 9 травня, встановивши 8 травня єдиним Днем пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні [233].

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що в період 2014–2022 рр. в Україні було сформовано концептуально нову нормативно-правову базу політики пам'яті. Нормотворчість цього періоду відзначалася високою динамічністю та розгорталася у трьох взаємопов'язаних напрямках: правовому визнанні статусу учасників російсько-української війни, законодавчій декомунізації та формуванні нового національного комеморативного календаря.

По-перше, держава юридично закріпила статус захисників України (учасників АТО/ООС, добровольців, учасників Революції Гідності), перетворивши їх на центральних суб'єктів і носіїв новітньої політики пам'яті. По-друге, ухвалення пакета «декомунізаційних законів» (2015 р.) забезпечило нормативний розрив із радянським та російським імперським минулим, заборонивши тоталітарну символіку та легітимізувавши статус борців за незалежність України у ХХ столітті (зокрема ОУН і УПА). По-третє, шляхом ухвалення низки законів та президентських указів було створено новий календар пам'ятних дат (День захисників і захисниць України, День пам'яті захисників

України, Дні пам'яті та примирення), що дозволило синхронізувати українські комеморативні практики з європейськими та остаточно відмежуватися від російського ідеологічного впливу.

Водночас аналіз нормативно-правового забезпечення виявив і низку системних проблем. Головними викликами стали надмірна множинність і розпорошеність законодавчих актів (понад 150 документів лише у ветеранській сфері), складна бюрократизація процедур підтвердження статусу учасника бойових дій та патерналістський підхід до соціального захисту. Окрім того, процес формування календаря пам'ятних дат часто мав ситуативний характер, що вказує на потребу подальшої кодифікації та уніфікації меморіального законодавства.

Попри зазначені прогалини, створена до 2022 року нормативно-правова рамка виконала своє головне завдання – вона інституціоналізувала україноцентричний історичний наратив та перетворила політику пам'яті на невід'ємну складову забезпечення національної безпеки держави в умовах екзистенційного протистояння.

Висновки до другого розділу

У період 2014–2022 рр. в Україні було здійснено масштабну інституційну перебудову у сфері політики пам'яті, що набула характеру багаторівневої системи. На стратегічному рівні інститут Президента забезпечував концептуальне бачення та легітимізацію нового національного наративу, Кабінет Міністрів – нормативне регулювання та координацію профільних відомств. Роль головного ідеологічного та методологічного модератора перебрав на себе реорганізований у 2014 р. УІНП, а новостворене Міністерство у справах ветеранів (2018) інституціоналізувало статус захисника як центральної фігури героїчного наративу. На локальному рівні органи місцевого самоврядування, чий повноваження суттєво розширилися завдяки декомунізаційним законам та

реформі децентралізації, перетворилися на активних суб'єктів меморіальної політики. Важливою рисою досліджуваного етапу стала синергія державних інституцій та громадянського суспільства: трансформація музейного простору засвідчила відхід від радянського монументалізму на користь антропоцентричного виміру війни. Попри системні виклики – дефіцит фінансування, координаційні дисбаланси між відомствами та регіональну нерівномірність – сформована до 2022 року інституційна модель виявилася достатньо адаптивною, щоб забезпечити інституційну готовність до комеморативної діяльності в умовах повномасштабної війни.

В Україні було сформовано концептуально нову нормативно-правову базу політики пам'яті, нормотворчість якої розгорталася у трьох взаємопов'язаних напрямках. По-перше, держава юридично закріпила статус захисників України (учасників АТО/ООС, добровольців, учасників Революції Гідності), перетворивши їх на центральних суб'єктів новітньої політики пам'яті. По-друге, ухвалення пакета декомунізаційних законів (2015 р.) забезпечило нормативний розрив із радянським та російським імперським минулим, заборонивши тоталітарну символіку та легітимізувавши статус борців за незалежність у ХХ столітті. По-третє, було створено новий календар пам'ятних дат (День захисників і захисниць України, День пам'яті захисників України, Дні пам'яті та примирення), що дозволило синхронізувати українські комеморативні практики з європейськими та остаточно відмежуватися від російського ідеологічного впливу. Водночас аналіз виявив і системні проблеми: надмірну множинність законодавчих актів, бюрократизацію процедур підтвердження статусу УБД та ситуативний характер формування календаря. Попри зазначені прогалини, створена до 2022 року нормативно-правова рамка виконала головне завдання – інституціоналізувала україноцентричний історичний наратив та перетворила політику пам'яті на невід'ємну складову забезпечення національної безпеки держави.

Основні положення другого розділу викладено у таких публікаціях автора:

1. Свйонтик О., Терещенко Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2014–2021 роках. Новітня доба. 2024. Вип. 12. С. 18–32.

2. Терещенко Р. Характеристика нормативно-правового забезпечення політики пам'яті в Україні у 2014–2022. Axis Europae. 2025. № 8.

3. Терещенко Р. Інституційні засади формування пам'яті про російсько-українську війну 2014–2022 років. У: Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки. Том III / [ред.: В. Ільницький, М. Галів]. Київ – Дрогобич – Львів – Переяслав – Ужгород – Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2025. С. 90–92.

РОЗДІЛ 3.

НАПРЯМКИ МЕМОРІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЩОДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

3.1. Місця пам'яті як інструмент меморіалізації російсько-української війни 2014–2022 рр.

Організаційно-правові засади – інституційна архітектура УІНП та Мінветеранів, декомунізаційне законодавство та правове визнання статусу захисників – визначали нормативні рамки, в межах яких здійснювалася меморіальна політика. Однак між законодавчим актом і його суспільним втіленням існує дистанція, яку заповнюють конкретні матеріальні практики.

Маркування символічного простору є матеріальним втіленням політики пам'яті, що трансформує абстрактні наративи у конкретні об'єкти повсякденного досвіду. Застосовуючи концепцію П'єра Нора, розглянуту в підрозділі 1.2, до таких «місць пам'яті» ми відносимо: топоніми, пам'ятники, меморіальні дошки, військові поховання та мурали. На відміну від владних комеморацій, які мають епізодичний або щорічний характер, просторове маркування створює тривалу, безперервну присутність пам'яті війни в міському та сільському ландшафтах. У контексті гібридної агресії трансформація простору виступає ключовим елементом мнемонічної безпеки держави, оскільки захист фізичних кордонів неминуче супроводжується захистом кордонів символічних.

Аналіз меморіальних практик можна структурувати за трьома аналітичними вимірами: інституційним (хто ініціює та реалізує – держава чи громада), просторовим (географія поширення та регіональна специфіка) і темпоральним (логіка послідовності – від очищення радянської спадщини до творення нового героїчного наративу).

Правове визнання учасників війни на практиці вимагало створення чітких інституційних механізмів фіксації пам'яті про полеглих. Як зазначають автори

посібника «Формування засад політики пам'яті в Україні щодо сучасної російсько-української війни», матеріально-культурна складова меморіалізації включає розробку проєктів і встановлення меморіалів, а також облік, фіксацію та впорядкування кладовищ полеглих захисників [85, с. 24]. Для цього УІНП започаткував і вів базу даних захисників України, які загинули під час проведення АТО/ООС. Динаміка цього обліку засвідчує системність інституційної роботи (таблиця 1) [68, 69, 70, 71, 72, 73].

Таблиця 1.

Динаміка обліку загиблих захисників України та секторів військових поховань (2015–2021 рр.)

Рік	Кількість Загиблих	Секторів поховань	Похованих у секторах
2015	2 600	260	820
2016	3 403	436	1 135
2017	3 889	458	1 374
2018	4 138	505	1 568
2019	4 315	523	1 636
2020	4 405	523	1 694
2021	4 496	528	1 726

Паралельно велась робота над стандартизацією меморіальних практик: було розроблено проєкт типового надгробку для могил загиблих бійців АТО/ООС, який мав стати уніфікованим взірцем вшанування на секторах військових поховань по всій країні [254]. Така систематизація перетворювала статистику втрат на впорядкований простір персоналізованої національної скорботи.

Інституціоналізація меморіальних практик завершувалася нормативним оформленням ритуалів вшанування. Ще у 2011 році Верховна Рада ухвалила постанову «Про Національне військове меморіальне кладовище», проте питання

залишалося нереалізованим [218]. Лише у лютому 2016 року було оновлено склад організаційного комітету, до якого увійшли представники ключових міністерств та УІНП, а працівники Інституту розробили Концепцію кладовища [69]. Водночас з 2019 року УІНП спільно з Міноборони та громадськими організаціями працював над розробкою військового поховального ритуалу, який було затверджено Законом № 1622-IX від 2 липня 2021 року. Закон запроваджував новий взірць церемонії з музичними сигналами «Пам'ять» і «Шана», схемою розміщення почту та складання Державного Прапора [186]. Ці нормативні акти фіксували перехід від стихійних практик поховання до державного стандарту вшанування, який поєднував національну символіку з військовою традицією.

Паралельно з інституціоналізацією поховальних практик відбувалася масштабна трансформація існуючого символічного простору. Як було зазначено у підрозділі 2.2, правову базу для декомунізації символічного простору забезпечив пакет законів від 9 квітня 2015 р., зокрема Закон № 317-VIII.

Просторовий вимір меморіалізації виявляє регіональну асиметрію, зумовлену як різною інтенсивністю бойових дій, так і відмінною «географією болю». Найбільша концентрація пам'ятників Героям Небесної Сотні фіксується у Центральній і Західній Україні – там, де Революція Гідності стала точкою масової мобілізації (Львів, Житомир, Хмельницький, Біла Церква, Полтава). Водночас у регіонах, безпосередньо залучених до збройного конфлікту, практика меморіалізації тяжіла до увічнення загиблих учасників АТО/ООС. Цю асиметрію підтверджують і дані декомунізації: найбільша кількість перейменованих населених пунктів зосереджена саме у східних областях – Донецькій (109), Харківській (103) та Дніпропетровській (97), – де радянська топоніміка була найщільнішою, тоді як у Галичині та на Волині декомунізувати було практично нічого [53]. Ця географія символічного очищення сама по собі є картою радянської присутності в Україні

Згідно з даними Українського інституту національної пам'яті, протягом 2015–2016 рр. було перейменовано понад 51 тисячу об'єктів топоніміки України, 991 населений пункт, а також демонтовано близько 2,5 тисячі пам'ятників та пам'ятних знаків, що містили символіку комуністичного тоталітарного режиму [166]. Серед найбільших міст, що змінили назви: Кіровоград – Кропивницький, Дніпропетровськ – Дніпро, Кіровськ – Голубівка, Комсомольськ – Горішні Плавні, Артемівськ – Бахмут, Червоноармійськ – Покровськ, Дмитров – Мирноград [53].

Дослідниця Людмила Кравченко, аналізуючи перейменування 32 українських міст, визначила провідні принципи номінації [111]. Більше двох третин населених пунктів отримали свої колишні назви або назви тих сіл чи хуторів, на базі яких вони колись виникли (відновлення історичної пам'яті). Інші 37,5% отримали нові назви, добрані за орієнтаційно-просторовим і фізико-географічним принципами, беручи за основу гідроніми, ергоніми та ойконіми.

Слід згадати і так званий «ленінопад» – стихійний демонтаж пам'ятників Леніну, що розпочався під час Революції Гідності у лютому 2014 року, – став символом розриву з радянським минулим. Якщо спочатку це був акт громадського протесту, то після прийняття законів 2015 року процес набув офіційного характеру. Було демонтовано понад 1300 пам'ятників Леніну, що стояли практично в кожному райцентрі [22]. Декомунізацію можна назвати актом організованого «колективного забування» у термінах Коннертона – цілеспрямованого вилучення з публічного простору символів, які підтримували радянський наратив і легітимізували імперську присутність. Однак це забування мало конструктивний характер: очищення символічного простору від радянської спадщини створювало передумови для його наповнення новим змістом – меморіалізацією захисників незалежності.

Принципово іншою за природою була так звана «іменна» меморіалізація - перейменування населених пунктів на честь загиблих захисників. На відміну від декомунізації, яка була актом правового розриву з минулим, ці перейменування

твори́ли новий герої́чний наратив. За даними УІНП, сім населених пунктів отримали нові назви на честь своїх уродженців-військовослужбовців, які загинули в АТО. Зокрема, село Жовтневе Волинської області було перейменоване на Сусваль – на честь солдата 51-ї механізованої бригади Петра Сусваля, який помер 2 вересня 2014 року від поранення у бою за Савур-Могилу; село Панфілівка Запорізької області стало Ільїним – на честь сержанта 93-ї окремої механізованої бригади Віталія Ільїна, загиблого 29 серпня 2014 року під Іловайськом; а Червоний Лиман Дніпропетровщини – Добропасовим, на честь старшого солдата 25-ї повітряно-десантної бригади Сергія Добропаса, загиблого в літаку Іл-76, збитому над Луганськом 14 червня 2014 року. Два населені пункти на тимчасово окупованій території Донеччини також перейменовано на честь загиблих поруч із ними воїнів: Ленінське стало Ужівкою – на честь капітана «Азову» Степана Криворученка, а Красний Пахар – Ступаковим, на честь лейтенанта Івана Ступака, загиблого в боях за Дебальцеве [44]. Ці перейменування перетворювали абстрактну карту на персоналізований простір пам'яті, де назва села є постійним нагадуванням про жертву конкретної людини.

Іншим аспектом динаміки символічного простору було створення нових місць пам'яті на місці або замість відкинутих решток комуністичного минулого. Якщо декомунізація і «іменна» топоніміка трансформували назви та демонтували пам'ятники, то наступний етап – спорудження меморіальних об'єктів – наповнював очищений простір новим змістом.

Пам'ятники Героям Небесної Сотні стали одними з перших масових проявів нової меморіальної культури України. Уже в 2014–2016 рр. у різних містах країни з'явилися монументи, присвячені загиблим активістам Майдану. У Полтаві в квітні 2014 р. група молодих художників організувала перший пам'ятник «Небесній сотні» на фасадній стороні під написом, зобразивши Божу матір з накидкою у вигляді державного прапора [293]. У Житомирі 23 серпня 2017 р. було урочисто відкрито пам'ятник Героям Небесної Сотні роботи

подружжя скульпторів Юлії Герез-Гладкої та Петра Гереза, встановлений перед будівлею Житомирської ОДА [154].

У Хмельницькому в 2017 році було споруджено пам'ятник Героям Небесної Сотні роботи скульпторів Миколи Мазура та Романа Албула, який обійшовся міській владі у 4,3 млн грн (див. Додаток Б, рис. Б.3) [280]. Монумент було урочисто відкрито на День Незалежності і присвячено десятком героям Небесної сотні з Хмельницької області. У Білій Церкві в 2016 р. встановлено пам'ятник роботи скульптора Олександра Виговського, який сам був активним учасником Революції Гідності (див. Додаток Б, рис. Б.4) [153]. Скульптура зображує трьох протестувальників у касках, двоє з яких мають щити зі слідами від куль, а третій кидає пляшку з коктейлем Молотова, включаючи також образ Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Особливо масштабний меморіал пам'яті Героїв Небесної Сотні було створено у Львові на перехресті вулиць Максима Кривоноса та Замкової. Повна вартість проєкту становила майже 20 млн гривень, а сам меморіал включає стелу з 107 вигравійованими табличками із портретами загиблих [109]. На кожному портреті вказано імена, прізвища, дати народження та смерті, а також гасло кожного Героя Небесної Сотні, причому в спеціальний отвір можна вставити квітку. У Покровську Донецької області в 2023 р. встановлено пам'ятник заввишки понад 4 метри й вагою понад 8 тонн роботи скульптора Бориса Данилюка [156]. Приклад Покровська засвідчує, що наративи Майдану і АТО поступово зливалися в єдиний символічний простір захисту незалежності, а регіональна асиметрія меморіалізації не була абсолютною межею.

Водночас із початком збройного конфлікту на Донбасі процес меморіалізації набув нових рис, пов'язаних з необхідністю увічнення пам'яті загиблих військових та учасників антитерористичної операції. Уже в 2014–2015 роках почали з'являтися перші меморіальні дошки та пам'ятники загиблим захисникам. За даними Міністерства у справах ветеранів, з початку військових дій і до 2020 р. в Україні встановлено 3287 меморіальних дощок загиблим, що

свідчить про усталення даної комеморативної практики серед українського населення(див. Додаток Б, рис. Б.2) [131]. Це підтверджують і дані «Зеленої книги політики пам'яті»: 69,6% українських громад обрали меморіальні дошки основною формою вшанування, а 66,4% перейменування вулиць, що засвідчує загальнонаціональне охоплення процесу попри його регіональну специфіку [74].

Стіна пам'яті полеглих за Україну біля Михайлівського Золотоверхого монастиря стала найбільш відвідуваним меморіалом війни у Києві. Початково, така стіна з'явилася на початку липня 2014 року на стіні Центрального будинку офіцерів ЗСУ біля входу до Національного військово-історичного музею України. Стіна мала вигляд банера розміром 6,6 x 4 м з фотографіями та короткими біографіями 206 українських вояків, які загинули у березні– червні 2014 р (див. Додаток Б, рис. Б.5). За згодою та благословенням Київського патріарха Філарета у серпні 2015 року на чотирьох секціях муру Михайлівського Золотоверхого монастиря через брак місця було створено стіну пам'яті на пластиковій основі. На момент відкриття стіна мала близько 800 світлин. У квітні 2017 року пластикову конструкцію замінили на металеву, продовживши стіну до 11-ти секцій муру. На той час там розміщувалося близько 3 тисяч світлин загиблих [149]. 20 серпня 2020 р. предстоятель ПЦУ Митрополит Епіфаній освятив оновлені стенди Стіни пам'яті, на яких було розміщено майже 4,5 тисяч нових світлин. Оновлення стало можливим завдяки роботі волонтера Павла Нетьосова, який разом з командою провів масштабну роботу зі звірення даних загиблих, спілкування з родичами, підготовки фотографій [175]. Історія Стіни пам'яті ілюструє гібридну модель комеморації, де низова ініціатива (волонтери, родини загиблих), інституційна підтримка (церква) та державне визнання поступово інтегруються, створюючи офіційний меморіал, який зберігає автентичність громадської ініціативи.

Протягом 2014–2022 років Стіна пам'яті набула статусу важливого місця вшанування полеглих для іноземних делегацій, які відвідували Київ. Покладання квітів біля стіни стало символічним жестом підтримки України у боротьбі проти

агресії. Офіційні делегації різних країн, які приїжджали до Києва, клали квіти та ставили свічки до Стіни пам'яті. окремим, знаковим став візит Державного секретаря США Ентоні Блінкена у травні 2021 р., який разом із Митрополитом Епіфанієм вшанував пам'ять полеглих біля стін Михайлівського Золотоверхого монастиря [19].

Особливе місце в системі меморіалізації займають військові кладовища та спеціалізовані меморіали учасникам АТО/ООС. На Личаківському цвинтарі у Львові створено Меморіал Героїв, які загинули в російсько-українській війні (Поле Почесних поховань №76), де здійснюються поховання військовослужбовців різних силових структур (див. Додаток Б, рис. Б.6) [127]. У Києві наприкінці літа 2021 р. в роковини Іловайської трагедії 29 серпня було відкрито Меморіал пам'яті загиблим киянам-учасникам АТО/ООС [129]. У Черкасах на площі Слави відкрито Меморіальний комплекс загиблим Героям, які віддали свої життя за незалежність та територіальну цілісність України (див. Додаток Б, рис. Б.7) [267].

Важливою складовою маркування символічного простору стало створення стел пам'яті на місцевому рівні. У Бородянці за ініціативи місцевої ветеранської спілки та підтримки селищної ради відкрили Стелу пам'яті «Нашим землякам-захисникам України, загиблим у зоні АТО/ООС», де полеглих героїв згадали поіменно (див. Додаток Б, рис. Б.8) [257]. Подібні меморіали створювали практично в кожній територіальній громаді, де були втрати серед військовослужбовців, що демонструвало інституціалізацію пам'яті на рівні місцевого самоврядування.

Паралельно з офіційними меморіалами активно розвивалися стихійні форми меморіалізації та вуличне мистецтво, які ініціювали незалежні митці та волонтери без прямої вказівки зверху. Яскравим прикладом маркування простору у зоні конфлікту став мурал «Вчителька» в Авдіївці, створений у 2016 р. австралійським художником Гвідо ван Хелтенем на стіні розбомбленого житлового будинку (див. Додаток Б, рис. Б.12). Ідея створення належала

міжнародній арт-групі в рамках проекту «Art United Us» з метою привернути увагу світової спільноти до війни на Сході України. Мурал, на якому зображено портрет місцевої вчительки української літератури, став символом мирного життя на лінії фронту та культурного спротиву агресії [8].

Мурали періоду 2014–2022 рр. відображають не лише конкретні події війни, але й загальні настрої суспільства. Показовим прикладом стала поява у Києві в 2015 році муралу з портретом Сергія Нігояна – першої жертви Революції Гідності. Робота португальського художника Алешандре Фарту (Vhils), створена в сквері Небесної Сотні, стала символом «очей пам'яті», що спостерігають за змінами в країні (див. Додаток Б, рис. Б.13) [260]. Знаковим став мурал «Мілана», створений українським художником Сашею Корбаном у 2018 році в Маріуполі (див. Додаток Б, рис. Б.14). На стіні 15-поверхового будинку на проспекті Миру було зображено портрет шестирічної Мілани Абдурашитової, яка у 2015 році під час обстрілу мікрорайону «Східний» втратила матір і ногу. Цей образ став символом вразливості мирного населення та нагадуванням про жертви російської агресії, перетворивши житловий будинок на місце пам'яті [261].

Харківські художники, зокрема творча група «Kailas-V», почали звертатися до тем, за які раніше не бралися: військової історії та національної пам'яті. Яскравим прикладом став створений ними у січні 2019 р. масштабний стінопис «Герої Крут» у м. Києві, що візуалізував спадкоємність боротьби за незалежність [18].

Для систематизації цього масиву візуального мистецтва 2016 р. стартував масштабний міжнародний проєкт «Art United Us». Його амбітною метою було об'єднати 200 художників з усього світу для створення «кільця миру», що мало привернути увагу світової спільноти до проблеми війни та агресії через художні образи. Хоча проєкт не було реалізовано в повному запланованому обсязі, він подарував Києву та іншим містам низку знакових стінописів, перетворивши муралізм на інструмент публічної дипломатії [263].

Маркування символічного простору в малих містах України мало свою специфіку, яка проявлялася у виразно персоналізованих формах меморіалізації, зорієнтованих на конкретних місцевих героїв. На думку О. Гриценка, локальні практики перейменувань і встановлення пам'ятних знаків поза столицею значною мірою залежали від ініціативи місцевих громад і часто пов'язувалися з постатями, значущими насамперед для конкретної спільноти, а не лише з «канонічним» загальнонаціональним пантеоном [42, с. 143–150]. Яскравим прикладом є місто Звенигородка на Черкащині: тут символічний простір трансформувалася через «земляцтво» – у центрі міста було встановлено пам'ятний знак, а на фасаді школи-інтернату відкрито меморіальну дошку колишньому учневі, загиблому учаснику АТО Михайлу Нетесюкю (див. Додаток Б, рис. Б.9). У таких випадках абстрактний патріотизм поступався місцем скорботі конкретної громади за своїм членом, що робило комеморацію емоційно ближчою для мешканців [259]. Подібний характер мала меморіалізація у селі Калачківці на Кам'янецьчині, де напередодні нового навчального року на фасаді місцевої школи відкрили меморіальну дошку загиблому в зоні АТО Сергію Клименку; участь у церемонії взяли односельці, та його побратими, що підкреслювало зв'язок між фронтом і локальною спільнотою (див. Додаток Б, рис. Б.10) [142]. На Буковині аналогічну модель увічнення реалізовано в селі Коболчин, де на будівлі місцевої школи встановлено меморіальну дошку Степанові Загребельному – випускникові закладу, який добровольцем пішов на фронт і загинув у складі 93-ї окремої механізованої бригади; відкриття дошки за участі матері, представників ветеранської організації «Братське плече» та місцевого духовенства перетворило шкільний простір на осердя колективної пам'яті громади про «свого» героя (див. Додаток Б, рис. Б.11) [141].

Процес маркування символічного простору супроводжувався активною діяльністю громадських організацій та ініціативних груп. Часто ініціаторами встановлення пам'ятників та меморіальних дощок виступали родини загиблих, бойові побратими, ветеранські організації та місцеві громади. Яскравим

прикладом низової ініціативи став проєкт «Книга пам'яті полеглих за Україну», започаткований волонтерами ще у 2014 році. Зібрана ними база даних стала основою для створення «Стіни пам'яті» на стінах Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві – спільного проєкту церкви, волонтерів та родин загиблих, який випередив офіційні державні меморіали [103]. Це свідчить про те, що потреба в меморіалізації виходила знизу, від самого суспільства, і лише згодом отримувала офіційне оформлення та підтримку [126]. Така низова ініціативність має в Україні глибоку історичну традицію. Як показав В. Ільницький (2024), досліджуючи комеморативні практики українців Галичини 1920 – 1950-х рр., в умовах окупації селяни насипали символічні могили, встановлювали хрести з національною символікою всупереч офіційним заборонам. Цей досвід резонує з подіями 2014–2022 рр. [86, с. 188].

Особливою рисою маркування символічного простору в період 2014–2022 років стала його демократичність та інклюзивність. На відміну від радянських практик меморіалізації, де рішення приймали централізовано, нові меморіальні об'єкти часто створювали за ініціативи місцевих громад через відкриті архітектурні конкурси. Показовим кейсом став Меморіал Героїв Небесної Сотні у Львові, відкритий 2019 р. Його простір організовано не як «п'єдестал для поклоніння», а як публічний простір із терасами та оглядовими майданчиками, що інтегрує пам'ять у повсякденне життя міста (див. Додаток Б, рис. Б.1). Це забезпечило більшу відповідність меморіалів реальним потребам та настроям суспільства [128].

Соціальні функції нових меморіальних об'єктів були широкими: не лише увічнення пам'яті, а й місця проведення патріотичних заходів, центри громадського життя, точки консолідації спільноти навколо національних цінностей. Дні пам'яті, урочистості з нагоди річниць, покладання квітів формували новий календар національної пам'яті та нові ритуали громадянського життя [78].

Меморіальні об'єкти періоду 2014–2022 рр. також виконували важливу педагогічну функцію, особливо для молодого покоління. Вони стали матеріальними носіями історичної пам'яті, а багато з них перетворилися на обов'язкові пункти шкільних екскурсій та місця проведення «Уроків мужності». Ця практика була інституалізована Міністерством освіти і науки України, яке, починаючи з серпня 2014 року, рекомендаційними листами заохочувало відвідування місць пам'яті героїв АТО та проведення зустрічей із ветеранами безпосередньо біля меморіалів [228].

Процес маркування символічного простору в період 2014–2022 років не був позбавлений дискусій та суперечок. Питання вибору місць для встановлення пам'ятників, їх художнього вирішення та фінансування часто ставали предметом гострих громадських дебатів.

Одним із найбільш показових прикладів – конфлікт в Одесі навколо пам'ятника «Засновникам Одеси» (центральною фігурою якого була Катерина II). Попри війну, місцева влада тривалий час опиралася демонтажу імперського символу, апелюючи до «історичної традиції», натомість патріотична громадськість розглядала його як маркер «руського міра». Протистояння супроводжувалося численними петиціями, акціями протесту та перформансами з обливанням фарбою, аж доки в грудні 2022 р. пам'ятник не було остаточно демонтовано [21].

Інший тип дискусії – між потребою у меморіалізації та необхідністю встановлення справедливості – виник у Києві навколо будівництва Національного меморіалу Героїв Небесної Сотні на вулиці Інститутській. Роками реалізація проєкту-переможця міжнародного конкурсу блокувалася через заборону Офісу Генерального прокурора змінювати ландшафт, оскільки вулиця мала статус місця злочину, де тривали слідчі експерименти у справах розстрілів на Майдані [38].

У Харкові тривав конфлікт щодо інтерпретації постаті радянського маршала Георгія Жукова. Міська влада на чолі з Геннадієм Кернесом

неодноразово намагалася повернути проспекту Петра Григоренка ім'я Жукова та відновити його погруддя, використовуючи шпарини в законі про декомунізацію (трактуючи Жукова як визволителя, а не партійного діяча). Це призводило до «війни пам'ятників», коли активісти демонтували бюст, а комунальні служби його відновлювали, що тривало аж до 2022 р. [266].

Міжнародний контекст маркування символічного простору в Україні включав як підтримку з боку західних партнерів, так і активну участь діаспорних спільнот. Деякі меморіальні проєкти отримували методологічну та інституційну допомогу від міжнародних організацій. Яскравим прикладом може слугувати відкриття в Україні представництва міжнародного «Музею воєнного дитинства» (War Childhood Museum), який трансформував особисті речі дітей, постраждалих від війни на Сході, у символічні об'єкти пам'яті, використовуючи методологію музейної роботи з травмою, апробовану в Боснії і Герцеговині [134].

Водночас відбувався процес розширення географії української пам'яті через встановлення монументів за кордоном. У вересні 2015 р. в місті Блумінгдейл (штат Іллінойс, США) було відкрито перший у Сполучених Штатах пам'ятник Героям Небесної Сотні, що став маркером української присутності в американському публічному просторі [265]. Подібні ініціативи реалізовували і в Європі, зокрема в місті Брага (Португалія), де було відкрито пам'ятний знак героям АТО та Небесної Сотні, що демонструвало солідарність української діаспори та глобальний вимір національної пам'яті [79].

Отже, проаналізований масив меморіальних практик дозволяє систематизувати маркування символічного простору за трьома аналітичними вимірами. Інституційний вимір виявляє характерну для досліджуваного періоду гібридну модель: держава задавала нормативні рамки (декомунізаційне законодавство, фінансування офіційних меморіалів), тоді як громадські ініціативи – родини загиблих, ветеранські організації, волонтери – нерідко випереджали офіційні структури і створювали автентичніші форми вшанування (Стіна пам'яті, Книга пам'яті). Просторовий вимір засвідчує, що процес охопив

ую територію країни, проте мав регіональну специфіку: на Заході домінували пам'ятники Героям Небесної Сотні та символи Революції Гідності, на Сході – меморіали учасникам АТО/ООС, а в малих містах персоналізований характер комеморації забезпечував глибший емоційний зв'язок із громадою, ніж загальнонаціональні проєкти. Темпоральний вимір є, мабуть, найважливішим для розуміння логіки досліджуваного процесу: декомунізаційна топоніміка (очищення від радянської спадщини) і «іменна» меморіалізація (вшанування загиблих 2014–2022 рр.) хоча і збігалися хронологічно, мали різну природу – перша була актом правового розриву з минулим, друга – актом творення нового героїчного нарративу.

Водночас процес маркування символічного простору не був позбавлений суперечностей: конфлікти навколо демонтажу імперських символів (Одеса), блокування меморіальних проєктів (вул. Інститутська у Києві) та «війна пам'ятників» (Харків) засвідчують, що меморіальна політика залишалася полем змагання різних версій пам'яті впродовж усього досліджуваного періоду.

Якщо місця пам'яті утворювали матеріально-просторову основу меморіальної політики, то їх символічне наповнення значною мірою визначалося державною символікою та нагородною системою, що аналізується в наступному підрозділі.

3.2. Державна символіка та нагородна система як практика вшанування пам'яті

Створення системи державних нагород для учасників війни стало однією з першочергових відповідей держави на виклик збройної агресії Росії. На першому етапі (2014–2015) держава реагувала переважно через наявний інструментарій – нагородження вже існуючими державними нагородами, передусім орденом Богдана Хмельницького. Цей орден, заснований у 1995 році, має три ступені й вручається за особливі заслуги у захисті державного суверенітету,

територіальної цілісності, у зміцненні обороноздатності та безпеки України [204]. З початком бойових дій на Донбасі орден набув масового характеру: ним нагороджували рядових військовослужбовців за участь у конкретних боях, молодших командирів – за керівництво підрозділами в умовах безпосереднього вогневого контакту, старших офіцерів – за успішне планування та проведення операцій. Символічно значущим є сам вибір центральної постаті: Богдан Хмельницький як гетьман, що очолив національно-визвольну війну XVII століття, уособлює ідею боротьби за державність і суверенітет. Це вписувало сучасних захисників у тяглість українського національно-визвольного руху та формувало символічний зв'язок між епохами.

Другий етап (2015–2016) ознаменувався створенням спеціалізованих нагород, безпосередньо пов'язаних з антитерористичною операцією. 16 липня 2015 р. Генеральний штаб Збройних Сил України запровадив нагрудний знак «Учасник АТО», яким нагороджували військовослужбовців, що безпосередньо брали участь у бойових зіткненнях у зоні АТО [212]. Хоча ця нагорода не є державною у формальному сенсі, її заносять до особової справи військовослужбовця та фіксують у військовому квитку, що підкреслює її вагу як маркера ветеранської ідентичності. Водночас юридичною підставою для отримання соціальних пільг був не нагрудний знак, а офіційний статус учасника бойових дій, що створювало розбіжність між символічним і правовим визнанням. Медаль «Захиснику Вітчизни» як державну нагороду України було засновано ще 1999 р., а в контексті сучасної війни її статус і дизайн було оновлено Указом Президента № 41/2015 від 30 січня 2015 р., що розширило можливості відзначення осіб, причетних до захисту державних інтересів [192].

Ключовим актом другого етапу стали два укази Президента від 17 лютого 2016 року. Першим було засновано відзнаку Президента України «За участь в антитерористичній операції» (Указ № 53/2016), яку вручали військовослужбовцям та працівникам правоохоронних органів, котрі безпосередньо брали участь у проведенні АТО в Донецькій та Луганській

областях. Того ж дня було запроваджено відзнаку Президента України «За гуманітарну участь в антитерористичній операції», яку вручали працівникам підприємств, установ та організацій, іншим особам, що забезпечували проведення АТО та здійснювали волонтерську діяльність, перебуваючи безпосередньо в районі проведення операції [193]. Включення цивільних осіб, волонтерів і медиків до системи нагородження засвідчило визнання державою ролі недержавних акторів у підтримці військових зусиль. Цією відзнакою були нагороджені, зокрема, волинські капелани ПЦУ, психологиня Марта Пивоваренко та парамедикиня Юлія Паєвська (позивний «Тайра»), що розширювало коло тих, кого держава визнавала суб'єктами героїчного нарративу війни.

За період АТО були запроваджені президентські відзнаки, спеціально прив'язані до АТО: «За участь в антитерористичній операції» та «За гуманітарну участь в антитерористичній операції» (обидві – 17.02.2016). Натомість у доступних публічних переліках нових нагород 2018–2022 рр. не простежується окрема державна/президентська відзнака, прямо маркована як відзнака саме за участь в ООС (станом на завершення 2022 р.). У США для учасників кампаній в Іраку та Афганістані було запроваджено окремі кампанійні медалі (Iraq Campaign Medal та Afghanistan Campaign Medal), що демонструє практику виокремлення конкретних театрів бойових дій у нагородній системі [308].

Найвищою формою державного визнання героїзму стало присвоєння звання Героя України з врученням ордена «Золота Зірка». За період від початку збройної агресії Росії у 2014 р. до лютого 2022 р. це звання було присвоєно понад 150 особам, причому більшість нагороджень відбулася посмертно [72]. Географія нагороджених охоплює практично всі регіони України – серед удостоєних «Золотої Зірки» вихідці з Житомирщини, Львівщини, Дніпропетровщини, Запоріжжя, Харківщини, Сумщини та інших областей. Такий регіональний спектр нагороджених спростовує нарратив про «громадянську війну на Донбасі», який активно просувала російська пропаганда,

і демонструє, що захист державного суверенітету став справою всієї нації. Сам орден «Золота Зірка», що візуально відтворює радянський прототип, але наповнюється новим змістом – визнанням подвигу в боротьбі проти саме того спадкоємця СРСР, який створив цю нагороду, – є прикладом символічної «реапропріації»: запозичення форми із принциповою зміною значення.

Серед конкретних прикладів, що ілюструють формування нового героїчного пантеону, – нагородження генерал-лейтенанта Андрія Ковальчука, начальника штабу, першого заступника командувача високомобільних десантних військ ЗСУ, який отримав звання Героя України Указом Президента № 347/2016 від 23 серпня 2016 р. за особисту мужність, героїзм і високий професіоналізм [221]. Олександр Лавренко, уродженець Харкова, танкіст, удостоєний звання Героя України посмертно, став символом жертвності танкових підрозділів, що зазнали значних втрат у найзапекліших боях на Донбасі [224]. Полковник Євген Сидоренко, уродженець Мелітополя Запорізької області, під час боїв на Луганщині був контужений і зазнав переломів, проте разом з пораненими членами екіпажу подолав близько 30 км і вийшов з оточення зі зброєю; після лікування ще тричі вирушав у зону АТО [244]. Андрій Снітко – наймолодший серед нагороджених цього періоду – загинув у віці 18 років, а звання Героя України йому було присвоєно двома роками пізніше, що засвідчує запізність, але невідворотність офіційного визнання подвигу навіть наймолодших захисників [222].

Особливе місце в цьому пантеоні посідає Василь Сліпак – всесвітньо відомий оперний співак Паризької національної опери, баритон, який мав блискучу міжнародну кар'єру, проте добровольцем пішов на фронт і загинув від кулі снайпера 29 червня 2016 р. поблизу Дебальцевого. Присвоєння йому звання Героя України (посмертно) Указом Президента № 349/2016 перетворило його постать на символ поєднання культури і жертвності, «високого мистецтва і високого подвигу» [223]. Історія Сліпака набула широкого міжнародного резонансу та стала предметом документальних фільмів, що додатково посилює

її роль у формуванні міжнародного образу української боротьби. Окремий символічний ряд формувала героїчна оборона Донецького аеропорту (26 травня 2014 – 22 січня 2015 рр.), під час якої загинули 100 воїнів, а п'ятьом із них було присвоєно звання Героя України посмертно. Захисники аеропорту, яких за стійкість і незламність назвали «кіборгами», стали одним із найпотужніших символів опору російській агресії [1].

Ці приклади демонструють широкий віковий, професійний і регіональний спектр нагороджених: від 18-річних солдатів до досвідчених генералів, від кадрових військових до оперних співаків, що добровольцями вирушили на фронт. Така різноманітність засвідчує формування нового типу героїзму, який не обмежується військово-професійним полем, а охоплює всю палітру суспільного життя нації.

Формування нового комеморативного календаря стало стратегічно важливим напрямом політики пам'яті. Радянські свята, що символізували спільне минуле з Росією-агресором, втратили легітимність і потребували заміни на нові дати, які б відображали українську національну перспективу. Ключовими для цього календаря стали День Героїв Небесної Сотні (20 лютого), День українського добровольця (14 березня), День пам'яті та примирення (8 травня), День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України (29 серпня), та День захисника України (14 жовтня).

Як було зазначено в підрозділі 2.2, правовою основою Дня захисника України став Указ № 806/2014. Проте критично важливим є те, як це свято наповнювалося конкретними практиками вшанування протягом 2014–2022 рр. Вибір дати не був випадковим: 14 жовтня Православна церква відзначає свято Покрови Пресвятої Богородиці, яке в українській традиції асоціюється із захистом та обороною. Крім того, саме 14 жовтня 1942 року була офіційно створена Українська повстанська армія, що додавало даті історичного контексту боротьби за незалежність [201]. Символіка вибору дати була очевидною: відмова

від 23 лютого – Дня радянської армії та флоту – означала розрив із радянською військовою традицією та утвердження власної, української, ідентичності збройних сил. Закон України №238-VIII, від 5 березня 2015 р. встановив 14 жовтня неробочим днем, надаючи йому статусу офіційного державного свята [189].

Характерно, що новину про встановлення Дня захисника Президент П. Порошенко оголосив у контексті ширшої риторики розриву з радянською спадщиною. У промові на День Незалежності 24 серпня 2014 року він заявив: «Ми більше ніколи не святкуватимемо цей день за військово-історичним календарем сусідньої країни. Ми вшановуватимемо захисників нашої Батьківщини, а не чужої!» [167]. Ця промова засвідчила, що встановлення нового свята було частиною свідомого курсу на формування окремої від Росії військової ідентичності.

Закон України № 238-VIII від 5 березня 2015 р. встановив 14 жовтня неробочим днем, надаючи йому статусу повноцінного офіційного державного свята [189]. Перше масштабне святкування 14 жовтня 2015 року минуло під гаслом «Сила нескорених». Центральними елементами комеморації стали президентські церемонії вшанування біля меморіалів – Стіни пам'яті на Михайлівській площі та Парку Слави у Києві, – виставка військової техніки, військові урочистості у частинах та масові заходи в регіонах [68]. Уже на першому святкуванні окреслилися базові компоненти ритуалу: покладання квітів, хвилина мовчання, церковна відправа, вшанування ветеранів та родин загиблих – елементи, що з часом стали відтворюватися по всій країні і набули характеру канонічної форми меморіальної практики.

Соціологічне опитування групи «Рейтинг» у жовтні 2017 року зафіксувало, що 59 % українців підтримували святкування Дня захисника саме 14 жовтня, тоді як 32 % виявилися незадоволеними цим святом, а 27 % – проти самої дати [335]. Ці дані засвідчують, що попри неповний консенсус, більшість суспільства прийняла нове свято впродовж перших трьох років його

Важливим етапом еволюції свята стало прийняття Верховною Радою Закону № 1643-IX від 1 червня 2021 р., яким його було перейменовано на «День захисників і захисниць України». У пояснювальній записці до законопроекту ініціатори обґрунтували рішення тим, що «мова є важливим кодом, через який формується бачення суспільства про історію, культуру та традиції свого народу», тому «вживання коректних назв дозволяє адекватно відобразити роль обох статей – і жінок, і чоловіків – у боротьбі за незалежність та територіальну цілісність України». Цей крок був відповіддю на дедалі більшу роль жінок у Збройних Силах: до 2021 року в ЗСУ служило близько 30 тисяч жінок, що складало приблизно 4,5 % від загальної чисельності військовослужбовців [191].

.Гендерно інклюзивна назва свята символізувала визнання їхнього внеску та розширення традиційного образу військового захисника.

Другою ключовою датою нового календаря став День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність. Це свято було встановлено 23 серпня 2019 р. указом Президента №621/2019. Вибір дати безпосередньо пов'язаний з Іловайською трагедією – одним із найтрагічніших епізодів збройного конфлікту до повномасштабного вторгнення. 29 серпня 2014 р. о 8:15 ранку колони українських військових почали організований рух за попередньо домовленим з російською стороною маршрутом так званого «зеленого коридору». Однак регулярні російські війська, що вторглися на територію України, відкрили вогонь, розстрілявши українських військових і порушивши всі домовленості. За офіційними даними, під час Іловайської операції та подальшого розстрілу в «зеленому коридорі» загинули 366 українських воїнів, 429 отримали поранення, 300 потрапили в полон [83].

Символом Дня пам'яті захисників України став соняшник, оскільки шлях українських воїнів пролягав через дозрілі соняшникові поля, де російські війська розстріляли колони, що виходили з «зеленого коридору» [84]. Цей символ, народжений із конкретного ландшафту трагедії, перетворився на універсальний знак пам'яті й скорботи. У 2019–2022 рр. навколо соняшника розвинулася

система комеморативних практик: висаджування цих квітів біля меморіалів загиблим, організація виставок дитячих малюнків із зображенням соняшників, роздавання паперових квітів учасникам церемоній, використання цього образу в оформленні офіційних заходів [71].

Центральним елементом комеморації 29 серпня став ритуал читання імен загиблих. Вперше цей ритуал виконали у 2020 р. біля Міністерства оборони. Було оголошено прізвища 223 військовослужбовців, які загинули цього дня у 2014–2019 рр. Після кожного прізвища воїни почесної варти били у дзвін і салютували з особистої зброї [258]. Цей ритуал, який відтворює відомий меморіальний формат «зачитування імен» (подібний до щорічного зачитування імен жертв терактів 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку), перетворює знеособлену статистику втрат на персоналізований акт пам'яті. Президент В. Зеленський, виступаючи 29 серпня 2020 р., сказав: «Слава нашим героям, слава нашим хлопцям, які сьогодні на фронті захищають Україну від російської агресії» [34].

Паралельно з військовими комеморативними практиками відбувалася трансформація календаря пам'ятних дат, пов'язаних з Другою світовою війною. 24 березня 2015 р. указом Президента Порошенка № 169/2015 встановлено День пам'яті та примирення, який відзначається щороку 8 травня. Метою встановлення цього дня стало «гідне вшанування подвигу українського народу, його визначного внеску в перемогу Антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні та висловлення поваги всім борцям проти нацизму» [214]. Це було важливим кроком відходу від радянської традиції святкування 9 травня як Дня Перемоги. Україна приєдналася до європейської практики вшанування 8 травня, що символізувало цивілізаційний вибір на користь Європи та розрив з радянською спадщиною.

Символом Дня пам'яті та примирення від 2014 р. став мак пам'яті – спільний проєкт Українського інституту національної пам'яті та Національної телекомпанії України. Дизайн маку розробив харківський дизайнер Сергій Мішакін. Візуальна концепція поєднувала два образи: квітку маку та кривавий

слід від кулі. Вибір маку відповідав європейській традиції, що бере витoki від вірша канадського військового лікаря Джона Маккрея «На полях Фландрії» (1915), де маки на полях битв Першої світової війни стали символом полеглих. Перша кампанія маку 2014 року проходила під гаслом «Ніколи знову!», а кампанія 2015 року – під гаслом «Пам’ятаємо. Перемагаємо», яке вже вписувало пам’ять про Другу світову війну у контекст сучасної боротьби [123]. Мак і соняшник утворили символічну пару нового комеморативного календаря: мак – для пам’яті про Другу світову, соняшник – для пам’яті про сучасну війну, – що створювало візуальну єдність та зв’язок між двома травматичними досвідами.

Окрему складову державної символічної практики становили публічні церемонії вшанування та військові паради, які трансформували індивідуальне горе окремих родин у колективне переживання загальнонаціонального значення. Найяскравішим їхнім проявом стали паради на День Незалежності України (24 серпня). 24 серпня 2014 р. в Києві відбувся парад за участю військової техніки, яка невдовзі після нього вирушила до зони АТО, – факт, що набув широкого розголосу і надав параді особливого символічного змісту [157]. Військова техніка перетворювалася з парадного атрибуту на інструмент реального захисту, розмиваючи межу між ритуалом і бойовою дійсністю. Промова Президента Порошенка на новорічному зверненні 2014 р. окреслила контекст епохи: «Рік, що минає, був найважчим для нас за останні сім десятиліть з 1945 р. Лютий ворог зазіхнув на наші життя, територію, свободу, незалежність. Та вся країна, від малого до старого, стала на захист Батьківщини [168]. У новорічному зверненні 2015 р. Президент продовжив цю тему, безпосередньо звертаючись до військових: «За те, що сьогоднішнє свято стало можливим, уклонімося насамперед славним українським воїнам. Тим, хто зараз не за теплим святковим столом, а в холодному зимовому окопі» [169].

Кульмінацією парадної традиції цього періоду став парад 2018 р. під назвою «Марш нової армії», в якому взяли участь близько 4500 військовослужбовців, 250 одиниць техніки та підрозділи від 18 країн-партнерів

– зокрема США, Великої Британії, Канади та країн Балтії [124]. Участь міжнародних контингентів символізувала підтримку України з боку НАТО та демонструвала її інтеграцію у євроатлантичний безпековий простір. Саме під час параду 2018 року вперше на офіційному рівні було використано вітання «Слава Україні! – Героям слава!», яке невдовзі було закріплено як офіційне військово-вітання Збройних Сил України. Ця зміна мала глибокий символічний зміст: привітання, що бере витoki з національно-визвольної боротьби ХХ століття, стало частиною актуальної військової ідентичності. У своєму посланні до Верховної Ради 2018 р. Президент Порошенко сформулював: «Армія, мова і віра – це формула сучасної української ідентичності. Армія боронить нашу землю. Мова боронить наше серце. Церква боронить нашу душу» [172], тим самим вписуючи реформу військової символіки у ширший контекст національного будівництва.

У 2019 та 2020 роках Президент В. Зеленський скасував проведення офіційних військових парадів. У 2019 р. замість параду він запустив флешмоб «Дякую» – акцію подяки військовим [76]. Це рішення спричинило появу низової альтернативи – ветеранського «Маршу захисників», організованого громадськими організаціями та ветеранським рухом. Марш став яскравим прикладом взаємодії між офіційною та низовою комемораціями: коли держава відмовилася від певної практики вшанування, суспільство самостійно заповнило цю нішу. У 2020 р. Зеленський обґрунтував відмову від параду на День Незалежності, виступаючи з промовою: «Наша військова техніка – сьогодні на сході. І я впевнений, що саме так і має бути. Бо танки, бронетранспортери, літаки – це не атракціон для киян і гостей столиці. В країні, яка захищає свій суверенітет зі зброєю в руках, техніка має бути не в мирному Києві, а на передовій» [75]. Ця промова засвідчила зміщення акцентів: від демонстрації сили (парад як показ боєспроможності) до утилітарної логіки (техніка потрібна на фронті, а не на Хрещатику), що відображало відмінність у стилі керівництва двох президентів.

Апогеєм еволюції парадної традиції став парад на честь 30-річчя Незалежності у 2021 р. під назвою «ДНК» (День Народження Країни). 24 серпня 2021 р. Хрещатиком пройшла колона військової техніки, а на НСК «Олімпійський» увечері відбулося масштабне театралізоване дійство, що емоційно репрезентувало історію української державності від княжих часів до сьогодення [60]. Однією із запам'ятовуваних сцен стала маленька дівчинка з букетом – символічний персонаж, що уособлював майбутнє країни. Була залучена авіація та річкова флотилія на Дніпрі. Безпосередньо на параді Президент Зеленський підписав указ про встановлення Дня української державності, перетворивши церемонію на подію з нормотворчими наслідками [60]. Парад 2021 р. засвідчив, що протягом семи років війни змінилася сама концепція парадної церемонії: від суто мілітарної демонстрації (2014) через міжнародний «Марш нової армії» (2018) до інтегрованого культурно-військового перформансу (2021), що відображало загальну тенденцію до ускладнення та збагачення символічної мови державних комеморацій.

Щороку в дні вшанування загиблих захисників (14 жовтня, 29 серпня) Президент здійснював візити до головних меморіалів – Стіни пам'яті на Михайлівській площі та Парку Слави в Києві. Ці візити, здійснювані спільно з міністром оборони та головнокомандувачем ЗСУ, передбачали покладання квітів до пам'ятних знаків, хвилину мовчання, спілкування з родинами та ветеранами, офіційні промови. Особливого емоційного навантаження набували церемонії посмертних присвоєнь звання Героя України: вручення нагород родинам загиблих відбувалося на державних прийомах, часто за участю Президента, що перетворювало приватне горе на публічний ритуал визнання жертви. Ці церемонії транслювалися основними телеканалами, забезпечуючи широке охоплення населення [68].

Попри значні досягнення у розбудові символічної системи вшанування, комеморативні практики 2014–2022 років наштовхувалися на низку проблем і протиріч. Найгострішим з них був розрив між символічним визнанням і

практичною підтримкою ветеранів. Родини загиблих та ветеранські організації неодноразово вказували на невідповідність між розкішними державними церемоніями вшанування та реальним ставленням держави до захисників: бюрократичні перешкоди при отриманні статусу учасника бойових дій, недостатня медична та психологічна підтримка, проблеми з реінтеграцією у цивільне життя, житлові питання. Така диспропорція між символічним і матеріальним визнанням породжувала скептичне ставлення частини ветеранів до офіційних комеморацій, сприйманих як «ритуал заради ритуалу», позбавлений реального змісту.

Окремою проблемою стали випадки вандалізму щодо меморіальних об'єктів. У 2019 році в Полтаві було зафіксовано пошкодження меморіальної дошки на честь загиблого учасника АТО [262]. Хоча подібні випадки не набули системного характеру, вони засвідчували наявність у суспільстві прошарку, ворожого до нових меморіальних практик. Як зазначає О. Костюк, такі інциденти підкреслюють, що політика пам'яті не є виключно культурною практикою, а має безпековий вимір: загрози меморіальним об'єктам є проявом ширшої інформаційної та ідеологічної війни, спрямованої на підрив національної консолідації [110]. Зберігалася також проблема регіональної нерівномірності: інтенсивність проведення церемоній та рівень суспільної підтримки нових свят суттєво відрізнялися між регіонами, що відображало різницю в рівні суспільної мобілізації та специфіку регіональних ідентичностей.

Ще одним протиріччям стала вже згадана нерозвиненість самої нагородної системи. Створення лише двох спеціальних нагород за весь період АТО і жодної за ООС свідчило про недостатню увагу держави до символічного виміру визнання. Це контрастувало з масштабністю церемоній та свят, створюючи парадоксальну ситуацію: держава активно розбудовувала інфраструктуру вшанування (календар, ритуали, меморіали), але не забезпечувала адекватну нагородну систему для індивідуального визнання заслуг кожного учасника війни. Відсутність систематизованої та прозорої процедури нагородження

породжувала скарги на непослідовність і суб'єктивність: одні подвиги відзначалися оперативно, інші – із затримкою на роки. Такий дисбаланс послаблював загальну ефективність символічної політики і залишав значний простір для вдосконалення, що стало особливо очевидним після повномасштабного вторгнення.

Отже, таким чином, протягом 2014–2022 років в Україні відбулося масштабне формування нової символічної системи вшанування пам'яті війни, що охопила нагородну систему, комеморативний календар та публічні церемонії. Нагородна система, попри свою обмеженість (лише дві спеціальні нагороди за чотири роки АТО і жодної за ООС), сформувала зачатки нового героїчного пантеону, що включав понад 150 Героїв України – представників різних регіонів, вікових груп і професій. Комеморативний календар замінив радянські дати на нові свята з потужною національною символікою – маком і соняшником як візуальними маркерами. Публічні церемонії й паради еволюціонували від суто мілітарних демонстрацій до складних культурно-символічних перформансів. Соціологічні дані засвідчують, що новий комеморативний порядок прийняла більшість суспільства: 59 % українців підтримали День захисника 14 жовтня вже через три роки після його запровадження .

Попри очевидні досягнення, система зберігала суттєві протиріччя: розрив між символічним і матеріальним визнанням заслуг ветеранів, інертність нагородної системи, випадки вандалізму, регіональну нерівномірність. Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 р., що радикально змінило масштаби і характер війни, поставило перед українським суспільством і державою якісно нові виклики у сфері політики пам'яті. Досвід символічної системи, розбудованої у 2014–2022 рр., став тим підґрунтям, на якому формується нова, значно масштабніша система вшанування, аналіз якої продовжується у наступному підрозділі.

3.3. Освітні та просвітницькі виміри щодо політики пам'яті про російсько-українську війну 2014–2022 рр.

Проаналізовані у попередніх підрозділах практики меморіалізації – від місць пам'яті до державної символіки та комеморативного календаря – фіксували пам'ять про війну у матеріальному й символічному вимірах. Водночас, як слушно зауважив О. Костюк, «інтеграція тем російської агресії, колоніального минулого, радянських репресій і сучасної війни у шкільні й університетські програми сприяють формуванню громадянської відповідальності й історичної суб'єктності через критичний аналіз історії»[96, с. 548]. Саме освітній та просвітницький вимір забезпечував дискурсивну трансляцію пам'яті про війну наступним поколінням, перетворюючи її з емоційного переживання на предмет раціонально-інтелектуального осмислення.

Навчальна програма з історії України для 10-11 класів, затверджена 2017 р., вперше включила події АТО як складову курсу новітньої історії України. У розділі «Становлення і розвиток України як незалежної держави (1991–2013 рр.)» та наступному розділі «Європейський вибір України» програма передбачала вивчення Революції Гідності як передумови подальших подій, однак власне АТО розглядалася в контексті зовнішньополітичних викликів, а не як самостійний об'єкт історичного аналізу [95]. Ця програма відображала обережний підхід до висвітлення подій, що ще тривали: автори уникали категоричних оцінок, обмежуючись фактологічним описом окупації Криму, початку бойових дій на Донбасі та міжнародної реакції. Термінологічно закріплювалося поняття «антитерористична операція», що відповідало офіційній позиції української влади 2014-2018 років про характер війни.

Шкільне підручникотворення є одним із найконсервативніших, але водночас найпослідовніших каналів трансляції офіційного меморіального нарративу: підручник проходить тривалий цикл державного рецензування та затвердження, тому зафіксований у ньому образ подій відображає не суспільну

дискусію, а інституційно легітимізовану позицію. Особливу аналітичну вагу це набуває у контексті конфлікту, що тривав: шкільні підручники описували події, результат яких ще не був відомий. Важливою ознакою академічного авторитету цих видань є те, що дослідниці С. Я. Біла та Г. З. Гриценко у 2022 р., систематизуючи понятійний апарат російсько-української війни, звернулися саме до шкільних підручників як до базових джерел для визначення ключових термінів – від «антитерористичної операції» до «волонтерського руху» та «кіборгів» [17, с. 434–443]. Цей факт переконливо свідчить, що підручники виконували функцію первинного термінологічного стандарту не лише для учнів, а й для наукового середовища загалом. Аналіз підручників з історії України для 11 класу, рекомендованих МОН України (наказ № 472 від 12.04.2019), дозволяє виявити, яку меморіальну рамку конфлікту держава прагнула легітимізувати в системі шкільної освіти у завершальний період досліджуваного нами часового відрізка.

У підручнику В. С. Власова та С. В. Кульчицького події конфлікту зосереджені в завершальному §27 «Збройна агресія Російської Федерації проти України» Розділу VI «Творення нової України (з 2014 р.)» [33, с. 224–233]. Вже сама назва параграфа – на відміну від низки конкуруючих видань, де в заголовок винесено термін «АТО», – декларує однозначну позицію: конфлікт кваліфікується як агресія з боку конкретного суб'єкта, а не як операція проти терористів. Ця концептуальна рамка витримана протягом усього параграфа.

Структурно найпомітнішою рисою підручника є авторська «Схема-хронологія» та чітка чотириперіодна класифікація агресії, вміщена в рубриці «ЗАУВАЖТЕ» безпосередньо на першій сторінці параграфа: початковий період (20 лютого – початок квітня 2014 р.), I період (початок квітня – 5 вересня 2014 р.), II період (5 вересня 2014 – 30 квітня 2018 р.), III період (з 30 квітня 2018 р.) [33, с. 225]. Жоден із чотирьох аналізованих підручників не пропонує настільки деталізованої та явної авторської схеми для аналізу конфлікту. З дидактичного

погляду це важлива риса: учень отримує не лише хронологію подій, а готовий аналітичний інструмент для їх систематизації.

В описі окупації Криму і воєнних дій на Сході автори послідовно ідентифікують присутність регулярних підрозділів ЗС РФ та спростовують наратив «громадянської війни»: бої під Іловайськом кваліфікуються як протистояння вже не з терористами, а з «регулярними підрозділами російської армії» [33, с. 229]. Для підкріплення своєї позиції автори широко використовують первинні джерела – документи ООН (Резолюція ГА 68/262), інтерв'ю О. Турчинова, цитату українського історика В. Головка, – що надає підручнику виразно документального характеру [33, с. 226, 232]. Методичний апарат орієнтований на компетентнісний підхід: завдання §27 вимагають не відтворення фактів, а роботи з першоджерелами й формулювання аргументованих висновків [33, с. 233].

Підручник О. В. Гісема та О. О. Мартинюка у виданні 2019 р. висвітлює конфлікт у §28 «Україна в системі міжнародних відносин. Збройна агресія Росії» Розділу VI [43, с. 241–259]. Назва параграфа показово тяжіє до нейтральнішого формулювання порівняно з Власовим-Кульчицьким: «агресія Росії» – без розгорнутого офіційного найменування «Збройна агресія Російської Федерації». Це незначне, але промовисте термінологічне рішення: видавництво «Ранок», орієнтоване на масовий ринок, обирало інколи лаконічніші, менш «декларативні» формулювання.

Специфікою цього підручника є особлива увага до соціально-економічного виміру конфлікту – теми, якою інші видання здебільшого нехтують. В аналізі наслідків агресії автори наводять конкретні показники: близько 1,5 млн вимушених переселенців, втрата 15% ВВП та 25% промислового потенціалу, п'ятикратне знецінення гривні [43, с. 258–259]. Для шкільного підручника такий акцент є нетиповим і, ймовірно, свідомим редакційним рішенням: він переводить розмову про війну з площини героїки та трагедії у площину прагматичного аналізу наслідків для держави. Добровольчий рух і

волонтерство розглядаються в підручнику в контексті загального опису протидії агресії, без виокремлення в самостійний тематичний блок [43, с. 247–249]. У цілому видання 2019 р. дотримувалося офіційної термінології «АТО / ООС» та хронологічно доводило виклад до переходу від АТО до ООС (30 квітня 2018 р.) [43, с. 252–253].

Підручник видавництва «Генеза» виділяється серед чотирьох аналізованих видань передусім своєю концептуальною відкритістю: автори виносять події конфлікту в два окремі параграфи – §38 «Революція Гідності» та §39 «Російсько-українська війна» [52, с. 193–205], і вже сама назва §39 відходить від офіційного формату «АТО» на користь ширшого поняття «російсько-українська війна», що на 2019 р. ще не стало нормативним у навчальних програмах. Поруч із ним автори вживають і термін «неоголошена російсько-українська війна» [52, с. 199], наближаючи шкільний наратив до тих формулювань, що циркулювали у громадянському дискурсі, але офіційно не закріпилися.

Іншою рисою, характерною виключно для цього підручника, є систематичне залучення авторитетів з-поза шкільної аудиторії – академічних істориків і аналітиків. Концепцію гібридної війни підкріплено цитатою фахового аналізу Є. Магди [52, с. 199], опис готовності суспільства до протистояння – міркуваннями С. Плохія [52, с. 196]. Жоден з інших трьох підручників не звертається до наукового дискурсу у такий явний спосіб; тут натомість домінують першоджерела (документи, протоколи, урядові заяви). Наслідком є принципово інший тип аналітичної зрілості тексту: учень зустрічається не лише з документальним свідченням, а й із його науковою інтерпретацією.

Окремою сторінкою відзначено добровольчий і волонтерський рух [43, с. 200–202]: автори наводять статистику, що 85% українців вважають волонтерський рух чинником зміцнення миру, та описують численні ініціативи («Повернись живим», «Крила Фенікса» тощо). Такий акцент перетворює суспільну самоорганізацію на окрему значущу тему пам'яті – не лише тло до бойових дій. Методичний апарат параграфів §38–39 є найрозвиненішим серед

усіх порівнюваних видань: завдання структуровано за п'ятьма типами компетентностей (хронологічна, аксіологічна, просторова, мовленнєва, інформаційна), а деякі запитання свідомо провокують на формування власних аргументів [43, с. 204–205]. Зокрема, учням пропонується опрацювати посібник «АБВ. Збройний конфлікт в термінах» Міністерства з питань тимчасово окупованих територій – прийом, що принципово відкриває полеміку навколо термінології замість її закриття.

Підручник тернопільського видавництва «Астон» є найбільш «авторським» з чотирьох аналізованих видань у тому сенсі, що несе виразний слід власної редакційно-концептуальної позиції авторського колективу. Вже назва §35 – «Розгортання гібридної війни проти України» [247, с. 229–237] – показова: жоден з трьох інших підручників не виносить концепт «гібридна війна» безпосередньо в назву структурного блоку. Для Власова-Кульчицького це поняття вміщено в рубриці «ЗАУВАЖТЕ» як допоміжне визначення; для Гісема-Мартинюка і Даниленка-Смольницької – у вступних підрозділах. У підручнику «Астон» воно є заголовним, що фактично визначає концептуальну рамку всього параграфа ще до початку читання.

В описі подій окупації Криму автори звертають особливу увагу на протест кримськотатарського Меджлісу як чинника, що зірвав спробу Росії представити окупацію як «волевиявлення» населення [247, с. 229–230]. Це спостереження є унікальним серед чотирьох підручників: лише тут роль кримськотатарського народу в опорі окупації відображена не як супровідний епізод, а як частина причинно-наслідкового ланцюга подій. Окремого аналізу заслуговує висвітлення трагедії під Волновахою 22 травня 2014 р. – нападу на блокпост, що забрав 17 захисників [279, с. 232]. Жоден інший підручник цю конкретну подію не згадує, що може свідчити або про редакційні пріоритети, або про прагнення авторів зафіксувати трагедії, що ризикують випасти з «великого наративу».

Хронологічно параграф охоплює події від 2014 р. до запровадження ООС (квітень 2018 р.) та містить узагальнюючі дані про втрати: близько 10 тисяч

загиблих, близько двох мільйонів внутрішньо переміщених осіб, сотні зруйнованих підприємств і об'єктів інфраструктури [279, с. 234]. Ці цифри дещо відрізняються від показників, наведених у підручнику Гісема-Мартинюка (1,5 млн переселенців, 15% ВВП) та пояснюються різними методологіями підрахунку й різними часовими зрізами фіксації даних – деталь, на якій автори в жодному з підручників не зупиняються, але яка сама по собі є предметом для критичної рефлексії.

Найбільш оригінальним концептуальним внеском підручника «Астон» є збалансований аналіз Мінських домовленостей – єдиний у своєму роді серед порівнюваних видань. Автори явно і симетрично перераховують як переваги угод (припинення масового кровопролиття, унеможливлення відкритого вторгнення, збереження незалежності України), так і їхні недоліки (непряма легалізація сепаратистської влади, «заморожування» конфлікту на невизначений термін, нові ризики для євроінтеграційного курсу) [279, с. 235]. Жоден з інших трьох підручників не дозволяє собі такої відкритої критичної оцінки міжнародно-правового інструменту, де стороною виступала Україна. Методичний апарат відповідно вимагає від учня зважити аргументи: «Визначте переваги і недоліки Мінської угоди» [279, с. 236] – постановка, що принципово передбачає критичне, а не апологетичне мислення.

Результати аналізу чотирьох підручників з історії України для 11 класу (видання 2019 р.) доцільно систематизувати у форматі компаративного порівняння (див. Табл. 3.3). Метою такого зіставлення є виявлення варіативності меморіальних стратегій. Виходячи з позицій соціального конструктивізму – базового епістемологічного підходу нашого дослідження, – шкільний підручник розглядається не як нейтральний ретранслятор історичних фактів, а як активний інструмент конструювання колективної пам'яті. Відповідно, відмінності в авторських і редакційних рішеннях дозволяють простежити, якою мірою офіційний меморіальний наратив про російсько-українську війну був уніфікованим, а якою – залишав простір для інтерпретацій.

Для системного порівняння було розроблено систему критеріїв, що спирається на інструментарій *memory studies* та концепт «мнемонічної безпеки». Оскільки в умовах інформаційної війни підручник виконує функцію формування когнітивної стійкості, обрані нами шість критеріїв відображають ключові вузли конструювання цієї безпеки. До них належать: номінація конфлікту, атрибуція відповідальності агресора, конструювання образу суб'єкта спротиву, трактування складних політичних компромісів (як-от Мінські угоди), а також дидактична стратегія засвоєння матеріалу та соціальна конкретизація масштабів втрат.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика висвітлення російсько-української війни у підручниках з історії України для 11 класу (2019 р.)

Критерій	Власов В. С., Кульчицький С. В.	Гісем О. В., Мартинюк О. О.	Даниленко В. М., Смольницька М. К.	Хлібовська Г. М. та ін.
Номінація конфлікту (назва параграфа / розділу)	«Збройна агресія Російської Федерації проти України»	«Збройна агресія Росії»	«Російсько-українська війна»	«Розгортання гібридної війни проти України»
Атрибуція відповідальності	Пряма; присутність регулярних військ РФ задокументована первинними джерелами	Пряма; зазначається роль спецслужб РФ в організації НЗФ	Пряма; підкріплена цитатами з наукового дискурсу (Плохій, Магда)	Пряма; акцент на заздалегідь підготовленом у характері агресії
Конструкція суб'єкта спротиву	Держава + армія; добровольчі батальйони як частина ЗСУ	Армія + держава; добровольчий рух побіжно	Суспільство; волонтерський рух як окрема значуща тема	Армія + суспільство; наголос на цивільному та воєнному героїзмі
Трактування переговорного процесу	Опис Мінського протоколу; констатація порушень РФ	Опис переговорів та ескалацій	Стислий опис без оціночних суджень	Явний двосторонній аналіз: переваги і недоліки Мінських угод
Дидактична стратегія	Робота з першоджерелам	Репродуктивні запитання +	Завдання за 5 типами	Запитання на зважену

	и, аргументовані відповіді	термінологічний словник	компетентностей; полеміка з термінологією	оцінку; завдання зібрати усні свідчення
Соціальна конкретизація наслідків	Відсутня в числовому вимірі	Детально: 1,5 млн переселенців, -15% ВВП, -25% промисловості	Побіжно (волонтерська статистика)	Узагальнено: ~10 тис. загиблих, ~2 млн переселенців

Найбільш показовим є розкид у критерії «номінація конфлікту»: той самий конфлікт отримав у чотирьох підручниках, затверджених одним наказом МОН, чотири різні назви. Це свідчить про те, що процес термінологічного оформлення пам'яті про конфлікт у досліджуваній період ще не набув завершеного вигляду навіть на рівні офіційно затвердженої шкільної освіти.

Візуальний наратив підручників є не менш промовистим, ніж текстовий. Власов–Кульчицький пропонують найрозгалуженіший ілюстративний ряд: хронологічна схема на відкритті параграфа [33, с. 225], фото «зелених чоловічків» у Криму поруч із медаллю «За повернення Криму» [33, с. 226] – у такому сусідстві окупаційний символ набуває викривального змісту – та два великоформатні знімки зруйнованого Донецького аеропорту [33, с. 230] Показово, що автори обирають фото руйнування, а не героїчного бою: зруйнована вежа без людей на ній є образом трагедії, позбавленим пропагандистського пафосу. Даниленко–Смольницька натомість уникають бойових фотографій: ілюстративний ряд §39 обмежується портретами Турчинова і Порошенка та колажем емблем добровольчих батальйонів [43, с. 201] – тобто конфлікт тут візуалізується через людей і спільноти, а не через зброю чи руйнування. Підручник Хлібовської у підрозділах, присвячених безпосередньо бойовим діям, ілюстрацій практично не має, натомість ключовою фотографією є переговори нормандської четвірки в Парижі 2015 р. [279, с. 235] – дипломатія як візуальний центр конфлікту. Гісем–Мартинюк у розділі про бойові дії не вдаються до фотографій взагалі, обмежуючись суцільним текстом. Таким чином, вибір – чи показувати руйнування, чи людей, чи дипломатів, чи

взагалі нічого не показувати – сам по собі є меморіальною стратегією, що формує різний емоційний і когнітивний відгук у читача.

Освітня трансляція пам'яті про російсько-українську війну у 2014–2022 рр. відбувалась переважно засобами курсу історії, однак певні зрушення торкнулися й суміжних дисциплін. Найбільш промовистим прикладом є трансформація предмета «Захист Вітчизни», відомого ще з України від радянських часів: згідно з Постановою Кабінету Міністрів 26 лютого 2020 р. № 143, його було перейменовано на «Захист України» [184]. Зміна назви була не косметичним, а концептуальним рішенням: поняття «Вітчизна» несло в собі радянські конотації позанаціонального простору, спільного для народів СРСР, тоді як «Україна» встановлювало чіткий державний і ідентифікаційний орієнтир. Цей крок вписується в ширшу деколонізацію термінологічного простору, що паралельно відбувалась у шкільних підручниках з історії – через поступове витіснення поняття «АТО» на користь «російсько-українська війна» – і засвідчує, що меморіальна трансформація у досліджуваний період виходила за межі одного навчального предмета, хоча й розгорталася в різних дисциплінах з неоднаковою інтенсивністю.

Паралельно з реформуванням навчальних програм та шкільних підручників відбувалося формування нової інфраструктури національно-патріотичного виховання, безпосередньо пов'язаної з подіями війни. 16 червня 2015 р. наказом МОН № 641 було затверджено Концепцію національно-патріотичного виховання дітей і молоді, яка прямо зазначала, що «на сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денаціоналізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей та молоді» [146]. Серед визначених шляхів реалізації Концепція передбачала «активне залучення до патріотичного виховання дітей та молоді учасників бойових дій на Сході України, членів сімей Героїв Небесної Сотні, бійців АТО та їхніх сімей»,

що засвідчувало визнання воєнного досвіду як самостійного педагогічного ресурсу. Концепція визначала три етапи впровадження: створення нормативно-правового підґрунтя (2015 р.), розроблення програм і навчально-методичних посібників (2016–2017 рр.) та проведення моніторингу й корекції навчально-виховних впливів (2018–2019 рр.).

Цю нормативну лінію продовжив Указ Президента України від 13 жовтня 2015 р. № 580/2015 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки». Стратегія визначала метою «виховання громадянина-патріота України, утвердження любові до Батьківщини, духовності, моральності, шанобливого ставлення до національних надбань Українського народу, наслідування найкращих прикладів мужності та звитяги борців за свободу та незалежність України як з історичного минулого, так і захисників, які сьогодні відстоюють суверенітет та територіальну цілісність держави у боротьбі із зовнішньою агресією». Документ передбачав розроблення до 31 грудня 2015 року державної цільової програми з національно-патріотичного виховання та щорічне оприлюднення до Дня захисника України звітів про виконання плану дій. Принципово важливим є те, що Стратегія визначала ефективні механізми взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства, закладаючи інституційну основу для системної роботи з національно-патріотичного виховання [270].

Важливим просвітницьким простором, у якому формувалася пам'ять про війну на позаурочному рівні, стали шкільні музеї бойової слави, що масово оновлювалися або створювалися з нуля після 2014 р. Концепція національно-патріотичного виховання 2015 р. прямо передбачала «оновлення експозицій шкільних музеїв та кімнат бойової слави матеріалами та інформацією про Героїв Небесної Сотні, бійців АТО та їх сімей, волонтерів АТО». Ця рекомендація спричинила масову реорганізацію музейного простору шкіл: якщо раніше експозиції здебільшого обмежувалися матеріалами Другої світової війни та

радянського «афганського» періоду, то з 2015 р. вони доповнювалися – а подеколи повністю переформатовувалися – фотографіями, особистими речами бійців АТО, зразками озброєння та амуніції, привезеними з передової.

Показовим прикладом стало відкриття у 2016 р. в київській загальноосвітній школі № 110 музею «Гідність та Честь українців» – першого в Голосіївському районі столиці музею, цілком присвяченого Революції Гідності та війні на Сході України. Його експозиція включала Стіну Пам'яті із інформацією про загиблих мешканців району, стенди, присвячені Небесній Сотні та окупації Криму, бойові артефакти із зони АТО, а також інсталяцію «Вікно в «новоросію»» – наклеєне на віконне скло фото зруйнованого Донбасу. Музей функціонував не лише як статична експозиція, а й як патріотичний клуб, на базі якого проводилися навчання для школярів [135]. Аналогічні процеси відбувалися і в регіонах. У 2017 році на базі загальноосвітньої школи № 10 міста Прилуки Чернігівської області було засновано військово-історичний музей, повністю присвячений війні на Донбасі, визнаний «єдиним у Чернігівській області по тематиці ООС (АТО)». Музей нараховував 56 військових прапорів з різних частин, бригад та добровольчих батальйонів, а також бойові артефакти – гільзи, амуніцію, особисті речі бійців, пов'язані з подіями на Сході України. Великий акцент роботи цього музею був спрямований на волонтерську та пошуково-дослідницьку діяльність учнів [133]. У Чернігівській загальноосвітній школі № 34 аналогічний музей бойової слави захисників України включав окрему експозицію «На захисті незалежності України» з фотознімками та особистими речами випускників школи – учасників АТО. Традиційними для музею стали зустрічі школярів з учасниками АТО/ООС, які розповідали молоді про події, очевидцями яких вони були [268]. У Рудківській загальноосвітній школі імені Володимира Жеребного (Самбірський район Львівської області) музей «Новітніх Героїв» було засновано 19 лютого 2016 р. – у другу річницю Революції Гідності. Символічно, що школа носить ім'я свого випускника Володимира Жеребного, загиблого на Майдані Героя Небесної Сотні, чий

особисті речі (каска, документи, окуляри) увійшли до першого тематичного розділу експозиції «Під щитом Небесної сотні». Другий розділ – «Неоголошена війна» – охоплював стенди з хронологією подій АТО, муляж бійця АТО у камуфляжній формі загиблого земляка, а також матеріали про волонтерський рух Рудківщини. Музей активно залучав учнів до пошукової роботи та організував зустрічі з учасниками АТО [137].

Створення шкільних музеїв АТО мало принципове значення для політики пам'яті, адже воно забезпечувало локалізацію загальнонаціонального наративу про війну. На відміну від підручників, що пропонували уніфіковану версію подій, шкільні музеї вибудовували пам'ять через персональні історії конкретних випускників, сусідів, батьків учнів – бійців, що воювали на Донбасі. Цей механізм перетворював абстрактну «антитерористичну операцію» на особистісно значущий досвід місцевої громади.

Ще одним вагомим позашкільним каналом трансляції пам'яті про війну стала пошуково-дослідницька діяльність учнів у рамках Малої академії наук (МАН) України. У секціях «Історія України» обласних конкурсів-захистів науково-дослідницьких робіт учнів-членів МАН систематично з'являлися роботи, присвячені подіям на Донбасі та їх відображенню у суспільній свідомості. Зокрема, Донецька обласна Мала академія наук учнівської молоді у вересні 2020 р. організувала спеціалізований обласний конкурс пошуково-дослідницьких робіт «Війна і перемога в пам'яті поколінь», що включав три номінації – дослідницька робота, історичне есе та відеоролик. Конкурс отримав понад 90 робіт від учнів із прифронтових та евакуйованих громад Донеччини. Цей формат поєднував наукову пропедевтику з елементами усної історії: учні проводили інтерв'ю з ветеранами, збирали документи, аналізували місцеві комеморативні практики, тим самим перетворюючись на активних суб'єктів конструювання пам'яті [227].

Окрім формальної освіти та позаурочної учнівської діяльності, вагомим каналом трансляції пам'яті про війну стала публічна просвітницька діяльність

Українського інституту національної пам'яті. Працівники УІНП виступили співавторами Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді 2015 р., а також брали участь у розробці Стратегії національно-патріотичного виховання на 2016–2020 рр. [109]. На адресу МОН було спрямовано проєкт навчальної програми «Історія України» для 11 класу, в якій акцентовано увагу на найновішій історії, а також розроблено низку навчальних матеріалів для школярів, спрямованих на збереження національної пам'яті та подолання наслідків тоталітаризму [68]. Варто зазначити, що Стратегія ґрунтувалася на Постанові Верховної Ради України «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» від 12 травня 2015 р. № 373-VIII, яка вказувала на потребу «організувати збирання та поширення інформації про героїзм українських воїнів – учасників АТО, волонтерів, членів їхніх родин», а також «сформувати методичні рекомендації щодо висвітлення і представлення подій, які пов'язані з окупацією Криму російськими військами, проведення АТО, у посібниках, підручниках для закладів освіти» [173].

У 2016 році УІНП підготував «Збірку методичних рекомендацій до відзначення пам'ятних дат у загальноосвітніх навчальних закладах», у якій для проведення виховних заходів, присвячених Дню захисника України, рекомендувалося використовувати документальне кіно про українську військову звитягу – зокрема, фільми «Аеропорт» (2015, реж. А. Сеїтаблаєв), «Добровольці Божої чоти» (2015, реж. Л. Кантер, І. Ясній), «Два дні в Іловайську» (2015), присвячені героїчним епізодам початкового етапу російсько-української війни [66].

Регулярним стало проведення щорічних форумів українських патріотичних справ «Ми – Українці!», які збирали сотні освітян та громадських діячів. Зокрема, ще у травні 2016 року УІНП виступив співорганізатором Форуму «Від декомунізації до деокупації», що зібрав понад 200 учасників із більшості регіонів України для обговорення проблем співпраці держави і

громадянського суспільства у подоланні наслідків тоталітарного минулого та протидії російській агресії [60]. У грудні 2019 р. відбувся вже п'ятий форум, який зібрав понад 130 учасників [237].

У 2020 р. УІНП започаткував освітній проєкт «Діалоги про війну» – серію інформаційних відеофільмів для учнів середніх шкіл, що давали відповіді на питання про сучасну російсько-українську війну[72]. Презентація проєкту відбулася у 2021 році, а згодом він отримав продовження: у 2024 році було представлено четверту частину[264]. З метою ушанування жінок, які загинули в лавах української армії, УІНП створив цикл документальних відеороликів про Сабіну Галицьку, Ярославу Ніконенко, Наталію Хоружу, Яну Червону, Ірину Шевченко, а згодом – про Олесю Бакланову, Катерину Носкову, Клавдію Ситник. Ці матеріали, розміщені на сторінці інституту у Фейсбук та на Ютуб, набрали лише за перші кілька місяців загалом майже пів мільйона переглядів[72, 73].

Одним із найвагоміших цифрових проєктів у рамках реалізації політики пам'яті став «Віртуальний музей російської агресії», створений УІНП у співпраці з Міжнародним фондом «Відродження» та Центром досліджень безпекового середовища «Прометей». За допомогою цифрового інструментарію проєкт надавав можливість ознайомитися з фактами, ключовими подіями та злочинами, здійсненими російськими окупантами на окупованих територіях. Сайт музею містив кілька структурних компонентів: рубрика «Події» хронологічно подавала події російсько-української війни; цифровий інструмент «Карта» давав змогу дізнатися про злочини окупації в окремих містах і селах; «База даних» акумулювала інформацію про військові злочини; окремий розділ містив відеозаписи усних свідчень очевидців окупації [31]. Наприкінці 2021 року проєкт отримав нагороду «Краща ініціатива у сфері історичної пам'яті стосовно російської збройної агресії» [73]. Після початку повномасштабного вторгнення ресурси музею збагатилися аналітичними статтями про нові злочини окупантів,

зокрема знищення українського літака «Мрія» та вбивство російськими терористами голови селища Мотижин на Київщині Ольги Сухенко.

Підсумовуючи аналіз освітніх та просвітницьких практик, варто зазначити їхнє значення для формування того, що Маріанна Гірш називає «постпам'яттю» – пам'яттю другого покоління, яке не має безпосереднього досвіду пережитих подій. Учні, що вивчають війну за підручниками, відвідують музеї АТО та слухають розповіді ветеранів, формують свої уявлення про конфлікт не через власний досвід, а через опосередковані канали – наративи, образи, ритуали. В термінах Мізтал, масова пам'ять (що формується через медіа та повсякденні практики) у цьому випадку виконує функцію «активного створення значень культурою», забезпечуючи, щоб особисті спогади окремих учасників війни стали частиною більш широкого колективного феномену. Водночас подвійна функція освітніх практик (раціонально-когнітивна та патріотично-виховна), зафіксована в цьому підрозділі, відображає ширшу проблему, виявлену ще у підрозділі 1.2: історична пам'ять прагне стати історичною свідомістю, тобто офіційно визнаною версією історії, але неминуче містить елемент догматизму.

Таким чином, освітній та просвітницький вимір політики пам'яті про російсько-українську війну 2014–2022 років охоплював три взаємопов'язані рівні: формальну освіту (навчальні програми, підручники), позаурочну діяльність та публічну просвіту.

Дослідження показало, що освітній простір став не просто ретранслятором готових істин, а полем активного термінологічного та концептуального пошуку. Еволюція навчальної літератури віддзеркалювала поступову кристалізацію державного наративу: від обережного опису «АТО» до чіткої артикуляції концептів «російсько-українська війна» та «збройна агресія». Аналіз підручників засвідчив наявність різних авторських стратегій конструювання пам'яті, що вказує на демократичний (хоч і в межах державних стандартів) характер комеморативного процесу.

Водночас освітній вимір виконував подвійну функцію: раціонально-когнітивну (формування об'єктивного історичного знання про причини і перебіг війни) та ціннісно-виховну (утвердження патріотизму через героїзацію захисників). Ця подвійність створювала неминучу методологічну напругу між завданнями розвитку критичного мислення та імперативами національно-патріотичного виховання. Проте саме синергія уніфікованого макронаративу підручників та емоційно-персоналізованого досвіду шкільних музеїв дозволила успішно сформувати основи «постпам'яті» у покоління, що дорослішало в умовах гібридної війни, забезпечивши необхідний рівень мнемонічної стійкості суспільства.

Висновки до третього розділу

Проаналізований масив меморіальних практик дозволив систематизувати маркування символічного простору за трьома аналітичними вимірами. Інституційний вимір виявляє характерну для досліджуваного періоду гібридну модель: держава задавала нормативні рамки (декомунізаційне законодавство, фінансування офіційних меморіалів), тоді як громадські ініціативи – родини загиблих, ветеранські організації, волонтери – нерідко випереджали офіційні структури і створювали автентичніші форми вшанування (Стіна пам'яті, Книга пам'яті). Просторовий вимір засвідчує регіональну специфіку: на Заході домінували пам'ятники Героям Небесної Сотні, на Сході – меморіали учасникам АТО/ООС, а в малих містах персоналізований характер комеморації забезпечував глибший емоційний зв'язок із громадою. Темпоральний вимір демонструє, що декомунізаційна топоніміка (очищення від радянської спадщини) та «іменна» меморіалізація (вшанування загиблих 2014–2022 рр.) хоча й збігалися хронологічно, мали різну природу – перша була актом правового розриву з минулим, друга – актом творення нового героїчного наративу. Водночас процес не був позбавлений суперечностей: конфлікти

навколо демонтажу імперських символів, блокування меморіальних проєктів та «війна пам'ятників» засвідчують, що меморіальна політика залишалася полем змагання різних версій пам'яті.

Протягом 2014–2022 років відбулося масштабне формування нової символічної системи вшанування пам'яті війни, що охопила нагородну систему, комеморативний календар та публічні церемонії. Нагородна система, попри свою обмеженість, сформувала зачатки нового героїчного пантеону, що включав понад 150 Героїв України. Комеморативний календар замінив радянські дати на нові свята з потужною національною символікою – маком і соняшником як візуальними маркерами. Публічні церемонії еволюціонували від суто мілітарних демонстрацій до культурно-символічних перформансів із людиноцентричним підходом – персоніфікованим вшануванням конкретних захисників. Соціологічні дані підтверджують, що новий комеморативний порядок прийняла більшість суспільства. Попри досягнення, система зберігала суттєві протиріччя: розрив між символічним і матеріальним визнанням заслуг ветеранів, інертність нагородної системи та регіональну нерівномірність.

Освітній та просвітницький вимір політики пам'яті охоплював три взаємопов'язані рівні: формальну освіту (навчальні програми, підручники), позаурочну діяльність та публічну просвіту. Освітній простір став полем активного термінологічного та концептуального пошуку: еволюція навчальної літератури віддзеркалювала поступову кристалізацію державного нарративу від обережного опису «АТО» до чіткої артикуляції концептів «російсько-українська війна» та «збройна агресія». Освітній вимір виконував подвійну функцію: раціонально-когнітивну (формування об'єктивного історичного знання) та ціннісно-виховну (утвердження патріотизму через героїзацію захисників). Синергія уніфікованого макронаративу підручників та емоційно-персоналізованого досвіду позаурочних практик (шкільні музеї, зустрічі з ветеранами, дослідницька робота МАН) дозволила сформувати основи

«постпам'яті» у покоління, що дорослішало в умовах гібридної війни, забезпечивши необхідний рівень мнемонічної стійкості суспільства.

Основні положення третього розділу викладено у таких публікаціях автора:

1. Терещенко Р. Меморіалізація російсько-української війни у 2014–2022 рр.: взаємодія державних та низових ініціатив. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2025. Т. 11. № 63. С. 155–163.

2. Свйонтик О., Терещенко Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2014–2021 роках. *Новітня доба*. 2024. Вип. 12. С. 18–32.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному вивченню інституційного, нормативно-правового та соціокультурного вимірів державної політики пам'яті в Україні щодо російсько-української війни у період 2014–2022 рр. Проведений аналіз дозволив реалізувати поставлені завдання та сформулювати такі висновки:

1. Здійснений історіографічний огляд засвідчив, що дослідження політики пам'яті про російсько-українську війну спирається на ґрунтовний теоретичний та емпіричний фундамент, який структурується у три групи праць. Першу групу становлять фундаментальні праці в галузі *memory studies*: концепція «соціальних рамок пам'яті» М. Альбвакса, типологія комунікативної та культурної пам'яті Я. Ассмана, ідея «місць пам'яті» П. Нора, теорія «втіленої пам'яті» П. Коннертона та етична герменевтика пам'яті П. Рікера. Другу групу формують дослідження трансформацій пам'яті в незалежній Україні (А. Киридон, Л. Нагорна, Г. Касьянов, Я. Грицак). Третю, найбільш релевантну для теми групу, утворюють новітні праці, безпосередньо присвячені меморіальній політиці на тлі збройної агресії: дослідження сучасних українських істориків (М. Галів, В. Ільницький, В. Царик) та колективна монографія «Політика пам'яті в Україні» (2025) за ред. І. Соляра.

Джерельну базу дослідження сформовано з чотирьох репрезентативних груп: нормативно-правових актів (закони, укази Президента, постанови КМУ, рішення ОМС); інституційно-звітних матеріалів УІНП та підручників з історії України 2015 – 2022 рр.; медіаресурсів та матеріалів символічного простору (офіційні промови, каталоги перейменувань та демонтованих пам'ятників); соціологічних даних (Центр Разумкова, Фонд «Демократичні ініціативи», КМІС). Така структура забезпечила можливість верифікації висновків через зіставлення нормативних інтенцій із реальними суспільними практиками та соціологічно зафіксованими змінами у масовій свідомості.

2. Визначено теоретико-методологічні засади дослідження. Базовим епістемологічним підходом обрано соціальний конструктивізм, який дозволяє розглядати політику пам'яті як динамічний процес цілеспрямованого конструювання уявлень про минуле. Поряд із ним застосовано комплекс дослідницьких підходів: інституційний (аналіз діяльності державних органів), аксіологічний (дослідження ціннісних трансформацій, де вшанування героїв війни постає як маркер цивілізаційного вибору), соціокультурний (осмислення меморіальних практик у контексті трансформації ідентичності), цивілізаційний (інтерпретація війни як зіткнення двох цивілізаційних проєктів), біографічний (реконструкція персонального досвіду учасників війни) та безпековий (концепт «мнемонічної безпеки» як інструмент захисту інформаційно-культурного простору).

Концептуальний апарат побудовано на розмежуванні понять «колективна пам'ять», «національна пам'ять», «культурна пам'ять» і «політика пам'яті», а також на використанні типології «травма/тріумф» та концепції «агоністичної пам'яті». На основі синтезу зазначених підходів запропоновано авторське визначення: політика пам'яті України щодо російсько-української війни – це цілеспрямована, багаторівнева діяльність державних інституцій у синергії з громадянським суспільством, спрямована на забезпечення мнемонічної безпеки нації через деколонізацію символічного простору та героїзацію збройного спротиву. Серед емпіричних методів ключовими стали контент-аналіз (підручники, кількісний вимір декомунізаційних перейменувань), дискурс-аналіз (послання Президентів, тексти законів) та метод кейс-стаді (Музей АТО в Дніпрі, Стіна пам'яті у Києві).

3. З'ясовано чинники, механізми та виокремлено етапи еволюції національної пам'яті в Україні. Встановлено, що трансформацію зумовив комплекс детермінант чотирьох рівнів: історичних (колективні травми – Голодомор, сталінські репресії, Чорнобиль – та героїчні наративи визвольних змагань), суспільно-політичних (Революція Гідності та збройна агресія РФ),

державно-інституційних (декомунізаційне законодавство, діяльність УІНП) та інформаційно-просвітницьких (система освіти, медіа, цифрові технології). Зовнішня детермінанта – збройна та інформаційна агресія Росії – діяла в синергії з внутрішньою – суспільною потребою у кристалізації національної ідентичності, яка виявилася у стрімкому зростанні громадянського патріотизму (за даними Центру Разумкова, гордість за державний прапор зросла з 29 % у 2013 р. до 48 % у 2015 р.).

Еволюція державної політики пам'яті пройшла чотири етапи: 1991–2004 рр. – пошук балансу між національним становленням і радянськими реліктами за відсутності чіткої державної стратегії; 2005–2010 рр. – активізація меморіальної політики, визнання Голодомору актом геноциду (2006), створення УІНП при збереженні значних регіональних розбіжностей; 2010–2013 рр. – регрес, повернення до радянських наративів за президентства В. Януковича; 2014–2022 рр. – радикальна трансформація під впливом Революції Гідності та збройної агресії РФ, ухвалення декомунізаційних законів 2015 р. Доведено, що державна політика пам'яті трансформувалась від тактичної комеморації (реактивних відповідей на інформаційні атаки) до стратегічної (формування системної інфраструктури національної пам'яті), а до початку повномасштабного вторгнення 2022 р. Україна підійшла з уже сформованим базисом національної пам'яті як ресурсом суспільної стійкості. Окрім загальної періодизації, запропоновано деталізовану п'ятиетапну періодизацію політики пам'яті саме про російсько-українську війну: від спонтанної комеморації (лютий 2014 – квітень 2015 рр.) через законодавчу інституалізацію (2015–2018) та інституційну консолідацію (2018 – лютий 2022) до радикалізації меморіального дискурсу в умовах повномасштабної війни (2022–2024) і кодифікації (2025 р. – дотепер). Ця періодизація засвідчує, що інституалізація пам'яті про війну розгорталася не послідовно, а паралельно з загальними трансформаціями меморіального поля, а інтеграція в європейський контекст була наскрізним процесом на кожному з етапів.

4. З'ясовано інституційні засади формування політики пам'яті про російсько-українську війну. Встановлено, що у 2014–2022 рр. було здійснено масштабну інституційну перебудову, яка набула характеру багаторівневої системи. На стратегічному рівні інститут Президента України забезпечував концептуальне бачення та легітимізацію нового національного нарративу через укази, ритуали й щорічні послання; Кабінет Міністрів – нормативне регулювання та міжвідомчу координацію. Роль головного ідеологічного та методологічного модератора перебрав на себе реформований УІНП, діяльність якого охопила комеморативні проєкти, інформаційні кампанії, розробку освітніх матеріалів та створення цифрових платформ документування воєнних злочинів. Новостворене у 2018 р. Міністерство у справах ветеранів інституціоналізувало статус захисника як центральної фігури героїчного нарративу.

На локальному рівні органи місцевого самоврядування перетворилися на активних суб'єктів меморіальної політики через створення топонімічних комісій та ухвалення цільових програм увічнення пам'яті захисників. Важливою рисою стала синергія державних інституцій та громадянського суспільства: волонтерські фонди, ветеранські спілки, музейні ініціативи (Національний музей Революції Гідності, Музей АТО в Дніпрі) сформували розгалужену мережу недержавних акторів комеморації, які нерідко перебирали ініціативу там, де державному апарату бракувало ресурсів. Трансформація музейного простору засвідчила відхід від радянського монументалізму на користь антропоцентричного виміру війни та фіксації особистого досвіду. Попри системні виклики – дефіцит фінансування та координаційні дисбаланси – сформована до 2022 р. інституційна модель виявилася достатньо адаптивною, щоб забезпечити інституційну готовність до комеморативної діяльності в умовах повномасштабної війни.

5. Охарактеризовано процес формування нормативно-правової бази політики пам'яті в умовах гібридної агресії РФ. Здійснено класифікацію законодавчих актів 2014–2022 рр. на дві функціональні групи: ті, що

трансформували символічний простір (декомунізаційний пакет 2015 р. із чотирьох законів), та ті, що формували комеморативні стандарти пам'яті про агресію (закони про статус ветеранів АТО/ООС, термінологію «війни»). Нормотворчість розгорталася у трьох напрямках: правове визнання статусу учасників бойових дій, законодавча декомунізація та формування нового комеморативного календаря.

Водночас виявлено низку системних проблем: понад 156 нормативно-правових актів від 19 органів влади утворили фрагментоване правове поле; процедури надання статусу учасника бойових дій характеризувались надмірною бюрократизацією (тривалість 4 – 6 місяців); система пільг зберігала патерналістську модель замість орієнтації на розширення можливостей; формування переліку пам'ятних дат мало ситуативний, а не стратегічний характер. Попри прогалини, створена до 2022 р. нормативно-правова рамка виконала головне завдання – інституціоналізувала україноцентричний історичний наратив та перетворила політику пам'яті на невід'ємну складову забезпечення національної безпеки.

6. Досліджено владні комеморації через аналіз системи державних нагород, офіційних ритуалів та нового комеморативного календаря. У нагородній системі з'явилися: орден Богдана Хмельницького, нагрудний знак «Учасник АТО» (2015), медаль «Захиснику Вітчизни» (2015), дві президентські відзнаки (2016); понад 150 захисників отримали звання Героя України – представники різних регіонів, вікових груп і професій. Водночас нагородна система залишалася обмеженою: лише дві спеціальні нагороди за чотири роки АТО і жодної за ООС, що засвідчує інертність механізму вшанування.

З початку війни у 2014 році сформовано новий комеморативний календар: День захисників і захисниць України (14 жовтня), День пам'яті захисників (29 серпня – річниця Іловайської трагедії), День Героїв Небесної Сотні (20 лютого), День добровольця (14 березня), День пам'яті та примирення (8 травня). Візуальними маркерами нової символіки стали мак і соняшник. Соціологічні

дані засвідчують прийняття нового комеморативного порядку: 59 % українців підтримали День захисника 14 жовтня вже через три роки після його запровадження. Публічні церемонії еволюціонували від суто мілітарних демонстрацій до культурно-символічних перформансів. Простежено відхід від радянської моделі масового «героїзму безіменного солдата» до людиноцентричного підходу – персоніфікованого вшанування конкретних захисників. Водночас зберігався розрив між символічним і матеріальним визнанням заслуг ветеранів.

7. Систематизовано практики маркування символічного простору як інструментів візуалізації пам'яті про війну. Виявлено три форми: монументальну меморіалізацію, топонімічні зміни та вуличне мистецтво. Масштаб виявився безпрецедентним: понад 51 000 перейменованих топонімів, 991 населений пункт, демонтовано близько 2 500 пам'ятників. Серед територіальних громад 69,6 % обрали меморіальні дошки, 66,4 % – перейменування вулиць.

Простежено виражену регіональну асиметрію: на Заході домінували пам'ятники Небесній Сотні, на Сході – меморіали АТО/ООС; найбільше декомунізованих об'єктів зафіксовано в Донецькій (109), Харківській (103) та Дніпропетровській (97) областях. Встановлено гібридну модель комеморації: держава задавала нормативні рамки, тоді як громадські ініціативи – родини загиблих, ветеранські організації, волонтери – створювали автентичніші форми вшанування («Стіна пам'яті», «Книга пам'яті полеглих за Україну»), часто випереджаючи офіційні структури. Декомунізаційна топоніміка (очищення від радянської спадщини) та «іменна» меморіалізація (вшанування загиблих 2014–2022 рр.) хоча й збігалися хронологічно, мали різну природу: перша була актом правового розриву з минулим, друга – актом творення нового героїчного наративу.

8. Розкрито освітні та просвітницькі виміри політики пам'яті, які реалізовувались на трьох рівнях: формальної освіти, позаурочної діяльності та публічної просвіти. Встановлено, що шкільний підручник у досліджуваний

період виступав не лише ретранслятором, а й активним інструментом термінологічного конструювання пам'яті. Відбулась концептуальна еволюція навчального матеріалу: від обережного опису подій «АТО» у 2017 р. до запровадження дефініцій «російсько-українська війна», «збройна агресія» та концепту гібридної війни. Інтеграція теми набула міждисциплінарного характеру (історія, переформатований предмет «Захист України»).

Доведено, що якщо підручники забезпечували засвоєння уніфікованого державного макронаративу, то позаурочні практики (створення шкільних музеїв бойової слави АТО/ООС, дослідницька робота МАН, живе спілкування з ветеранами) здійснювали локалізацію пам'яті. Вони перетворювали абстрактну війну на персоналізований, мікроісторичний досвід конкретної громади. Публічна просвіта, координована УІНП, через цифрові проєкти («Віртуальний музей російської агресії», візуальні кампанії) розширила межі комеморації. Виявлено, що освітня політика функціонувала в умовах постійного балансування між раціонально-когнітивною функцією (критичне осмислення фактів) та ціннісно-виховною (героїзація захисників задля патріотичного виховання).

У 2014–2022 рр. в Україні відбулась системна трансформація політики пам'яті – від фрагментарних реактивних практик до цілісної інституціоналізованої стратегії мнемонічної безпеки. Ця трансформація охопила всі виміри: інституційний (створення багаторівневої системи державних та недержавних акторів), нормативно-правовий (формування нового законодавчого поля), символічний (безпрецедентне маркування публічного простору) та освітній (інтеграція теми війни в усі рівні освітньої системи). Сформований до початку повномасштабного вторгнення базис національної пам'яті став важливим ресурсом суспільної стійкості. Отримані результати можуть бути використані УІНП, МОН та МКІП для розробки меморіальних стратегій і освітніх програм. Перспективою подальших досліджень є аналіз

трансформацій після 24 лютого 2022 р. та компаративне вивчення українського досвіду в контексті меморіальних практик інших держав під збройною агресією.

Зазначене дослідження не претендує на всеохопне розкриття проблематики. Перспективними напрямками подальших досліджень вважаємо:

- продовження вивчення політики пам'яті в Україні у період після 24 лютого 2022 року, коли повномасштабне вторгнення спричинило якісну трансформацію інституційної архітектури, змістових акцентів та масштабів комеморативної діяльності, зокрема перехід від декомунізаційної парадигми до деколонізаційної;

- дослідження процесу кодифікації політики пам'яті, розпочатого ухваленням Закону «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (2025), та практики його імплементації;

- компаративний аналіз українського досвіду меморіалізації війни у контексті аналогічних практик інших держав, що зазнали збройної агресії (зокрема країн колишньої Югославії, Грузії, держав Балтії);

- вивчення міжнародного виміру української політики пам'яті – ролі діаспорних спільнот, міжнародних організацій та зарубіжних комунікаційних майданчиків у трансляції українського меморіального наративу;

- поглиблений аналіз повоєнних перспектив меморіалізації: розбудови Національного військового меморіального кладовища, формування принципів увічнення пам'яті жертв окупації (Буча, Ірпінь, Маріуполь), інтеграції досвіду війни в систему освіти та національну ідентичність;

- дослідження ролі цифрових технологій та соціальних мереж як нових інструментів конструювання і поширення колективної пам'яті про війну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 5 років від завершення оборони ДАПу: імена й фото всіх загиблих «кіборгів» // Новинарня. 20.01.2020. URL: <https://novynarnia.com/2020/01/20/100-kiborgiv/> (дата звернення: 15.12.2025).
2. 9 квітня виповнилося 5 років, як в Україні розпочалася декомунізація на законодавчому рівні // Український інститут національної пам'яті. 09.04.2020. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/9-kvitnya-vuprovnylosya-5-rokiv-yak-v-ukrayini-rozpochalasya-dekomunizaciya-na-zakonodavchomu-rivni> (дата звернення: 27.10.2025).
3. 10 принципів меморіалізації. Якою може бути пам'ять про війну // Український інститут національної пам'яті. 2025. URL: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya/9-pryncypiv-memorializaciyi-yakoyu-mozhe-buty-pamyat-pro-viynu> (дата звернення: 10.01.2026)
4. 32,5 % українців особисто переказали свої кошти на рахунки української армії. Селяни відзначились вищою доброчинністю, аніж міські жителі // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 23.06.2014. URL: https://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/32anizh-miski-zhiteli.htm (дата звернення: 10.09.2024).
5. 41 % українців досі шкодують про розпад СРСР // 24 Канал. 22.05.2013. URL: https://24tv.ua/41_ukrayintsiv_dosi_shkoduyuyut_pro_rozpad_srsr_n342705 (дата звернення: 27.10.2025).
6. 82 % жителів Кіровограда не хочуть перейменування міста на Кропивницький - опитування // УНІАН. 18.04.2016. URL: <https://www.unian.ua/society/1322362-82-jiteliv-kirovogradu-ne-hochut-pereymenuvannya-mista-na-kropivnitskiy-opituvannya.html> (дата звернення: 12.02.2026).

7. Августин, Святий. Сповідь / пер. з лат. Ю. Мушака. Київ : Основи, 1996. 319 с.
8. Австралієць створив у Авдіївці мурал з портретом місцевої вчительки // УНІАН. 16.10.2016. URL: <https://www.unian.ua/society/1573788-avstraliets-stvoriv-u-avdijivtsi-mural-z-portretom-mistsevoji-vchitelki.html> (дата звернення: 20.05.2024).
9. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / авт. кол. : П. П. Гай-Нижник, Л. Л. Залізник, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, Л. В. Чупрій ; кер. проекту, упоряд. і наук. ред. : П. П. Гай-Нижник ; Науково-дослідний інститут українознавства МОН. Київ : Леся, 2016. 586 с.
10. Активісти створили «Білу книгу ветеранів» і закликали уряд створити міністерство // Новинарня. 18.09.2018. URL: <https://novynarnia.com/2018/09/19/aktivisti-stvorili-bilu-knigu-veteraniv-ta-zaklikali-uryad-stvoriti-ministerstvo/> (дата звернення: 15.03.2024).
11. Антон Дробович: «Культ перемоги сам по собі - це якийсь нонсенс» / спілкувався О. Базар // LB.ua. 07.05.2020. URL: https://lb.ua/culture/2020/05/07/457032_anton_drobovich_kult_peremogi.html (дата звернення: 20.05.2024).
12. Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко та ін. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с.
13. Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Ніжин, 2016. 249 с.
14. Бабка В. Л. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі та досвід. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 6 (74). С. 201–215. URL: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf (дата звернення: 10.09.2024).

15. Без ротації. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2021. URL: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/bez-rotaciyi> (дата звернення: 27.10.2025).
16. Буря Д., Красовицький О. Хроніки війни 2014–2020. Т. 1–3. Київ, 2020.
17. Біла С. Я., Гриценко Г. З. Російсько-українська війна: історичні поняття // Російсько-українська війна (2014–2022): історичні, політичні, культурно-освітні, релігійні, економічні та юридичні аспекти : наукова монографія. Рига : Baltija Publishing, 2022. С. 434–443.
18. Біля столичного палацу «Україна» створили гігантський мурал пам'яті Героїв Крут // Еспресо. 20.01.2019. URL: https://espreso.tv/news/2019/01/20/bilya_stolychnogo_palacu_quotukrayinaqu_ot_stvoryly_gigantskyu_mural_pamyati_geroyi_krut (дата звернення: 18.01.2025).
19. Блінкен та Епіфаній вшанували пам'ять загиблих українських героїв // Радіо Свобода. 06.05.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-blinken-epifaniy/31240866.html> (дата звернення: 15.12.2025).
20. Бойко О. Д. Особливості структури колективної пам'яті. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія : Політологія. 2014. Т. 236, вип. 224. С. 27–32.
21. В Одесі демонтували пам'ятник Катерині II // BBC News Україна. 29.12.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-64111099> (дата звернення: 05.02.2026).
22. В Україні за рік знесли 1320 пам'ятників Леніну, перейменували 51 тисячу вулиць // Радіо Свобода. 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28199678.html> (дата звернення: 15.03.2024).
23. Валушко І. О. Інформаційна безпека України в контексті російсько-українського конфлікту : автореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.04.

Миколаїв : Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2018. 20 с.

- 24.Василевська Т., Бевз Т. Конструювання політики національної пам'яті: ідеї, смисли, акценти. Політичні дослідження. 2024. № 1 (7). С. 135–158.
- 25.«Вдалося зберегти сталість інституції»: Антон Дробович про 5 років на посаді голови Українського інституту нацпам'яті / О. Котубей-Геруцька // Суспільне Культура. 07.01.2025. URL: <https://suspilne.media/culture/914605-vdalosa-zberegiti-stalist-institucii-anton-drobovic-pro-5-rokiv-na-posadi-golovi-ukrainskogo-institutu-nacpamati/> (дата звернення: 15.12.2025).
- 26.Верховна Рада України прийняла пакет законів про декомунізацію // Український інститут національної пам'яті. 09.04.2015. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/verkhovna-rada-ukraini-priinyala-paket-zakoniv-pro-dekomunizatsiyu> (дата звернення: 22.03.2025).
- 27.Виставка «2014-2022» про історію українського спротиву відкрилася в Галереї протестного мистецтва // Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні - Музей Революції Гідності. 19.08.2022. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2207> (дата звернення: 05.11.2024).
- 28.Виставка «Воїни. Історія українського війська» // Український інститут національної пам'яті. URL: <http://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-voyiny-istoriya-ukrayinskogo-viyska> (дата звернення: 25.01.2026).
- 29.Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 264 с.
- 30.Віртуальний музей російської агресії презентували 19 жовтня // Український інститут національної пам'яті. 19.10.2021. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/virtualnyu-muzey-rosiyskoyi-agresiyi-prezentuvaly-19-zhovtnya> (дата звернення: 18.02.2026).
- 31.Віртуальний музей російської агресії. URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/home.html> (дата звернення: 03.08.2025).

- 32.Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Літера ЛТД, 2019. 288 с.
- 33.Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Літера ЛТД, 2019. 256 с.
- 34.Володимир Зеленський вшанував пам'ять загиблих захисників України : новина (29 серпня 2020 р.) // Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-vshanuvav-pamyat-zagiblih-zahisnikiv-ukr-63181> (дата звернення: 22.03.2025).
- 35.Володимир Зеленський розповів історію своєї родини під час спільного виступу з Прем'єр-міністром Ізраїлю Біньяміном Нетаньягу // Офіційне інтернет-представництво Президента України. 24.01.2020. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-rozpoviv-istoriyu-svoyeyi-rodini-pid-cha-59437> (дата звернення: 12.02.2026).
- 36.Волонтерський рух в Україні : звіт дослідження // GfK Ukraine. 2014. URL: <https://www.prostir.ua/?news=doslidzhennya-bilshist-ukrajintiv-vvazhaje-scho-volonterskij-ruh-dopomahaє-zmitsnennyu-myru> (дата звернення: 05.11.2024).
- 37.Вторгнення в Україну. Хроніка російської агресії / Дмитро Тимчук, Юрій Карін, Костянтин Машовець, В'ячеслав Гусаров. Київ : Брайт Букс, 2016. 240 с.
- 38.Втратити назавжди. Що зруйнує Меморіал Небесної сотні? // Громадське. 18.03.2019. URL: <https://hromadske.ua/posts/vtratiti-nazavzhdi-sho-zrujnuє-memorial-nebesnoyi-sotni> (дата звернення: 12.02.2026).
- 39.Галів М., Ільницький В. Характер сучасної російсько-української війни (2014-2023): вітчизняний історіографічний дискурс. Українські історичні студії. 2023. № 16. С. 47–73.
- 40.Галів М., Огар А. Трансформації культури/політики пам'яті в сучасній Україні (рецензія на монографію: Культура пам'яті сучасного українського

- суспільства: трансформація, декомунізація, європеїзація : монографія / О. Гриценко та ін. Київ, 2020. 352 с.). Східноєвропейський історичний вісник. 2021. Вип. 19. С. 250–256.
41. Ганжуров Ю. С. До питання актуалізації концептів національної пам'яті // Український інститут національної пам'яті. 2015. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/do-pitannya-aktualizatsii-kontseptiv-natsionalnoi-pam-yati> (дата звернення: 10.01.2026).
42. Гай-Нижник П. П., Чупрій Л. В. Російсько-українська війна: особливості розв'язання військово-політичного конфлікту на Сході і Півдні України за сучасних геополітичних умов. Українознавство. 2016. № 4 (61). С. 103–121.
43. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. заг. серед. освіти. Харків : Ранок, 2019. 288 с.
44. Гнатенко П. І. Національна ідентичність та історична пам'ять. Грані. 2018. Т. 21, № 10. С. 164–169.
45. Горак Г. Пам'ять історична. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. / В. М. Литвин та ін. Київ : Вища школа, 2002. 430 с.
46. Горбулін В. П. (ред.) Світова гібридна війна: український фронт. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
47. Городня Н. Д. Чинники формування історичної пам'яті сучасної української молоді. Історичні і політологічні дослідження. 2018. Спец. вип. С. 28–33. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/3539/1/5109-10261-1-SM.pdf> (дата звернення: 12.02.2026).
48. Грицак Я. Історія і пам'ять: Амнезія, Амбівалентність, Активізація // Україна. Процеси націєтворення / упор. А. Капеллер. Київ : К.І.С, 2011. С. 365–381.
49. Грицюк В., Лисенко О. Нариси з історії російсько-української війни. Воєнно-науковий вісник. 2023. Вип. 2 (569). С. 11–12.

50. Гриценко О. А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України ; Інститут культурології НАМ України, 2019. 320 с.
51. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ : К.І.С., 2017. 1136 с.
52. Даниленко В. М. Історія України : рівень стандарту : підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти / В. М. Даниленко, М. К. Смольницька. Київ : Генеза, 2019. 224 с.
53. Декомунізація назв населених пунктів та районів України: підстави, процес, підсумки // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://old.uinp.gov.ua/page/dekomunizatsiya-nazv-naselenikh-punktiv-ta-raioniv-ukraini-pidstavi-protses-pidsumki> (дата звернення: 15.11.2025).
54. День перемоги і його місце в історичній пам'яті українців: соціологічне опитування // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 2021. URL: <https://dif.org.ua/article/den-peremogi-nad-natsizmom-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukraintsiv-yakiy-sens-gromadyani-vkladayut-u-tsyu-datu> (дата звернення: 10.09.2024).
55. Державні гарантії соціального захисту учасників антитерористичної операції, Революції Гідності та членів їхніх родин: стан і перспективи : парламентські слухання у Верховній Раді України 19 жовт. 2016 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6336.html> (дата звернення: 10.09.2024).
56. Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2019 р. № 829. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/829-2019-%D0%BF> (дата звернення: 03.08.2025).

57. Деякі питання Українського інституту національної пам'яті : постанова Кабінету Міністрів України від 12.11.2014 р. № 684. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-%D0%BF> (дата звернення: 22.03.2025).
58. Динаміка оцінки діяльності ОУН-УПА у часи Другої світової війни : результати телефонного опитування, проведеного 7-13 вересня 2022 року // Київський міжнародний інститут соціології. 23.10.2022. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1146&page=1> (дата звернення: 18.01.2025).
59. «Дні пам'яті героїв Іловайської битви 2014»: документальна фотовиставка відкрилась у Києві // Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні - Музей Революції Гідності. 29.08.2024. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2951> (дата звернення: 22.03.2025).
60. ДНК: як святкували 30-річчя Незалежності // BBC News Україна. 24.08.2021. URL: <https://susplne.media/157930-dnk-ak-svatkuvali-30-riccza-nezaleznosti/> (дата звернення: 25.01.2026).
61. Дорогою ціною: як держава фінансує культуру під час війни / ANTS. ANTS. URL: <https://ants.org.ua/dorogoyu-czinoyu-yak-derzhava-finansu%D1%94-kulturu-pid-chas-vijni/> (дата звернення: 05.02.2026).
62. Душпастирі на війні: особливі спогади для історії // Зоря Полтавщини. 16.10.2018. URL: <http://zorya.poltava.ua/dushpastiri-na-vijni-osoblivi-srogadi-dlja-istorii/> (дата звернення: 03.08.2025).
63. Закон про декомунізацію визнано конституційним // Український інститут національної пам'яті. 16.07.2019. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/zakon-pro-dekomunizaciju-vyznano-konstytucijnym> (дата звернення: 10.09.2024).
64. Закон про мову в 2021 році: від 16 січня обслуговування українською та іспити для чиновників // Радіо Свобода. 13.01.2021. URL:

<https://www.radiosvoboda.org/a/movny-zakon-sfera-obsluhovuvannia-derzhavna-mova/31044007.html> (дата звернення: 18.02.2026).

65. Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан - як змінюється ставлення українців до політики національної пам'яті на тлі російської агресії // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 20.01.2023. URL: <https://dif.org.ua/article/zasudzhennya-srsr-derusifikatsiya-maydan-yak-zminyuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-politiki-natsionalnoi-pamyati-na-tli-rosiyskoi-agresii> (дата звернення: 15.03.2024).
66. Збірка методичних рекомендацій до відзначення пам'ятних дат у загальноосвітніх навчальних закладах : розроб. і упоряд.: Г. Байкеніч, О. Охрімчук. Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2016. 69 с.
67. Звернення Президента України з нагоди Дня пам'яті та примирення // Офіційне інтернет-представництво Президента України. 08.05.2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-z-nagodi-dnya-pamyati-ta-prim-68321> (дата звернення: 05.11.2024).
68. Звіт про діяльність Українського інституту національної пам'яті за 2015 рік. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-2015> (дата звернення: 20.05.2024).
69. Звіт про діяльність Українського інституту національної пам'яті за 2016 рік. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-2016-rik> (дата звернення: 25.01.2026).
70. Звіт про діяльність Українського інституту національної пам'яті за 2017 рік. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2017-rik> (дата звернення: 14.06.2025).
71. Звіт про діяльність Українського інституту національної пам'яті за 2019 рік. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity> (дата звернення: 05.11.2024).
72. Звіт про діяльність Українського інституту національної пам'яті за 2020 рік. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2020-rik> (дата звернення: 18.01.2025).

- 73.Звіт про діяльність Українського інституту національної пам'яті за 2021 рік. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2021-rik> (дата звернення: 14.06.2025).
- 74.Зелена книга політики пам'яті / Центр прав людини ZMINA. Київ : ZMINA, 2025. 96 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/11/green_ua_web.pdf (дата звернення: 02.01.2026).
- 75.Зеленський В. О. Промова Президента з нагоди Дня Незалежності України (24 серпня 2020 р.) // Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-z-nagodi-dnyu-nezalezhnosti-ukrayini-62953> (дата звернення: 10.01.2026).
- 76.Зеленський замість параду запустив флешмоб «Дякую» // BBC News Україна. 24.08.2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-49448174> (дата звернення: 15.12.2025).
- 77.Зеленський: Бандера - герой для якогось відсотка українців // Українська правда. 18.04.2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/04/18/7212583/> (дата звернення: 05.02.2026).
- 78.Зміна концепції вшанування пам'яті загиблих у війні // LB.ua. 13.10.2024. URL: https://lb.ua/blog/partnerstvo_za_sylnu_ukra/639743_zmina_kontseptsii_vshannuvannya_pamyati.html (дата звернення: 10.01.2026).
- 79.З'явився пам'ятник українській Небесній Сотні в Португалії // Голос України. 2016. URL: <https://www.golos.com.ua/article/267250> (дата звернення: 20.05.2024).
- 80.Іваненко В., Кривошеїн В. Державна політика пам'яті в сучасній Україні в умовах інформаційної війни (2014-2021 рр.). Грані. 2022. Т. 25, № 2. С. 16–21. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1756/1724> (дата звернення: 22.03.2025).

- 81.Іванисько С. Становище музеїв України в період російсько-української війни (за матеріалами медіа-ресурсів). *Vita Antiqua*. 2023. № 14. С. 94–108. URL: http://vitaantiqua.org.ua/wp-content/uploads/2023/07/94-108_Ivanysko.pdf (дата звернення: 18.02.2026).
- 82.Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості / Ю. Якименко та ін. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3-4. С. 3–68. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf (дата звернення: 20.05.2024).
- 83.Іловайський котел: хронологія трагедії // Укрінформ. 29.08.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3082701-ilovajskij-kotel-hronologia-tragedii.html> (дата звернення: 20.05.2024).
- 84.Іловайськ: 29 серпня - день, коли соняшники стали символом пам'яті // Херсонський обласний краєзнавчий музей. 29.08.2023. URL: <https://www.khm.gov.ua/uk/content/ilovaysk-29-serpnya-den-koly-sonyashnyky-staly-symvolom-pamyati> (дата звернення: 10.09.2024).
- 85.Ільницький В., Галів М., Царик Р. Формування засад політики пам'яті в Україні щодо сучасної російсько-української війни : посібник. Дрогобич : Посвіт, 2025. 140 с.
- 86.Ільницький В., Старка В. Комеморативні практики українців Галичини як елемент формування національної пам'яті (1920-1950-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 3. С. 187–203. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/download/2024-3-10/2024-3-10/13980> (дата звернення: 15.12.2025).
- 87.Ільницький В., Куцька О. Періодизація російсько-української війни 2014–2022 рр. у вітчизняній історіографії. *Інтелігенція і влада*. 2023. Вип. 1355. С. 162–177.
- 88.Ільницький В., Царик Р. Матеріально-культурні аспекти увічнення пам'яті українських захисників і захисниць під час російсько-української війни

- (2014–2024). Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». 2024. № 2. С. 105–116.
89. Ільницький В., Царик Р. Пізнавально-інформаційні та виховні заходи щодо ушанування пам'яті учасників і жертв російсько-української війни (2014–2024). Актуальні питання гуманітарних наук. 2024. Вип. 81, т. 2. С. 4–13.
90. Ільницький В., Царик Р. Формування історико-меморіального наративу сучасної російсько-української війни. Українські історичні студії. 2025. Вип. 17 (59). С. 212–223.
91. Інформаційні матеріали до вшанування пам'яті жертв Голодомору - геноциду Українського народу - 2022 // Український інститут національної пам'яті. 2022. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-vshanuvannya-pamyati-zhertv-golodomoru-genocydu-ukrayinskogo-narodu-2022> (дата звернення: 03.08.2025).
92. Інформаційні матеріали до Дня Незалежності України // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/informaciyni-materialy-do-dnya-nezalezhnosti-ukrayiny> (дата звернення: 18.01.2025).
93. Інформаційні матеріали до Дня пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/informaciyni-materialy-do-dnya-pamyati-zahysnykiv-ukrayiny-yaki-zagynuly-v-borotbi-za-nezalezhnist-suverenitet-i-terytorialnu-cilisnist-ukrayiny> (дата звернення: 10.01.2026).
94. Інформація про виконання Плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки за 2021 рік // Міністерство молоді та спорту України. URL:

- https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Patriotychne_vyhovannia/Zvity/2021/informatsiya-pro-vikonannya-planu-diy.pdf (дата звернення: 25.01.2026).
95. Історія України. Всесвітня історія : Навчальна програма для 10- 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Затверджено наказом МОН України від 23.10.2017 № 1407 // Освіта.ua. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58972/> (дата звернення: 12.02.2026).
96. Кармазіна М. С. Інститут президентства: походження, сутність, особливості. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2004. 372 с.
97. Касьянов Г. В. Past Continuous: історична політика 1980-х - 2000-х рр. (Україна та сусіди). Київ : Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
98. Касьянов Г. Проблеми «законів про пам'ять» в Україні. Форум найновішої вітчизняної історії. 2016. № 1. [УТОЧНИТИ СТОРІНКИ]
99. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х - 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ : Глобус, 1991. [УТОЧНИТИ СТОРІНКИ]
100. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991-2015 рр.) // Україна: фундаментальні трансформації (1991-2015). Київ, 2015. С. 244–250. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25124/1/Kyrydon.pdf> (дата звернення: 29.11.2025).
101. Кирилюк О. Українські національна ідентичність, національна пам'ять та національна резистентність. Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. 2020. № 1. С. 226–229.
102. Клименко О. Незакінчена війна... // Голос України. 19.09.2019. URL: <https://www.golos.com.ua/article/321799> (дата звернення: 15.12.2025).
103. Книга пам'яті. Пам'ятати кожного загиблого за єдність // Тексти.org.ua. 16.02.2015. URL: https://texty.org.ua/fragments/58764/Knyga_pamjati_Pamjataty_kozhnogo_za_gyblogo_za_jednist-58764/ (дата звернення: 03.08.2025).

104. Ковальчук Т. Створення та діяльність місцевих топонімічних комісій з декомунізації публічного простору в Україні (кінець ХХ - перша чверть ХХІ ст.). *Intermarum: історія, політика, культура*. 2024. Вип. 15. С. 179–193.
105. Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики: 10 років тому Верховна Рада України прийняла чотири закони, спрямовані на декомунізацію // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. 10.04.2025. URL: <https://www.rada.gov.ua/print/260872.html> (дата звернення: 18.01.2025).
106. Коморовський: закон про УПА ускладнює примирення // LB.ua. 23.04.2015. URL: https://lb.ua/news/2015/04/23/302733_komorovskiy_zakon_upa_uslozhnyayet.html (дата звернення: 12.02.2026).
107. Комплексна програма увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв воєн та політичних репресій у Миколаївській області на 2017-2020 роки : рішення Миколаївської обласної ради від 22.12.2016 р. № 7. URL: <https://www.mk-oblrada.gov.ua/news.php?news=1055&group=32> (дата звернення: 12.03.2026).
108. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 10.01.2026).
109. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді (затверджено наказом МОН України від 16.06.2015 р. № 641). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0582729-15#Text>; Указ Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки» від 13.10.2015 № 580/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text> (дата звернення: 15.03.2024).

110. Костюк О. Політика пам'яті як компонент національної безпеки в умовах російської агресії проти України // Політика пам'яті в Україні: історичні наративи, стратегії впровадження в умовах війни та післявоєнного періоду: монографія / відп. ред. І. Соляр, упоряд.: О. Муравський, М. Романюк ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2025. С. 548. (дата звернення: 20.05.2024).
111. Кравченко Л. перейменування сучасних українських ойконімів. Українська мова. 2018. № 3. С. 117–129. URL: <https://ukr.movoznavstvo.knu.ua/article/view/335> (дата звернення: 18.02.2026).
112. Кремень В. Г., Ткаченко В. М. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). Київ : Товариство «Знання» України, 2013. 315 с.
113. Кривда Н. Ю. Колективна пам'ять як чинник формування групової ідентичності. Філософські обрії. 2019. Вип. 41. С. 60–76.
114. Кривицька О. Криза інтеграції у контексті перспективи консолідації українського соціуму. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2020. Вип. 5-6 (103-104). С. 181–200.
115. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3990> (дата звернення: 18.02.2026).
116. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ : ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. 600 с.
117. Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах збройного конфлікту : матеріали круглого столу (Київ, 12 листоп. 2015 р.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 90 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7932-2/978-966-02-7932-2.pdf> (дата звернення: 12.02.2026).

118. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 560 с.
119. Кулик Р., Майоров М. 2014: початок російсько-української війни; Український інститут національної пам'яті. Київ, 2019. 41 с.
120. Лазарович М. Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 239 с.
121. Литвиновська Ю. Етапи реалізації політики пам'яті в Україні (1991–2023 рр.). Консенсус. 2024. № 1. С. 92–104. URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/94> (дата звернення: 18.01.2025).
122. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Vivat, 2015. 320 с.
123. Мак пам'яті: символ та історія // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/mak-pamyati> (дата звернення: 14.06.2025).
124. Марш нової армії: 18 країн взяли участь у параді на День Незалежності // Укрінформ. 24.08.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2524654-mars-novoi-armii-18-krain-vzali-ucast-u-paradi.html> (дата звернення: 27.10.2025).
125. Матяш І. Б. Установи пам'яті: поняття, місія, тенденції. Національна та історична пам'ять : зб. наук. праць. 2012. Вип. 4. С. 7–18.
126. Меморіалізація військової звитяги у пам'ятниках України: аксіологічні аспекти. Politicus. 2022. № 5. С. 76–82. URL: <http://politicus.od.ua> (дата звернення: 27.10.2025).
127. Меморіал героїв, які загинули в російсько-українській війні (учасники АТО та ООС) // Музей «Личаківський цвинтар». URL: <https://lviv-lychakiv.com.ua/memorials/memorial-geroyiv-yaki-zagynuly-v->

- rosijsko-ukrayinskij-vijni-uchasnyku-ato-ta-oos/ (дата звернення: 05.02.2026).
128. Меморіал пам'яті Героїв Небесної Сотні у Львові, або місце пам'яті нашого часу // Фотографії старого Львова. 16.12.2019. URL: <https://photo-lviv.in.ua/memorial-pamyati-geroyiv-nebesnoyi-sotni-u-lvovi-abo-misce-pamyati-nashogo-chasu/> (дата звернення: 18.01.2025).
129. Меморіал пам'яті загиблим киянам-учасникам АТО/ООС // Офіційний портал Києва. URL: <https://kyiv.klichko.org/map/memorial-pamyati-zahyblym-kyianam-uchasnykam-ato-oos/> (дата звернення: 12.02.2026).
130. Методичні рекомендації для закладів освіти до Дня пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України // Український інститут національної пам'яті. 2024. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/metodychni-rekomendaciyi-den-pamyati-zahysnykiv-ukrayiny-2024> (дата звернення: 15.12.2025).
131. Методичні рекомендації щодо встановлення пам'ятних знаків (меморіальних дощок) загиблим (померлим) Захисникам і Захисницям України : Схвалено Наказом Міністерства у справах ветеранів України від 04 верес. 2023 р. № 216. URL: https://www.rv.gov.ua/storage/app/sites/11/2024/Методичні_рекомендації.pdf (дата звернення: 14.06.2025).
132. Мін'юст заборонив КПУ брати участь у виборах // УНІАН. 24.07.2015. URL: <https://www.unian.ua/politics/1104539-minyust-zaboroniv-kpu-brati-uchast-u-viborah.html> (дата звернення: 15.03.2024).
133. Музей АТО/ООС // Ліцей № 10, м. Прилуки. Прилуцький краєзнавчий музей ім. В. І. Маслова. URL: https://museumpryluky.org.ua/news/30-licej__10 (дата звернення: 05.04.2026).

134. Музей воєнного дитинства в Україні: як працює та чії історії розповідає // Суспільне Культура. 23.06.2021. URL: <https://suspilne.media/culture/141462-muzej-voennogo-ditinstva-v-ukraini-ak-prasue-ta-cii-istorii-rozprovidae/> (дата звернення: 18.02.2026).
135. Музей «Гідність та Честь українців» // Спеціалізована школа № 110 імені К. Гапоненка міста Києва. URL: <https://school-110.com/музей/> (дата звернення: 23.02.2026).
136. Музей «Громадянський подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО» (Музей АТО) // Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. URL: <https://www.museum.dp.ua/uk/ato-history/> (дата звернення: 14.06.2025).
137. Музей Новітніх Героїв // Рудківська СЗШ I-III ступенів ім. В. Жеребного. URL: http://rudky-history.blogspot.com/p/blog-page_19.html (дата звернення: 12.02.2026).
138. Музеї України в умовах війни : темат. огляд / Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого. Київ, 2024. 30 с. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematich_ogliadi/2024/muzei17.09.pdf (дата звернення: 18.02.2026).
139. Музейний реєстр України // Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://museum.mcsc.gov.ua> (дата звернення: 10.01.2026).
140. На бульварі Шевченка відкрито офіс Київської міської спілки ветеранів АТО // Київська міська рада. 13.10.2015. URL: <https://kmr.gov.ua/uk/content/na-bulvari-shevchenka-vidkryto-ofis-kyuyivskoyi-miskoyi-spilky-veteraniv-ato> (дата звернення: 25.01.2026).
141. На Буковині встановили ще одну меморіальну дошку загиблому герою // ТРК «Промінь». 15.10.2015. URL: <https://promin.cv.ua/2015/10/15/na-bukovyni-vstanovyly-shche-odnu-memorialnu-doshku-zahyblomu-heroiu.html> (дата звернення: 11.02.2025).

142. На Кам'яниччині відкрили меморіальну дошку бійцю АТО Сергію Клименку // Незалежний громадський портал. 30.08.2015. URL: <https://ngp-ua.info/2015/08/22788> (дата звернення: 11.02.2025).
143. Набок С. Борці за незалежність України: визнання символічне? Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 1. С. 246–268. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_bortsi.pdf (дата звернення: 25.01.2026).
144. Нагорна Л. Історична свідомість у регіональному вимірі: українські реалії. Регіональна історія України : зб. наук. ст. 2011. Вип. 5. С. 61–74.
145. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
146. Наказ МОН України від 16.06.2015 р. № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text> (дата звернення: 25.01.2026).
147. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. 436 с.
148. «Нескорений Майдан: 2014-2022». Фотовиставка Олександра Тимошенка в Івано-Франківську і Нових Петрівцях на Київщині // Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні - Музей Революції Гідності. 09.02.2022. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2050> (дата звернення: 18.01.2025).
149. Нетьосов П. Хто відповідає за Стіну пам'яті поблизу Михайлівської площі? // Frontliner. 29.08.2023. URL: <https://frontliner.ua/stina-pamyati-v-kyievi/> (дата звернення: 03.08.2025).

150. Ніцше Ф. Несвоєчасні міркування / пер. з нім. К. Котюк. Львів : Астролябія, 2024. С. 65–140.
151. Обласна комплексна цільова програма підтримки учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, членів їх сімей та членів сімей загиблих (померлих) учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил на 2016-2021 роки : рішення Вінницької обласної ради від 04.12.2018 р. № 705. URL: <https://vinrada.gov.ua/upload/docs/59165c80c0d328b5a9a49730587c7c7e.pdf> (дата звернення: 12.03.2026).
152. Офіційно оголошено про початок антитерористичної операції на сході України // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/14/2014-ofitsiyno-ogolosheno-pro-pochatok-antyterorystychnoyi-operaciyi-na-shodi-ukrayiny> (дата звернення: 22.03.2025).
153. Пам'ятник Героям Небесної Сотні (м. Біла Церква) // Вандрівка. 17.05.2019. URL: <https://vandrivka.com.ua/pam-yatnik-geroyam-nebesnoyi-sotni-m-bila-tserkva/> (дата звернення: 05.11.2024).
154. У Житомирі відкрили пам'ятник Небесної Сотні // Офіційний веб-сайт Житомирської міської ради. 2017. URL: <https://ztrada.gov.ua/?pages=1337> (дата звернення: 10.09.2024).
155. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. Київ : Либідь, 2000. 358 с.
156. Пам'ятник Героям Небесної Сотні відкрили на Донеччині // Музей Революції Гідності. URL: <https://maidanmuseum.org/uk/node/2579> (дата звернення: 22.03.2025).
157. Парад на День Незалежності 2014 // Укрінформ. 24.08.2014. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1685490-parad-na-den-nezaleznosti-2014.html (дата звернення: 03.08.2025).

158. Перепелиця Г. М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ : Стилос, 2017. 880 с.
159. Перший в Україні пам'ятник Петлюрі урочисто відкрили у Вінниці // Історична правда. 19.10.2017. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2017/10/19/150911/> (дата звернення: 05.02.2026).
160. Питання Українського інституту національної пам'яті : постанова Кабінету Міністрів України від 09.07.2014 р. № 292. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/292-2014-%D0%BF> (дата звернення: 18.01.2025).
161. Підтримка України в умовах російсько-української війни: міжнародні організації : монографія / відп. ред. Ігор Соляр, упоряд.: Олег Муравський, Михайло Романюк ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. 2-ге вид., допов. і випр. Львів, 2025. 384 с.
162. Піх О., Руда О. Україна у зовнішньополітичній стратегії США: пріоритети та виклики за умов російсько-української війни (2014–2024). Український історичний журнал. 2024. № 6. С. 20–43.
163. Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії / Пер. з англ. М. Ларненка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 400 с.
164. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналіт. доп. / В. М. Яблонський та ін. ; за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 144 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/dopovid_polityka_druk_03.pdf (дата звернення: 22.03.2025).
165. Політика пам'яті в Україні: історичні наративи, стратегії впровадження в умовах війни та післявоєнного періоду: монографія / відп. ред. Ігор Соляр, упоряд.: Олег Муравський, Михайло Романюк ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2025. 562 с.

166. Понад 50 тисяч вулиць змінили назви впродовж 2016 року // Український інститут національної пам'яті. 2016. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/ponad-50-tisyach-vulits-zminili-nazvi-vprodovzh-2016-roku> (дата звернення: 12.02.2026).
167. Порошенко в Раді підбив підсумки декомунізації // Слово і Діло. 07.09.2017. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2017/09/07/novyna/polityka/poroshenko-radi-pidbyv-pidsumku-dekomunizacziyi> (дата звернення: 15.03.2024).
168. Порошенко П. О. Новорічне звернення Президента України. 1 січ. 2015 р. URL: <https://glavcom.ua/columns/poroshenko/127821-novorichne-zvernennja-prezidenta-ukrajini.html> (дата звернення: 01.02.2026).
169. Порошенко П. О. Новорічне привітання Президента України. 31 груд. 2015 р. URL: <https://www.unian.ua/politics/1227382-ukrajina-bude-evropeyskoju-silnoju-edinoju-poroshenko-privitav-ukrajintsiv-z-novim-rokom-video.html> (дата звернення: 01.02.2026).
170. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році» (20 вересня 2018 р.) // Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/162258.html> (дата звернення: 05.02.2026).
171. Послання Президента України Володимира Зеленського до Верховної Ради України // Офіційне інтернет-представництво Президента України. 01.12.2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-volodimira-zelenskogo-u-verhovnij-radi-zi-71805> (дата звернення: 10.09.2024).
172. Послання Президента України Порошенка до Верховної Ради України // Українська правда. 20.09.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/09/20/7192645/> (дата звернення: 20.05.2024).

173. Постанова ВРУ «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» від 12.05.2015 № 373-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-19#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
174. Правове забезпечення соціального захисту ветеранів АТО/ООС: проблеми та перспективи. Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. 2020. № 4, ч. 1. С. 25–32. URL: <https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-4-2020/part%201/25.pdf> (дата звернення: 05.11.2024).
175. Предстоятель відкрив оновлену «Стіну пам'яті загиблих захисників України» // Помісна Українська Православна Церква. 20.08.2020. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/mytropolyt-epifanij-vidkryv-onovlenu-stinu-pam-yati-zagyblyh-zahysnykiv-ukrayini/> (дата звернення: 27.10.2025).
176. Президент закликав визнати Голодомор геноцидом українців // Український інститут національної пам'яті. 26.11.2015. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/prezident-zaklikav-viznati-golodomor-genotsidom-ukraintsiv> (дата звернення: 25.01.2026).
177. Призабутий Старий Угринів // Локальна історія. 2023. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/reportazhi/prizabutii-starii-ugriniv/> (дата звернення: 27.10.2025).
178. Примаченко Я. Історична політика РФ та її вплив на території південно-східної України та АР Крим в контексті «руського мира». Регіональна історія України. 2017. Вип. 11. С. 101–132.
179. Про відзначення державними нагородами України : Указ Президента України від 20.02.2019 № 39/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/392019-26082> (дата звернення: 10.09.2024).

180. Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України щодо діяльності Міністерства культури та інформаційної політики : постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.2020 р. № 231. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmin-do-deyakh-aktiv-kabinetu-ministriv-ukrayini-shchodo-diyalnosti-ministerstva-kulturi-ta-informacijnoyi-politiki-231230320> (дата звернення: 27.10.2025).
181. Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки : Закон України від 16.05.2017 р. № 2031-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2031-19> (дата звернення: 03.08.2025).
182. Про внесення змін до деяких законів України щодо соціального захисту громадян України, які взяли участь в антитерористичній операції : Закон України від 01.07.2014 р. № 1547-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1547-18> (дата звернення: 03.08.2025).
183. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання статусу та соціальних гарантій окремим особам із числа учасників антитерористичної операції : Закон України від 04.12.2019 р. № 329-IX. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 14. Ст. 75. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-20> (дата звернення: 05.02.2026).
184. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 26.02.2020 р. № 143. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-2020-п#Text> (дата звернення: 05.04.2025).
185. Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо посилення соціального захисту учасників антитерористичної операції, учасників Революції Гідності та членів сімей загиблих таких осіб : Закон України від 14.11.2017 р. № 2203-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2203-19> (дата звернення: 14.06.2025).

186. Про внесення змін до Закону України «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України» щодо військового поховального ритуалу : Закон України від 02.07.2021 р. № 1622-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1622-20#Text> (дата звернення: 05.02.2026).
187. Про внесення змін до Порядку надання та позбавлення статусу учасника бойових дій : постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2024 р. № 1041. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1041-2024-%D0%BF> (дата звернення: 15.03.2024).
188. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 413 : постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2020 р. № 203. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203-2020-%D0%BF> (дата звернення: 25.01.2026).
189. Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів : Закон України від 05.03.2015 р. № 238-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/238-19> (дата звернення: 25.01.2026).
190. Про внесення зміни до статті 11 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо розширення категорії осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною : Закон України від 29.07.2025 р. № 4513-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4513-20/sp:dark#Text> (дата звернення: 05.09.2025).
191. Про внесення зміни до статті 73 Кодексу законів про працю України : Закон України від 14.07.2021 р. № 1643-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1643-20> (дата звернення: 05.11.2024).
192. Про встановлення відзнаки Президента України - медалі «Захиснику Вітчизни»: Указ Президента України від 10.10.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586/2015> (дата звернення: 05.11.2024).

193. Про встановлення відзнаки Президента України «За участь в антитерористичній операції»: Указ Президента України від 17.02.2016 № 53/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2016> (дата звернення: 18.01.2025).
194. Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій : Указ Президента України від 26.11.1998 р. № 1310/98. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/131098-5115> (дата звернення: 05.02.2026).
195. Про встановлення Дня українського добровольця : Постанова Верховної Ради України від 17.01.2017 р. № 1822-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1822-VIII> (дата звернення: 15.12.2025).
196. Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні : Указ Президента України від 11.02.2015 р. № 69/2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/692015-1846> (дата звернення: 27.10.2025).
197. Про географічні назви : Закон України від 31.05.2005 р. № 2604-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2604-15> (дата звернення: 20.05.2024).
198. Про Голодомор 1932-1933 років в Україні : Закон України від 28.11.2006 р. № 376-V. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> (дата звернення: 25.01.2026).
199. Про День вшанування захисників Донецького аеропорту : Наказ Міністра оборони України та Головнокомандувача Збройних Сил України від 20.01.2022 № 21/24. URL: <https://mod.gov.ua/diyalnist/normativno-pravova-baza/24-vid-20-01-2022-pro-den-vshanutannia-zakhisnikiv-donetskogo-aeroportu> (дата звернення: 14.06.2025).
200. Про День Гідності та Свободи : Указ Президента України від 13.11.2014 № 872/2014. URL:

- <https://www.president.gov.ua/documents/8722014-18001> (дата звернення: 20.05.2024).
201. Про День захисника України : Указ Президента України від 14.10.2014 р. № 806/2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8062014-17816> (дата звернення: 10.01.2026).
202. Про День пам'яті захисників України, які загинули у боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України: Указ Президента України від 23 серпня 2019 р. № 621/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6212019-29269> (дата звернення: 18.01.2025).
203. Про День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років : Закон України від 29.05.2023 р. № 3107-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 73. Ст. 258. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3107-20> (дата звернення: 05.11.2024).
204. Про державні нагороди України: Закон України від 16.03.2000 № 1549-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14> (дата звернення: 10.09.2024).
205. Про деякі питання Міністерства у справах ветеранів України : постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2018 р. № 1175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2018-%D0%BF> (дата звернення: 14.06.2025).
206. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років : Закон України від 09.04.2015 р. № 318-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318-19> (дата звернення: 22.03.2025).
207. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу : Закон України від 21.08.2025 р. № 4579-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20> (дата звернення: 15.12.2025).

208. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення: 20.05.2024).
209. Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії : Закон України від 21.03.2023 р. № 3005-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20> (дата звернення: 15.12.2025).
210. Про затвердження комплексного плану заходів щодо вшанування пам'яті захисників України : постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 р. № 778-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/778-2019-%D1%80> (дата звернення: 22.03.2025).
211. Про затвердження Положення про Міністерство культури України : постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2014 р. № 495. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2014-%D0%BF> (дата звернення: 15.12.2025).
212. Про затвердження Положення про нагрудний знак «Учасник АТО»: наказ Генерального штабу ЗСУ від 16.07.2015.
213. Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення : постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 413. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/247586818> (дата звернення: 27.10.2025).
214. Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни : Указ Президента України від 24.03.2015 р. № 169/2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1692015-18657> (дата звернення: 03.08.2025).

215. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 07.10.2010 р. № 2591-VI. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T102591> (дата звернення: 18.01.2025).
216. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.03.2024).
217. Про надання державному закладу «Меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні - Музей Революції гідності» статусу національного : Указ Президента України від 12.04.2016 р. № 138/2016. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1382016-19905> (дата звернення: 10.01.2026).
218. Про Національне військове меморіальне кладовище : постанова ВРУ від 02.11.2011 р. № 3459-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3459-17#Text> (дата звернення: 10.01.2026).
219. Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України : Указ Президента України від 14.04.2014 р. № 405/2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886> (дата звернення: 20.05.2024).
220. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 09.04.2015 р. № 314-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19> (дата звернення: 14.06.2025).
221. Про присвоєння А. Ковальчуку звання Героя України: Указ Президента України від 23.08.2016 № 347/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2016> (дата звернення: 14.06.2025).
222. Про присвоєння А. Снітку звання Героя України (посмертно): Указ Президента України від 23.08.2016 № 515/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/515/2016#Text> (дата звернення: 05.04.2025).

223. Про присвоєння В. Сліпаку звання Героя України (посмертно): Указ Президента України від 23.08.2016 № 349/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349/2016> (дата звернення: 27.10.2025).
224. Про присвоєння О. Лавренку звання Героя України (посмертно): Указ Президента України від 23.08.2016 № 388/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/388/2016#Text> (дата звернення: 05.04.2025).
225. Про присвоєння С. Бандері звання Герой України : Указ Президента України від 20.01.2010 р. № 46/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010> (дата звернення: 05.02.2026).
226. Про присвоєння Ю. Шухевичу звання Герой України : Указ Президента України від 19.08.2006 р. № 703/2006. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7032006-4723> (дата звернення: 25.01.2026).
227. Про проведення обласного конкурсу пошуково-дослідницьких робіт «Війна і перемога в пам'яті поколінь» : наказ Департаменту освіти і науки Донецької ОДА від 13.08.2020 р. № 198/163-20-ОД. URL: https://www.man.dn.ua/images/documents/01_01_2020/NAKAZ_198_DONODA.pdf (дата звернення: 18.02.2026).
228. Про проведення Першого уроку у 2014/2015 навчальному році : лист Міністерства освіти і науки України від 01.08.2014 р. № 1/9-388. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/42383/ (дата звернення: 25.01.2026).
229. Про реалізацію експериментального проєкту щодо проєктування Національного військового меморіального кладовища : постанова Кабінету Міністрів України від 19.08.2023 р. № 870. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/870-2023-%D0%BF> (дата звернення: 15.04.2026).
230. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в

- Донецькій та Луганській областях» : Указ Президента України від 30.04.2018 р. № 116/2018. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1162018-24042> (дата звернення: 10.09.2024).
231. Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні : Указ Президента України від 23.01.2009 р. № 37/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37/2009#Text> (дата звернення: 18.02.2026).
232. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення: 14.06.2025).
233. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років : Закон України від 09.04.2015 р. № 315-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19> (дата звернення: 03.08.2025).
234. Про утворення Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції : постанова Кабінету Міністрів України від 11.08.2014 р. № 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/383-2014-%D0%BF> (дата звернення: 15.12.2025).
235. Про утворення Українського інституту національної пам'яті : постанова Кабінету Міністрів України від 31.05.2006 р. № 764. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-%D0%BF> (дата звернення: 12.02.2026).
236. Про утворення Українського інституту національної пам'яті : постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2011 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8-2011-%D0%BF> (дата звернення: 05.11.2024).

237. П'ятий форум патріотичних справ «Ми - українці!» відкрився у Києві // Укрінформ. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2832851-patij-forum-patrioticnih-sprav-mi-ukrainci-vidkrivsa-u-kievi.html> (дата звернення: 05.11.2024).
238. Рада визнала всіх ветеранів ОУН-УПА учасниками бойових дій // Texty.org.ua. 05.12.2018. URL: <https://texty.org.ua/fragments/89827/> (дата звернення: 05.02.2026).
239. Регіональна цільова Програма патріотичного виховання населення Дніпропетровщини на 2017-2021 роки : рішення Дніпропетровської обласної ради від 02.12.2016 р. № 123-7/VII. URL: <https://oblrada.dp.gov.ua/diyalnist/region-prog/123-7vii/> (дата звернення: 12.03.2026).
240. Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 391 с.
241. Рущенко І. П. Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту : монографія. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.
242. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів : Літопис, 2010. 358 с.
243. Свйонтик О., Терещенко Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2014-2021 роках. Новітня доба. 2024. Вип. 12. С. 18–32.
244. Сидоренко Євген Анатолійович: Указ Президента України від 22.08.2021 про присвоєння звання Героя України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3832021-39841> (дата звернення: 03.08.2025).
245. Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 2023. URL: <https://dif.org.ua/article/simvoli-podii-ta-osobistosti-yaki->

- formuyut-natsionalnu-pamyat-pro-viynu-z-rosiey (дата звернення: 18.02.2026).
246. Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті : аналіт. записка. Київ : НІСД, 2010. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna> (дата звернення: 03.08.2025).
247. Снайдер Т. Українська історія. Київ : Дух і Літера, 2014. 232 с.
248. Спілка Учасників, Ветеранів, Інвалідів АТО та бойових дій (СУВІАТО). URL: <http://suviato.org> (дата звернення: 10.01.2026).
249. Ставлення українців до СРСР (вересень - жовтень 2022 р.) // Центр Разумкова. 05.10.2022. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-ukraintsiv-do-srsr-veresn-zhovten-2022r> (дата звернення: 15.12.2025).
250. Стан об'єктів культурної спадщини в окупованому Криму / Центр охорони і досліджень пам'яток археології культурної спадщини. Київ, 2020. URL: <http://www.ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/Stan-kulturnoyi-spadshhynu-Krymu.pdf> (дата звернення: 05.02.2026).
251. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4595.html> (дата звернення: 15.12.2025).
252. Суд заборонив діяльність Компартії України // BBC News Україна. 16.12.2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2015/12/151216_hk_communis_ts_ban (дата звернення: 20.05.2024).
253. Суд скасував указ про присвоєння Степану Бандері звання Героя України // BBC News Україна. 12.01.2011. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2011/01/110112_bandera_court_ob (дата звернення: 20.05.2024).

254. Типовий надгробок // Український інститут національної пам'яті.
URL: <http://old.uinp.gov.ua/page/tipovii-nadgrobok> (дата звернення: 15.12.2025).
255. Троян С. С. Національна пам'ять: базові міжнародні чинники конструювання. Уманська старовина. 2016. Вип. 2. С. 148–153.
256. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 165 с.
257. У Бородянці відкрили стелу пам'яті нашим землякам-захисникам України // Міністерство у справах ветеранів України. 13.10.2020. URL: <https://mva.gov.ua/ua/news/u-borodyanci-vidkrili-stelu-pamyati-nashim-zemlyakam-zahisnikom-ukrayini-zagiblim-u-zoni-atoos> (дата звернення: 15.03.2024).
258. У День пам'яті захисників України на території Міноборони вшанували 223 Героїв, які віддали життя за Україну // АрміяInform. 29.08.2020. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/08/29/u-den-pamyati-zahysnykiv-ukrayiny-na-terytoriyi-minoborony-vshanuvaly-223-geroyiv-yaki-viddaly-zhyttya-za-ukrayinu/> (дата звернення: 18.01.2025).
259. У Звенигородській школі-інтернаті відкрили пам'ятну дошку АТОВЦЮ // Вісті Черкащини. 04.07.2016. URL: <https://viche.ck.ua/zvenigorodshhina/u-zvenygorodskij-shkoli-internati-vidkryly-pamyatnu-doshku-atovczyu/> (дата звернення: 14.06.2025).
260. У Києві з'явився великий мурал із зображенням Нігояна. Фото // Українська правда. 07.07.2015. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2015/07/07/196850/> (дата звернення: 10.09.2024).
261. У Маріуполі з'явився мурал з героїнею фотокниги «Донбас і Мирні» // Маріупольська міська рада. 21.09.2018. URL:

- <https://mariupolrada.gov.ua/news/u-mariupoli-zjavivsja-mural-z-geroineju-fotoknigi-%C2%ABdonbas-i-mirni%C2%BB> (дата звернення: 05.11.2024).
262. У Полтаві пошкоджено меморіальну дошку учаснику АТО // Полтавщина. 2019. URL: <https://poltavshchyna.com/news> (дата звернення: 05.02.2026).
263. У світі з сотень муралів утворюють «кільце миру», щоб звернути увагу на війну в Україні // ТСН. 26.04.2016. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/u-sviti-z-soten-muraliv-utvoryat-kilce-miru-schob-zvernuti-uvagu-na-viynu-v-ukrayini-644319.html> (дата звернення: 22.03.2025).
264. У столиці презентували четверту частину освітнього проєкту «Діалоги про війну» // УІНП. 2024. URL: <https://uinp.gov.ua/tegy/dialogy-pro-viynu> (дата звернення: 22.03.2025).
265. У США відкрили перший в країні пам'ятник Небесній Сотні // УНІАН. 21.09.2015. URL: <https://www.unian.ua/society/1130026-u-ssha-vidkrili-pershiy-v-krajini-pamyatnik-nebesniy-sotni-foto.html> (дата звернення: 15.03.2024).
266. У Харкові "блискавично" демонтували бюст маршалу Жукову // Українська правда. 17.04.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/17/7340207/> (дата звернення: 20.05.2024).
267. У Черкасах встановили меморіал загиблим воїнам // Міністерство у справах ветеранів України. 18.04.2019. URL: <https://mva.gov.ua/prescenter/category/86-novini/u-cherkasah-vstanovili-memorial-zagiblim-voynam> (дата звернення: 18.02.2026).
268. У Чернігівській школі відкрили музей бойової слави захисників України // ArmyInform. 12.11.2021. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/11/12/u-chernigivskij-shkoli-vidkryly-muzej-bojovoyi-slavy-zahysnykiv-ukrayiny/> (дата звернення: 05.02.2026).

269. Удод О. Як історична пропаганда в РФ формує образ українця як цивілізаційного ворога? ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 2 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ : Інститут історії України, 2022. С. 1485–1487.
270. Указ Президента України від 13.10.2015 р. № 580/2015 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки».
271. Україна та Польща створили форум діалогу істориків // Європейська правда. 05.11.2015. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2015/11/5/7040357/> (дата звернення: 20.05.2024).
272. Український досвід формування ветеранської політики // Policy Monitoring. Лип. 2025. URL: https://pm.in.ua/wp-content/uploads/2025/07/Doslidzhennya_Ukrayinskyj-dosvid_vetpolityky-1313.pdf (дата звернення: 12.02.2026).
273. «Український Схід» - наймасштабніша виставка про війну на Донбасі // АрміяInform. 30.09.2019. URL: <https://armyinform.com.ua/2019/09/30/ukrayinskyj-shid-najmasshtabnisha-vystavka-pro-vijnu-na-donbasi/> (дата звернення: 27.10.2025).
274. Українські музеї після 24.02.22: сила і вразливість / записала Є. Нестерович // Zbruc̆. 18.05.2023. URL: <https://zbruc.eu/node/115415> (дата звернення: 12.02.2026).
275. Універсал Української Центральної Ради (IV) від 09.01.1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001300-18> (дата звернення: 14.06.2025).
276. Фотовиставка «Вертаємо своє» до 5-річчя звільнення міст сходу України // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-vertayemo-svoeye> (дата звернення: 12.02.2026).

277. Фотовиставка «Героїчна оборона Донецького аеропорту (2014-2015)» // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/fotovystavka-geroyichna-oborona-doneskogo-aeroportu-2014-2015> (дата звернення: 05.02.2026).
278. Фройд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. П. Таращука. Київ : Основи, 1998. 709 с.
279. Хлібовська Г. М. Історія України. Рівень стандарту : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська та ін. Тернопіль : Астон, 2019. 256 с.
280. Хмельницький : путівник / редкол.: Л. В. Баженов та ін. Хмельницький : Поліграфіст, 2017. 80 с. (Серія «Провідник Хмельницьким краєм»).
281. Ходжаян А. О., Савчук Н. В. Українська ідентичність у контексті пам'яті і забуття: філософсько-антропологічний аналіз. Антропологічні виміри філософських досліджень. 2024. Вип. 26. С. 22–32.
282. Через російську агресію в Україні постраждали 872 пам'ятки культурної спадщини // Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. 08.01.2024. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-872-pamyatky-kulturnoyi-spadshhynu/> (дата звернення: 20.05.2024).
283. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ : БМТ, 1996. 238 с.
284. Шевель О. Війни пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі // Україна Модерна. URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars/> (дата звернення: 03.08.2025).
285. Шляхами Донбасу: музей АТО на Дніпропетровщині // Урядовий кур'єр. 23.05.2018. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/photoday/shlyahami-donbasu-muzej-ato-na-dnipropetrovshini/> (дата звернення: 03.08.2025).

286. Шостий рік декомунізації: ставлення населення до заборони символів тоталітарного минулого // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 16.07.2020. URL: <https://dif.org.ua/article/shostiy-rik-dekomunizatsii-stavlennya-naselennya-do-zaboroni-simvoliv-totalitarnogo-minulogo> (дата звернення: 18.02.2026).
287. Шульга Т. С. Територіальний чинник в історії України доби незалежності: теорія та практика. Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991-2010 роки) : збірник наукових статей. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 225–248.
288. Що не так із законодавством, яке регулює статус ветеранів // Юридична газета. 14.10.2024. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/sferi-praktiki/viyskove-pravo/shcho-ne-tak-iz-zakonodavstvom-yake-regulyue-status-veteraniv.html> (дата звернення: 18.02.2026).
289. Що треба знати про незалежність України? Нагадайка від УІНП // Історична правда. 20.08.2019. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/5d5bf4989b0ff/> (дата звернення: 05.11.2024).
290. Ющенко закликає ветеранів до примирення // Голос Америки. 08.05.2006. URL: <https://www.holosameryky.com/a/a-49-2006-05-08-voa7-86814457/218255.html> (дата звернення: 15.03.2024).
291. Яковенко Н. М. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 376 с.
292. Якубова Л. Д. Рашизм: Звір з безодні / Інститут історії України НАН України. Київ : Академперіодика, 2023. 318 с.
293. Як Україна вшановує пам'ять Героїв Небесної Сотні? // Рубрика. 20.02.2018. URL: <https://rubryka.com/article/pam-yat-geroyiv-nebesnoyi-sotni/> (дата звернення: 20.05.2024).
294. Янукович: Голодомор несправедливо визнавати геноцидом українців // Радіо Свобода. 27.04.2010. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2025786.html> (дата звернення: 10.09.2024).

295. Alexander J. C. *Toward a Theory of Cultural Trauma. Cultural Trauma and Collective Identity* / eds. J. C. Alexander et al. Berkeley : University of California Press, 2004. P. 1–30.
296. Assmann J. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. New York : Cambridge University Press, 2011. 332 p.
297. Benner T. *Geschichtspolitik: Towards a Responsible Politics of the Past* // Global Public Policy Institute (GPPi). 02.11.2015. URL: <https://gppi.net/2015/11/02/geschichtspolitik-towards-a-responsible-politics-of-the-past> (дата звернення: 18.01.2025).
298. Bergson H. *Matière et mémoire: essai sur la relation du corps à l'esprit*. Paris : Félix Alcan, 1896. 279 p.
299. Bernhard M., Kubik J. *The Politics of Memory: Between History, Identity and Conflict. Government and Opposition*. 2014. Vol. 49, no. 1. P. 1464–1483. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/government-and-opposition/article/politics-of-memory-between-history-identity-and-conflict/DAB6FF02FBA7DEE05F92DE32FC833219> (дата звернення: 05.11.2024).
300. Cento Bull A., Hansen H. L. *On agonistic memory. Memory Studies*. 2016. Vol. 9, no. 4. P. 390–404.
301. Chabal É., Behrent M. *Between neoliberalism and the nation: France's political landscape in 2022. Modern and Contemporary France*. 2022. Vol. 30, no. 4. P. 517–533.
302. Coman A., Brown A. D., Koppel J., Hirst W. *Collective Memory from a Psychological Perspective. International Journal of Politics, Culture and Society*. 2009. Vol. 22, No. 2. P. 125–141. URL: <https://www.comanlab.com/s/Coman-et-al-2009-Collective-Memory-from-a-Psychological-Perspective.pdf> (дата звернення: 20.05.2024).

303. Connerton P. *How Societies Remember*. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. P. 28.
304. Connerton P. Seven types of forgetting. *Memory Studies*. 2008. Vol. 1, no. 1. P. 59–71.
305. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* / eds. A. Erll, A. Nünning. Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2008. 441 p.
306. Ebbinghaus H. *Memory: A Contribution to Experimental Psychology* / transl. H. A. Ruger, C. E. Bussenius. New York : Teachers College, Columbia University, 1913. 123 p.
307. Erikson K. *Everything In Its Path: Destruction of Community in the Buffalo Creek Flood*. New York : Simon and Schuster, 1976. 284 p.
308. *Establishing the Afghanistan and Iraq Campaign Medals : Executive Order of November 29, 2004* / George W. Bush // The White House, Washington, D.C. 29.11.2004. URL: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2004/11/20041129-11.html> (дата звернення: 05.04.2025).
309. Halbwachs M. *On collective memory*. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 254 p.
310. Hassett D. Rupture and reconciliation: The neoliberal logics of Emmanuel Macron's colonial memory policies. *Modern and Contemporary France*. 2023. Vol. 32, no. 2. P. 31–53.
311. Hirsch M. *Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press, 2012. 320 p.
312. *History as a weapon: narratives and propaganda in the Russo-Ukrainian war* / I. Krasnodemska et al. *Amazonia Investiga*. 2024. Vol. 13, no. 81. P. 98–107. URL: <https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2854/45> 26 (дата звернення: 22.03.2025).

313. How 'Memory Wars' Fuel the Conflict in Russia and Ukraine // Georgia Tech School of History and Sociology. 2022. URL: <https://hsoc.gatech.edu/news/item/655307/memory-wars-fuel-conflict-russia-ukraine> (дата звернення: 10.01.2026).
314. Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York : Simon & Schuster, 1996. 367 p.
315. Hutton P. H. History as an Art of Memory. Hanover : University Press of New England, 1993. 255 p.
316. Jones R. A. The Elementary Forms of the Religious Life (1912). Emile Durkheim: An Introduction to Four Major Works. Beverly Hills : Sage Publications, 1986. P. 115–155. URL: <https://durkheim.uchicago.edu/Summaries/forms.html> (дата звернення: 15.03.2024).
317. Kasianov G. How a War for the Past Becomes a War in the Present. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2015. Vol. 16, no. 1. P. 149–155.
318. Kasianov G. Memory Crash: Politics of History in and around Ukraine, 1980s- 2010s. Budapest : CEU Press, 2022. 407 p.
319. March J. G., Olsen J. P. Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics. New York : Free Press, 1989. 227 p.
320. Memory and Theory in Eastern Europe / eds. U. Blacker, A. Etkind, J. Fedor. New York : Palgrave Macmillan, 2013. 271 p.
321. Minarova-Banjac C. Collective Memory and Forgetting: A Theoretical Discussion. Centre for East-West Cultural & Economic Studies Research Papers. 2018. No. 16. P. 1–39.
322. Misztal B. A. Collective Memory in a Global Age: Learning How and What to Remember. *Current Sociology*. 2010. Vol. 58, no. 1. P. 24–44.
323. Misztal B. A. Memory and Democracy. *American Behavioral Scientist*. 2005. Vol. 48, no. 10. P. 1320–1338.

324. Misztal B. A. *Theories of Social Remembering*. Maidenhead : Open University Press, 2003. 190 p.
325. Misztal B. A. *Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order*. Cambridge : Polity Press, 1996. 296 p.
326. Mitzen J. *Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma*. *European Journal of International Relations*. 2006. Vol. 12, no. 3. P. 341–370.
327. Mälksoo M. 'Memory must be defended': Beyond the politics of mnemonical security. *Security Dialogue*. 2015. Vol. 46, no. 3. P. 221–237. URL: <https://kar.kent.ac.uk/57050/> (дата звернення: 22.03.2025).
328. Nora P. *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Vol. 1 : *Conflicts and Divisions* / ed. L. D. Kritzman. New York : Columbia University Press, 1996. P. 40.
329. North D. C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 152 p.
330. Oexle O. G. *Die Gegenwart der Toten. Death in the Middle Ages* / eds. H. Braet, W. Verbeke. Leuven : Leuven University Press, 1983. P. 19–77. (*Mediaevalia Lovaniensia. Series I, Studia* ; 9).
331. Olick J. K., Vinitzky-Seroussi V., Levy D. (Eds.). *The Collective Memory Reader*. Oxford : Oxford University Press, 2011. 497 p.
332. Olszański T. A. "Ukraine Remembers, the World Acknowledges": The Holodomor in Ukraine's Historical Policy // *CES Commentary*. 2008. No. 16. 6 p. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/96497/commentary_16.pdf (дата звернення: 14.06.2025).
333. *Opinion on the Law of Ukraine on the Condemnation of the Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes and Prohibition of Propaganda of their Symbols* // Venice Commission. 21.12.2015. CDL-AD(2015)041. URL:

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2015\)041-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)041-e)
(дата звернення: 10.01.2026).

334. Portnov A. *Memory Wars in Post-Soviet Ukraine (1991-2010)*. *Memory and Theory in Eastern Europe* / eds. U. Blacker, A. Etkind, J. Fedor. New York : Palgrave Macmillan, 2013. P. 233–254.
335. Rating Group. До Дня захисника України: соціологічне опитування, жовтень 2017. URL: <https://www.ratinggroup.ua/news/ko-dnyu-zaschitnika-ukrainy> (дата звернення: 18.02.2026).
336. Renan E. *What is a Nation?* / transl. M. Thom. *Nation and Narration* / ed. H. K. Bhabha. London ; New York : Routledge, 1990. P. 8–22.
337. Ricoeur P. *Memory, History, Forgetting*. Chicago : University of Chicago Press, 2004. 624 p.
338. Schwarz B. *A Long War: Public Memory and the Popular Media*. *Memory: Histories, Theories, Debates* / eds. S. Radstone, B. Schwarz. New York : Fordham University Press, 2010. URL: https://muse.jhu.edu/pub/93/oa_edited_volume/chapter/2331497 (дата звернення: 27.10.2025).
339. Shore M. *The Ukrainian Night: An Intimate History of Revolution*. New Haven : Yale University Press, 2018. 340 p.
340. Sylenko L., Sivkov S., Komarnytskyi D. Honoring War Veterans as a Component of the Implementation of the Socio-Economic Function of the State: Administrative-Legal Aspect. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2025. Vol. 11, no. 2. P. 293–301. URL: <http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/2900> (дата звернення: 18.01.2025).
341. Szacka B. *Czas przeszły: pamięć - mit*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2006. 239 p.
342. Subotić J. *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*. Ithaca : Cornell University Press, 2019. 256 p.

343. Vsetecka J. Desecration of genocide monument marks a new low in Ukraine's memory wars // UkraineAlert. Atlantic Council. 2023. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/desecration-of-genocide-monument-marks-a-new-low-in-ukraines-memory-wars/> (дата звернення: 25.01.2026).
344. Zhurzhenko T. War and Memory in the Post-Soviet Space: Arming without Borders? // Körber-Stiftung. 2022. URL: <https://koerberstiftung.de/en/projects/ukraine-beyond/krieg-und-erinnerung-im-postsowjetischen-raum-bewaffnung-ohne-grenzen/> (дата звернення: 14.06.2025).

**ПЕРЕЛІК НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ,
ЩО ФОРМУВАЛИ ПОЛІТИКУ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ
ЩОДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2022 рр.)**

Додаток систематизує корпус нормативно-правових актів, які становили правову основу державної політики пам'яті України щодо російсько-української війни у період 2014–2022 рр. Систематизацію здійснено відповідно до авторської класифікації напрямів нормотворчої діяльності, обґрунтованої у підрозділі 2.2 дисертаційного дослідження.

Перелік охоплює акти, що формували правову основу для кожного з трьох напрямів державної політики пам'яті: (1) правове визнання учасників збройного конфлікту та закріплення їхнього соціального статусу; (2) декомунізаційне законодавство; (3) формування правових засад комеморації. У межах третього напрямку виокремлено дві підгрупи: 3.1 – нормативне закріплення нового календаря пам'ятних дат і державних свят; 3.2 – механізми державної підтримки меморіальних ініціатив (нагородна система, інституційна архітектура органів влади, регламентація меморіальних практик та просвітницької діяльності).

До переліку не включено одиничні акти правозастосовного характеру – укази Президента України про присвоєння звання Героя України конкретним особам (понад 150 актів за досліджуваний період), рішення про перейменування окремих населених пунктів та топонімічних об'єктів, програми окремих органів місцевого самоврядування, – оскільки ці документи реалізують уже створену нормативну рамку, а не формують її.

№ з/п	Назва нормативно-правового акта	Вид акта, орган ухвалення	Дата, реєстраційний номер	Функціональне значення для політики пам'яті
1. Правове визнання учасників збройного конфлікту та закріплення їхнього соціального статусу				
1	Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України	Указ Президента України	14.04.2014 № 405/2014	Увів у правовий обіг термін «антитерористична операція»; став рамковим актом, що визначав юридичну кваліфікацію конфлікту до квітня 2018 р.
2	Про внесення змін до деяких законів України щодо соціального захисту громадян України, які взяли участь в антитерористичній операції	Закон України	01.07.2014 № 1547-VII	Поширив категорію учасників бойових дій на осіб, «які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в АТО»; відлікова точка ветеранської політики щодо сучасної війни.
3	Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України	Постанова КМУ	20.08.2014 № 413	Визначила процедуру підтвердження участі в бойових діях, перелік документів та компетентні органи; неодноразово коригувалася у бік розширення кола осіб.
4	Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо посилення соціального захисту учасників АТО, учасників Революції Гідності та членів сімей загиблих	Закон України	14.11.2017 № 2203-VIII	Поширив частину пільг на учасників Революції Гідності; символічно інтегрував Майдан і війну в єдиний комеморативний континуум.
5	Про рішення РНБО України від 30 квітня 2018 р. «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях»	Указ Президента України	30.04.2018 № 116/2018	Започаткував перехід від АТО до Операції Об'єднаних Сил; змінив термінологічну рамку з «антитерористичної» на формулювання, що точніше відображало міждержавний характер агресії.
6	Про внесення змін до деяких законів України	Закон України	05.12.2018 № 2640-VIII	Надав ветеранам УПА статус учасників бойових дій; символічно вписав український національно-

№ з/п	Назва нормативно-правового акта	Вид акта, орган ухвалення	Дата, реєстраційний номер	Функціональне значення для політики пам'яті
	щодо посилення соціального захисту ветеранів УПА			визвольний рух ХХ ст. у континуум сучасної війни з Росією.
7	Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання статусу та соціальних гарантій окремим особам із числа учасників антитерористичної операції	Закон України	04.12.2019 № 329-IX	Унормував статус добровольців, які діяли поза межами регулярних формувань; запровадив спрощену процедуру підтвердження участі в бойових діях.
8	Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 413	Постанова КМУ	03.03.2020 № 203	Розширив категорію УБД на осіб, які перебували в зоні вогневого контакту на державному кордоні з РФ, зокрема на межі з окупованим Кримом.
9	Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки	Закон України	09.04.2015 № 317-VIII	Центральний акт декомунізаційного пакету: засудив обидва тоталітарні режими, заборонив публічне використання їхньої символіки, передбачив демонтаж пам'ятників і перейменування топонімічних об'єктів. Ст. 436-1 ККУ (введена цим Законом) встановила кримінальну відповідальність за виготовлення і поширення забороненої символіки.
10	Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років	Закон України	09.04.2015 № 318-VIII	Передав під юрисдикцію УІНП архіви КДБ, НКВС та інших органів радянської безпеки; відкрив доступ до раніше засекречених матеріалів для наукових досліджень.
11	Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті	Закон України	09.04.2015 № 314-VIII	Надав офіційне визнання учасникам національно-визвольних рухів (ОУН, УПА, УНР 1917–1921 рр., дисидентам); заборонив публічне заперечення їхнього внеску в боротьбу за державність.
12	Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років	Закон України	09.04.2015 № 315-VIII	Замінив радянський концепт «Великої Вітчизняної війни» загальноприйнятою міжнародною термінологією; запровадив 8 травня як День пам'яті та примирення.
13	Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони пропаганди	Закон України	16.05.2017 № 2031-VIII	Поширив режим заборони на один із ключових символів російського «победобесія», який активно використовувався у гібридній пропаганді РФ; логічне продовження декомунізаційного пакету.

№ з/п	Назва нормативно-правового акта	Вид акта, орган ухвалення	Дата, реєстраційний номер	Функціональне значення для політики пам'яті
	георгіївської (гвардійської) стрічки			
14	Про День захисника України	Указ Президента України	14.10.2014 № 806/2014	Встановив 14 жовтня (свято Покрови Пресвятої Богородиці) Днем захисника України замість радянського 23 лютого; ключовий маркер нового комеморативного календаря.
15	Про День Гідності та Свободи	Указ Президента України	13.11.2014 № 872/2014	Встановив 21 листопада Днем Гідності та Свободи на вшанування Революції Гідності 2013–2014 рр. та Помаранчевої революції 2004 р.; об'єднав ці події у символічний ланцюг.
16	Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні	Указ Президента України	11.02.2015 № 69/2015	Встановив 20 лютого Днем Героїв Небесної Сотні; запровадив орден «Герой Небесної Сотні» як форму посмертного вшанування загиблих активістів Майдану.
17	Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів	Закон України	05.03.2015 № 238-VIII	Закріпив на законодавчому рівні новий перелік святкових днів, зокрема День Гідності та Свободи й оновлений формат травневих дат; надав комеморативному календарю юридичної сталості.
18	Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни	Указ Президента України	24.03.2015 № 169/2015	Символічно оформив розрив із радянським форматом відзначення Дня Перемоги; запровадив нову візуальну символіку – червоний мак як маркер української моделі пам'яті.
19	Про встановлення Дня українського добровольця	Постанова Верховної Ради України	17.01.2017 № 1822-VIII	Запровадила 14 березня Днем українського добровольця; формалізувала визнання ролі добровольчого руху як самостійного суб'єкта спротиву агресії.
20	Про День пам'яті захисників України, які загинули у боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України	Указ Президента України	23.08.2019 № 621/2019	Встановив 29 серпня (річниця Іловайської трагедії 2014 р.) Днем пам'яті захисників України; головна загальнонаціональна дата вшанування загиблих у російсько-українській війні.
21	Про затвердження комплексного плану заходів щодо вшанування пам'яті захисників України	Постанова КМУ	21.08.2019 № 778-р	Визначила порядок проведення урочистих заходів до 29 серпня: покладання квітів, хвилину мовчання, церемонії на центральних майданах; стандартизувала ритуал офіційного вшанування.

№ з/п	Назва нормативно-правового акта	Вид акта, орган ухвалення	Дата, реєстраційний номер	Функціональне значення для політики пам'яті
22	Про внесення зміни до статті 73 Кодексу законів про працю України	Закон України	14.07.2021 № 1643-IX	Переїменував державне свято «День захисника України» на «День захисників і захисниць України»; відобразив гендерночутливий підхід до комеморативного дискурсу.
23	Про День вшанування захисників Донецького аеропорту	Наказ Міністра оборони та Головнокомандувача ЗСУ	20.01.2022 № 21/24	Встановив 20 січня Днем вшанування захисників Донецького аеропорту – «кіборгів»; засвідчив включення героїчних епізодів війни до військово-відомчого комеморативного календаря.
24	Про державні нагороди України	Закон України	16.03.2000 № 1549-III	Базовий закон, що визначив систему державних нагород, зокрема звання Героя України та орден Богдана Хмельницького; у 2014–2022 рр. став правовою рамкою для відзначення учасників російсько-української війни.
25	Про географічні назви	Закон України	31.05.2005 № 2604-IV	Врегулював процедуру найменування та перейменування географічних об'єктів; у 2015–2022 рр. став нормативною підставою для декомунізаційних перейменувань та «іменної» меморіалізації на честь загиблих захисників.
26	Про Національне військове меморіальне кладовище	Постанова ВРУ	02.11.2011 № 3459-VI	Започаткувала створення загальнонаціонального військового некрополя; нормативна основа для розбудови мережі військових поховань у досліджуваний період.
27	Про утворення Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції	Постанова КМУ	11.08.2014 № 383	Утворила профільний центральний орган виконавчої влади – попередник Міністерства у справах ветеранів; інституційна реакція держави на виникнення масової категорії ветеранів нової війни.
28	Про затвердження Положення про Міністерство культури України	Постанова КМУ	03.09.2014 № 495	Закріпила функцію відновлення та збереження національної пам'яті за Міністерством культури; визначила координацію діяльності УІНП через міністра культури.
29	Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді	Постанова Верховної Ради України	12.05.2015 № 373-VIII	Доручила розробити методичні рекомендації щодо висвітлення окупації Криму та проведення АТО у посібниках і підручниках; нормативний поштовх для системної роботи УІНП та МОН у сфері освіти.
30	Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді	Наказ МОН України	16.06.2015 № 641	Визначила цільові орієнтири національно-патріотичного виховання в закладах освіти; УІНП виступив співавтором документа,

№ з/п	Назва нормативно-правового акта	Вид акта, орган ухвалення	Дата, реєстраційний номер	Функціональне значення для політики пам'яті
				інтегрувавши меморіальний компонент у виховну роботу.
31	Про затвердження Положення про нагрудний знак «Учасник АТО»	Наказ Генерального штабу ЗСУ	16.07.2015 –	Запровадив основний символічний маркер ветеранської ідентичності; знак заносився до особової справи військовослужбовця і фіксувався у військовому квитку.
32	Про встановлення відзнаки Президента України – медалі «Захиснику Вітчизни»	Указ Президента України	10.10.2015 № 586/2015	Оновив статус і дизайн медалі «Захиснику Вітчизни», засновану ще 1999 р.; адаптував нагородну систему до реалій сучасної війни.
33	Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки	Указ Президента України	13.10.2015 № 580/2015	Визначив стратегічні пріоритети патріотичного виховання; містив положення щодо висвітлення подій АТО у навчальних посібниках і підручниках з історії України.
34	Про встановлення відзнаки Президента України «За участь в антитерористичній операції»	Указ Президента України	17.02.2016 № 53/2016	Заснував спеціальну президентську відзнаку, прив'язану до АТО; вручалася військовослужбовцям і працівникам правоохоронних органів, що брали безпосередню участь в операції.
35	Про встановлення відзнаки Президента України «За гуманітарну участь в антитерористичній операції»	Указ Президента України	17.02.2016 № 54/2016	Поширив систему офіційного визнання на цивільних осіб – волонтерів, медиків, капеланів; розширив коло суб'єктів героїчного нарративу війни.
36	Про надання державному закладу «Меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції гідності» статусу національного	Указ Президента України	12.04.2016 № 138/2016	Надав Меморіальному комплексу національного статусу; започаткував формування мережі національних музейних установ, присвячених подіям 2013–2022 рр.
37	Про деякі питання Міністерства у справах ветеранів України	Постанова КМУ	27.12.2018 № 1175	Унормувала діяльність Міністерства у справах ветеранів як профільного центрального органу виконавчої влади; завершила інституційну розбудову ветеранського напрямку.
38	Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України щодо діяльності Міністерства культури	Постанова КМУ	23.03.2020 № 231	Унормувала діяльність МКІП після адміністративної реформи 2019–2020 рр.; перерозподілила повноваження у сфері інформаційної політики та охорони культурної спадщини.

№ з/п	Назва нормативно-правового акта	Вид акта, орган ухвалення	Дата, реєстраційний номер	Функціональне значення для політики пам'яті
	та інформаційної політики			
39	Про внесення змін до Закону України «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України» щодо військового поховального ритуалу	Закон України	02.07.2021 № 1622-IX	Унормував стандарти військового поховального ритуалу; надав матеріально-культурній складовій меморіалізації правової визначеності.
40	Методичні рекомендації щодо встановлення пам'ятних знаків (меморіальних дощок) загиблим захисникам і захисницям України	Наказ Міністерства у справах ветеранів України	04.09.2023 № 216	Стандартизував процедуру встановлення меморіальних дощок на фасадах шкіл, університетів та публічних будівель; закріпив єдині вимоги до оформлення меморіалу як матеріального носія пам'яті.

Джерело: складено автором за матеріалами Офіційного вебпорталу парламенту України (zakon.rada.gov.ua), Офіційного інтернет-представництва Президента України (president.gov.ua), Єдиного вебпорталу органів виконавчої влади України (kmi.gov.ua), офіційного сайту Українського інституту національної пам'яті (uinr.gov.ua).

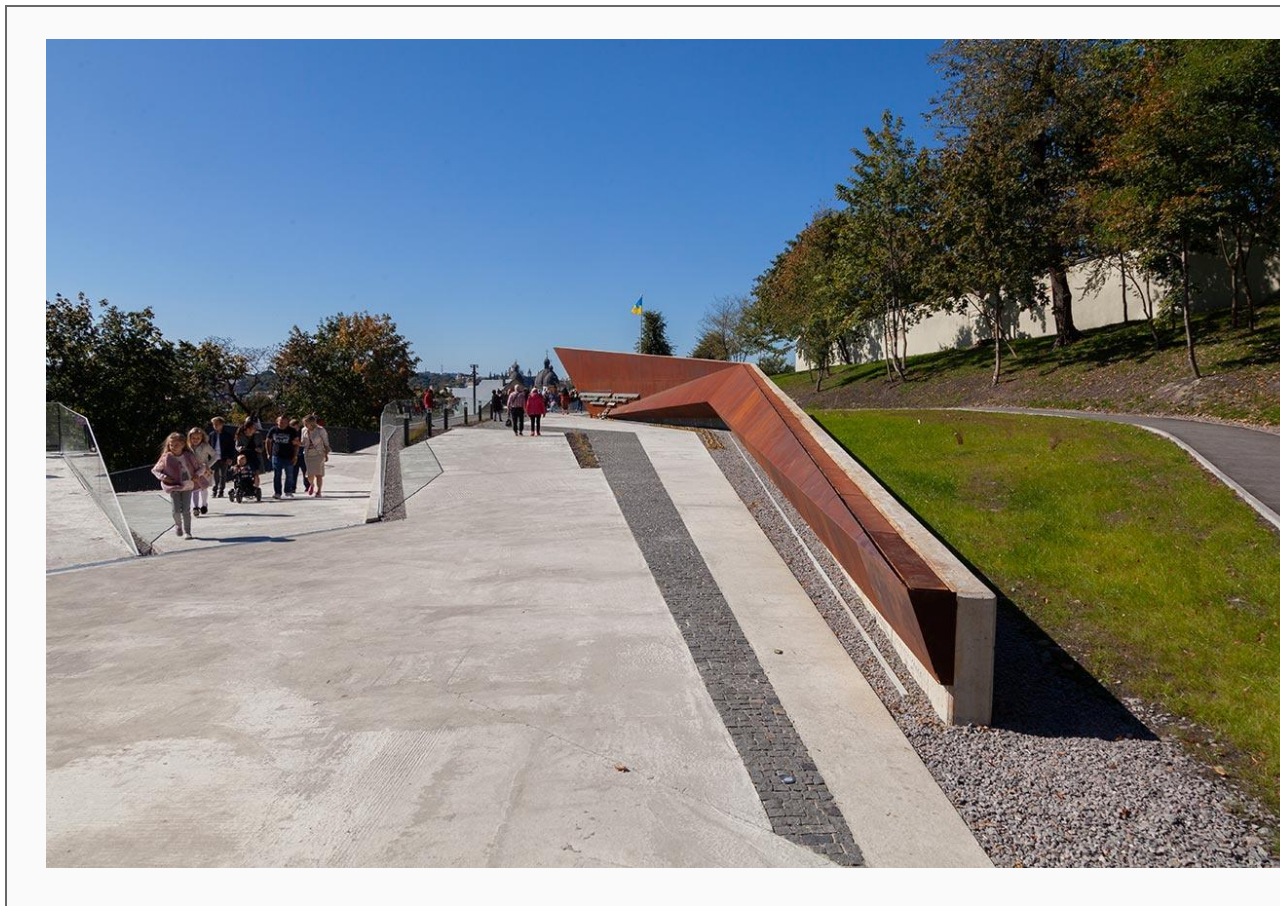
**ФОТОМАТЕРІАЛИ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ
(2014–2022 рр.)**

У додатку представлено фотоматеріали конкретних об'єктів меморіалізації російсько-української війни, проаналізованих у підрозділах 3.1–3.2 дисертаційного дослідження. Добірку структуровано за чотирма формами матеріалізації пам'яті: монументальні пам'ятники Героям Небесної Сотні; меморіальні комплекси та стіни пам'яті учасників АТО/ООС; меморіальні дошки як форма локальної персоналізованої комеморації; вуличне мистецтво (мурали) як маркер символічного простору. Відбір об'єктів здійснено за принципом прямої кореляції з основним текстом: до додатка включено лише ті пам'ятні знаки та монументи, що проаналізовані в аналітичних підрозділах.

У підписах до фотоматеріалів вказано автора скульптурно-архітектурного або мистецького твору, дату створення та точне місце розташування.

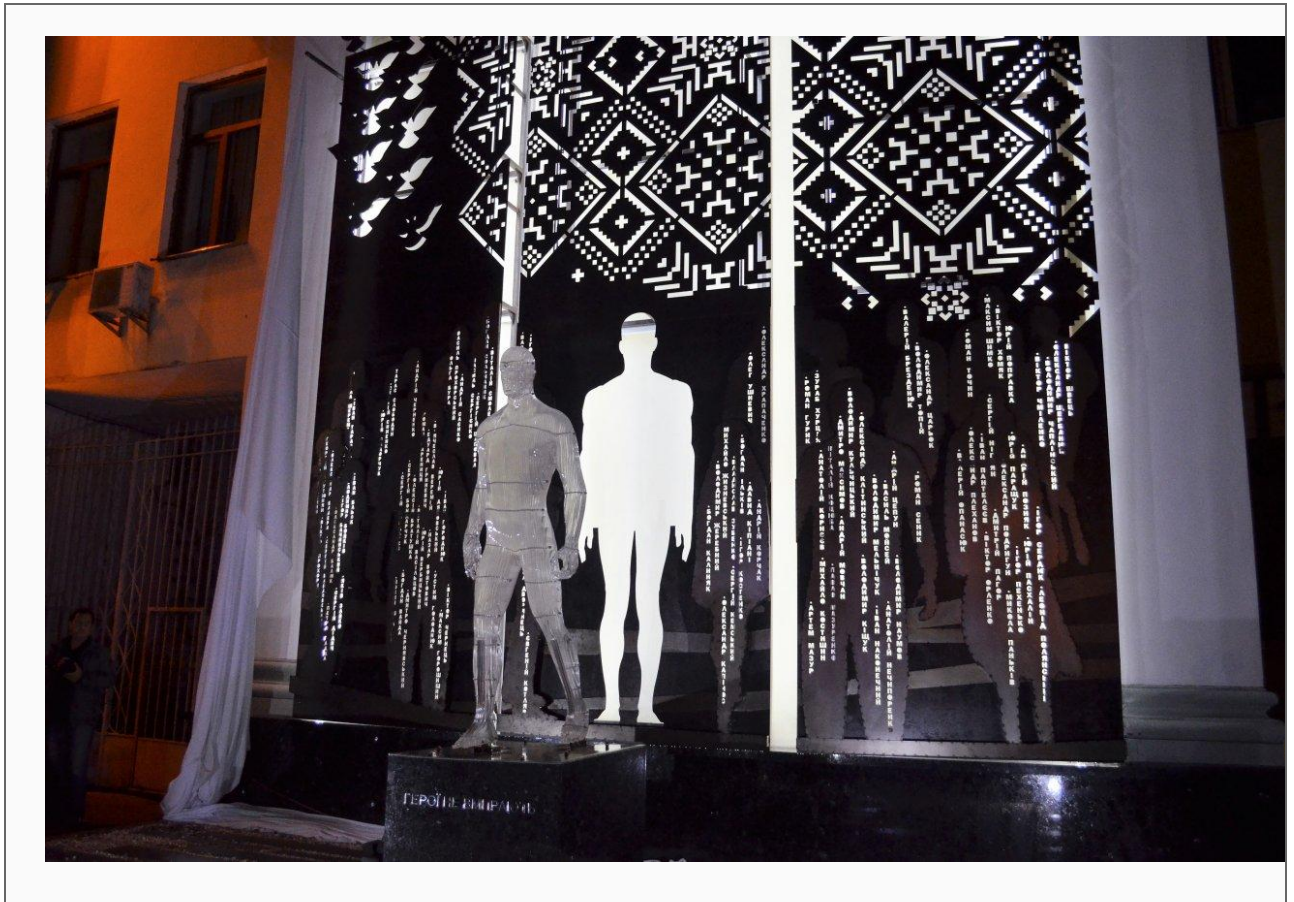
1. Пам'ятники Героям Небесної Сотні

Рис. Б.1. Меморіал Героїв Небесної Сотні у Львові

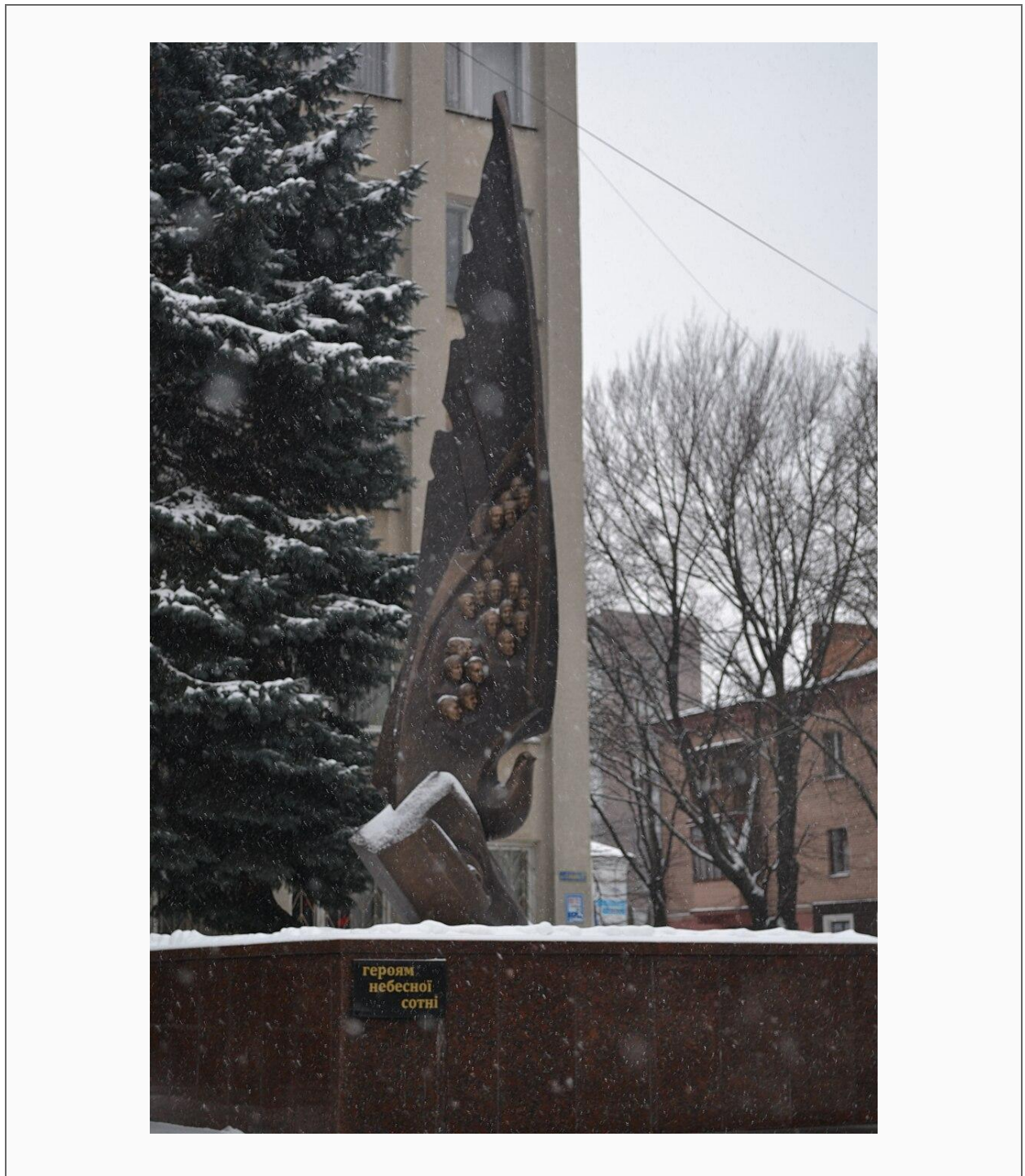
Меморіал Героїв Небесної Сотні у м. Львів. Місце розташування: перехрестя вулиць Максима Кривоноса та Замкової. Дата відкриття: 2019 р.

Рис. Б.2. Пам'ятник Героям Небесної Сотні у Житомирі

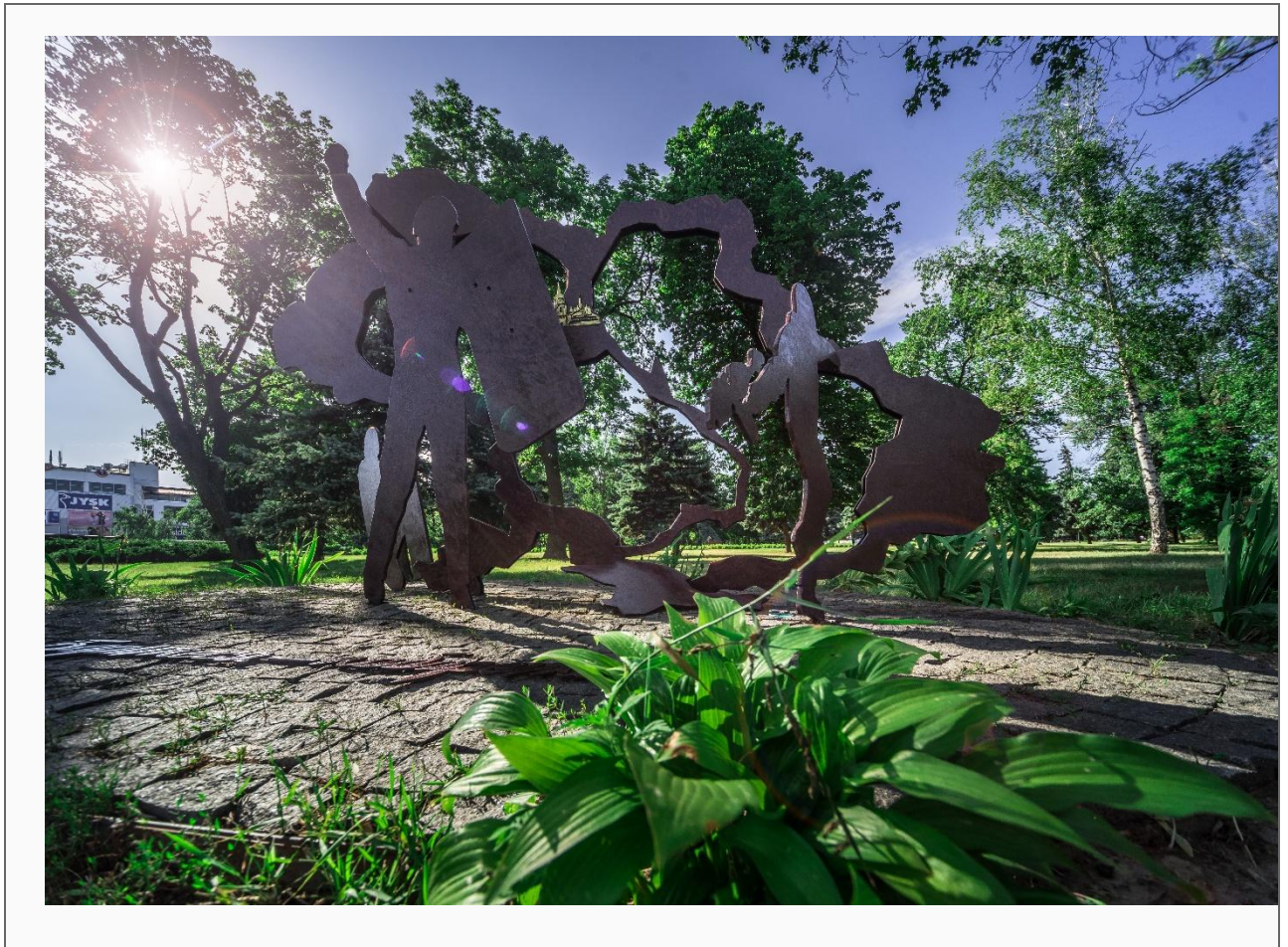
Пам'ятник Героям Небесної Сотні у м. Житомир. Місце розташування: майдан перед будівлею Житомирської обласної державної адміністрації. Дата урочистого відкриття: 23 серпня 2017 р. Автори: скульптори Юлія Герез-Гладка та Петро Герез.

Рис. Б.3. Пам'ятник Героям Небесної Сотні у Хмельницькому

Пам'ятник Героям Небесної Сотні у м. Хмельницький. Дата відкриття: 24 серпня 2017 р. (День Незалежності України). Автори: скульптори Микола Мазур і Роман Албул.

Рис. Б.4. Пам'ятник Героям Небесної Сотні у Білій Церкві

Пам'ятник Героям Небесної Сотні у м. Біла Церква. Дата відкриття: 2016 р.
Автор: скульптор Олександр Виговський – сам учасник Революції Гідності.

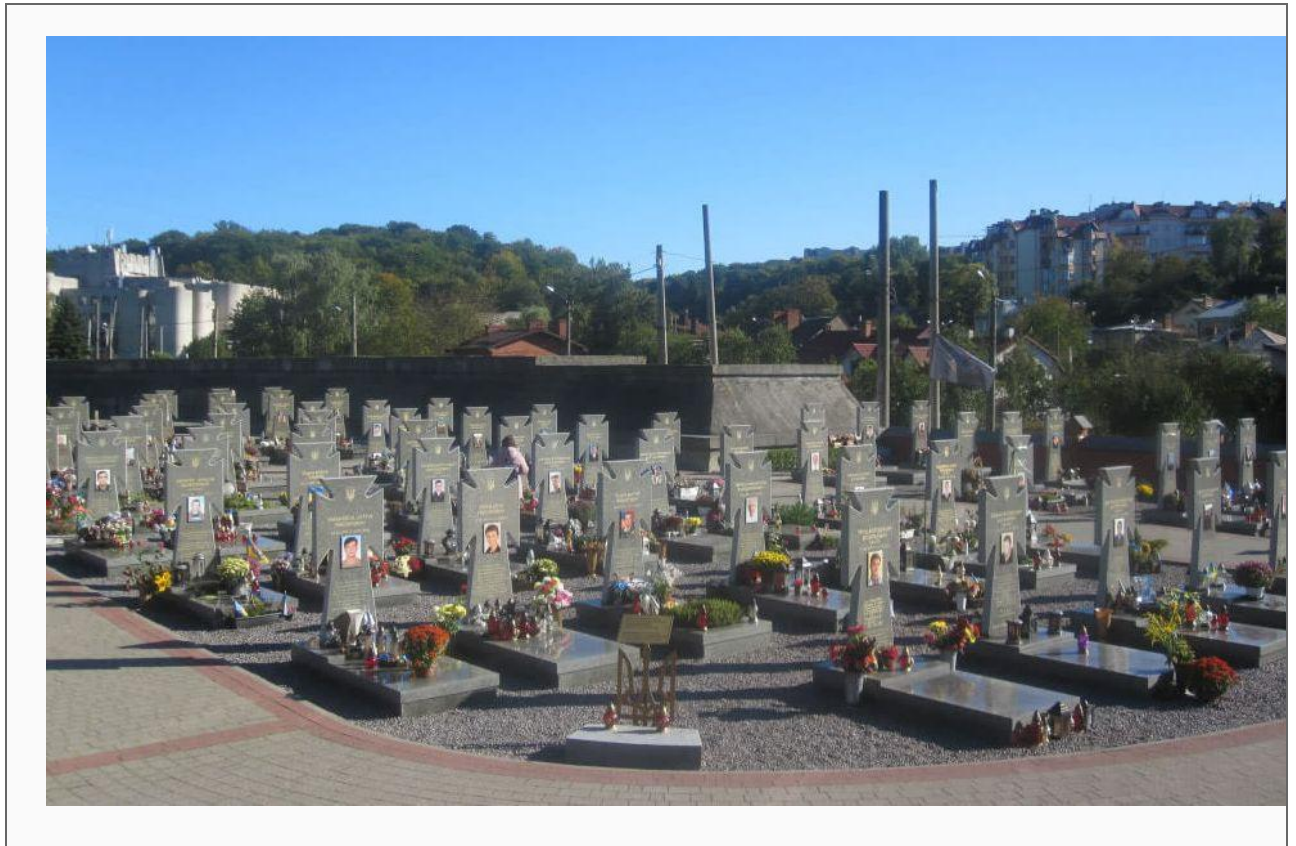
2. Меморіали та місця пам'яті учасників АТО/ООС

Рис. Б.5. Стіна пам'яті полеглих за Україну біля Михайлівського Золотоверхого монастиря (Київ)

Стіна пам'яті полеглих за Україну біля Михайлівського Золотоверхого монастиря у м. Київ. Початок формування: липень 2014 р. (перша стіна з'явилася на фасаді Центрального будинку офіцерів Збройних Сил України біля входу до Національного військово-історичного музею України).

Рис. Б.6. Меморіал Героїв російсько-української війни на Личаківському цвинтарі (Львів)

Меморіал Героїв, які загинули в російсько-українській війні, на Личаківському цвинтарі у м. Львів. Місце розташування: Поле Почесних поховань № 76.

Рис. Б.7. Меморіальний комплекс загиблим Героям на площі Слави (Черкаси)

Меморіальний комплекс загиблим Героям, які віддали свої життя за незалежність та територіальну цілісність України, на пл. Слави у м. Черкаси. П

Рис. Б.8. Стела пам'яті землякам-захисникам України (Бородянка)

Стела пам'яті «Нашим землякам-захисникам України, загиблим у зоні АТО/ООС» у смт Бородянка Київської області. Ініціатива встановлення: місцева ветеранська спілка за підтримки Бородянської селищної ради.

3. Меморіальні дошки як форма локальної персоналізованої комеморації

Рис. Б.9. Меморіальна дошка Михайлу Нетесюку (Звенигородка, Черкаська область)

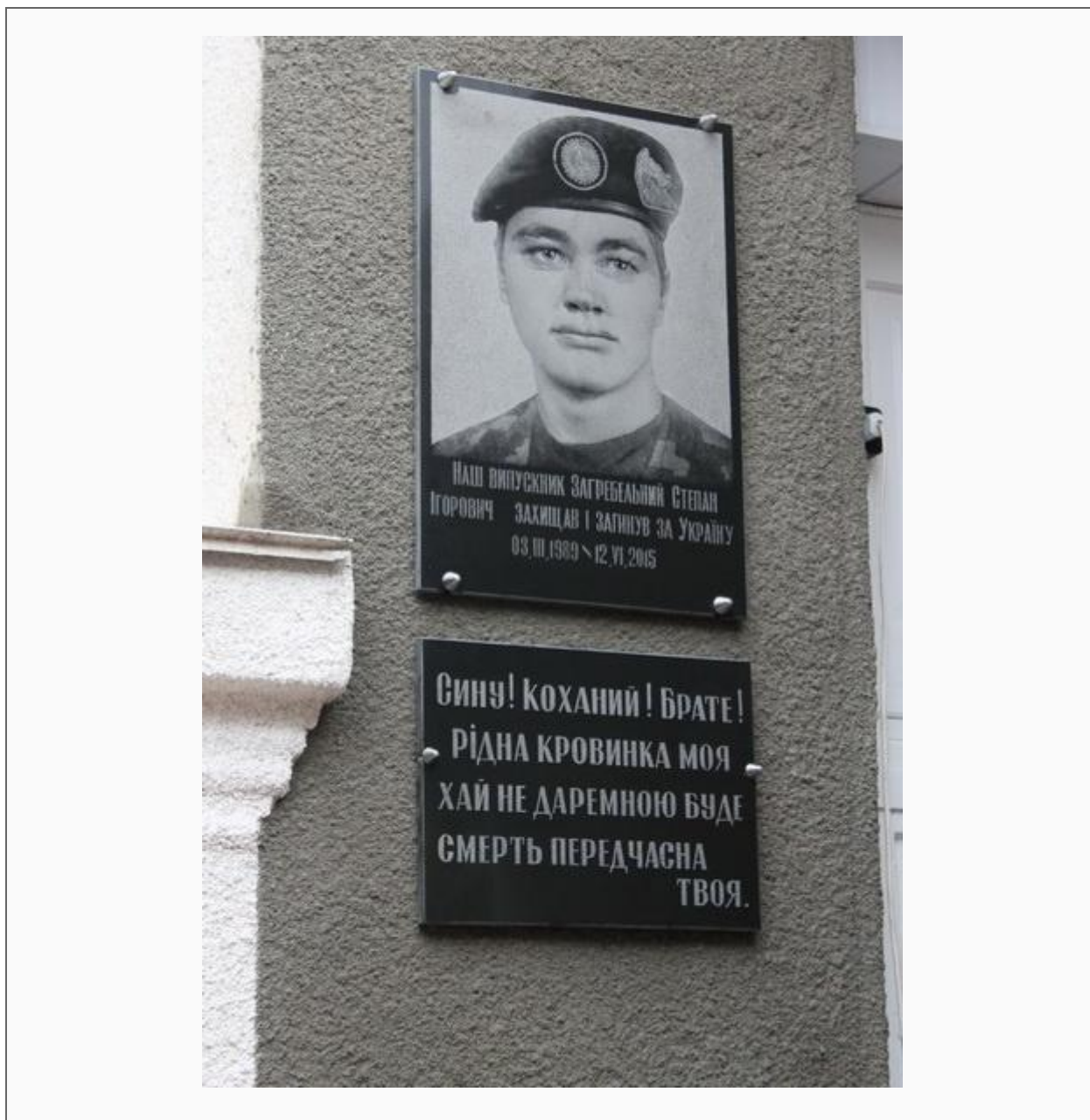
Меморіальна дошка Михайлу Миколайовичу Нетесюку – солдату Збройних Сил України, учаснику антитерористичної операції, випускнику Звенигородської загальноосвітньої школи-інтернату I–II ступенів. Місце розташування: фасад Звенигородської загальноосвітньої школи-інтернату I–II ступенів (м. Звенигородка Черкаської області). у Звенигородці..

Рис. Б.10. Меморіальна дошка Сергію Клименку (Калачківці, Хмельницька область)

Меморіальна дошка Сергію Клименку – випускнику школи, загиблому в зоні АТО. Місце розташування: фасад школи у с. Калачківці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Рис. Б.11. Меморіальна дошка Степану Загребельному (Коболчин, Чернівецька область)

Меморіальна дошка Степану Загребельному – випускнику школи, добровольцю у складі 93-ї окремої механізованої бригади, загиблому в ході бойових дій. Місце розташування: фасад школи у с. Коболчин Чернівецької області.

4. Вуличне мистецтво (мурали) як маркер символічного простору

Рис. Б.12. Мурал «Вчителька» (Авдіївка, 2016 р.)

Мурал «Вчителька» у м. Авдіївка Донецької області. Автор: Гвідо ван Хелтен (Guido van Helten, Австралія). Дата створення: 2016 р. Формат: великомасштабний стінопис на фасаді розбомбленого житлового будинку, що зображує портрет місцевої вчительки української літератури.

Рис. Б.13. Мурал із портретом Сергія Нігояна (Київ, 2015 р.)

Мурал із портретом Сергія Нігояна у м. Київ. Автор: Алешандре Фарту (Alexandre Farto, псевдонім Vhils, Португалія). Дата створення: 2015 р. Місце розташування: сквер Небесної Сотні. Техніка: унікальний для муралу «різьбярський» підхід автора – зображення створене шляхом часткового видалення шарів штукатурки з фасаду.

Рис. Б.14. Мурал «Мілана» (Маріуполь, 2018 р.)

Мурал «Мілана» у м. Маріуполь. Автор: Саша Корбан. Дата створення: 2018 р. Місце розташування: стіна 15-поверхового будинку на проспекті Миру. Композиція зображує портрет шестирічної Мілани Абдурашитової, яка у 2015 р. під час обстрілу мікрорайону «Східний» втратила матір і ногу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Свйонтик О., Терещенко Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2014–2021 роках. *Новітня доба* / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. Вип. 12. С. 18–32. DOI: 10.33402/nd.2024-12-18-32 (авторська участь – 0,5)
2. Карпенко О., Свйонтик О., Терещенко Р. Інформаційна складова національної безпеки України в умовах сучасної російсько-української війни: історіографічний огляд. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 10(28). С. 1027–1040. DOI: 10.52058/2786-6300-2024-10(28)-1027-1040 (авторська участь – 0,3)
3. Терещенко Р. Державна політика пам'яті в Україні: президентський фактор, історичні виклики та еволюція до 2022 року. *Axis Europae*. 2025. № 7. С. 180–198. DOI: 10.69550/3041-1467.7.333199
4. Терещенко Р. Характеристика нормативно-правового забезпечення політики пам'яті в Україні у 2014–2022. *Axis Europae*. 2025. № 8. DOI: 10.69550/3041-1467.8.348622
5. Терещенко Р. Меморіалізація російсько-української війни у 2014–2022 рр.: взаємодія державних та низових ініціатив. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя, 2025. Том 11. № 63. С. 155–163. DOI: 10.26661/zhv-2025-11-63-17

Тези конференцій

1. Ніколаєв С., Терещенко Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську

війну у 2022 р. У: Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки. Том I / [Ред.: В. Ільницький, М. Галів]. Київ – Дрогобич – Львів – Переяслав – Ужгород – Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 34–37. (авторська участь – 0,5)

2. Терещенко Р. Політика історичної пам'яті у вищій освіті України: приклади тенденцій та змін в період російсько-української війни 2014–2022. У: Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки. Том III / [Ред.: В. Ільницький, М. Галів]. Київ – Дрогобич – Львів – Переяслав – Ужгород – Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2025. С. 144–146.

3. Терещенко Р. Інституційні засади формування пам'яті про російсько-українську війну 2014–2022 років. У: Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том XIX / [Ред.: Я. Ѓжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород – Перемишль – Миколаїв, 2025. С. 90–92.